

CSONTOS SÁRA – NAGY DÓRA (szerk.)

Magyar nyelvjárások napja 2023–2024

Magyar nyelvjárások napja 2023–2024

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 82.

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK NAPJA 2023–2024

Nyelvjárásváltozatok
és közösségi identitásformák

SZERKESZTETTE: CSONTOS SÁRA – NAGY DÓRA

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2026

Szerkesztők: Csontos Sára – Nagy Dóra

A tanulmányokat lektorálta: Csontos Sára, Fehér Bence, Gréczi-Zsoldos Enikő, Juhász Dezső, Németh Dániel, Pál Helén, Pomozi Péter, Tóth Zsolt

Magyar nyelvi lektor: Csontos Sára, Nagy Dóra, Pál Helén, Pomozi Péter, Tóth Zsolt

Az MKI szerkesztőbizottsága: M. Lezsák Gabriella (elnök), Bíró Csilla, Csornay Boldizsár, Fehér Bence, Ferenczi Gábor, Gyöngyössy Orsolya, Hoppál Mihály, Horváth Ciprián, Karácsony Fanni, Nagy Dóra, Neparácski Endre, Pomozi Péter, Teiszler Éva

Borítókép: Gyimesfelsőloki falurészlet, Pomozi Péter felvétele

A kötet megjelenését támogatta a

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

© Magyarságkutató Intézet

© Szerzők, Szerkesztők, 2026

Magyar nyelvjárások napja 2023–2024. Nyelvjárásváltozatok és közösségi identitásformák

Szerk.: Csontos Sára – Nagy Dóra

<https://doi.org/10.53644/MKI.MNYN.2026>

ISBN 978-615-6117-97-7 (nyomtatott)

ISBN 978-615-6117-98-4 (PDF)

ISSN 2677-0261 (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai)

TARTALOM

Előszó.....	7
-------------	---

Benő Attila

Erdélyi regionális köznyelvi sajátosságok a nyelvjárások kontextusában.....	9
---	---

Ferenczi Gábor

Folklór és nyelvjárás: falucsúfolók a Kemenesalján.....	29
---	----

Gréczi-Zsoldos Enikő

A nyelvjárások megítélése a XIX. században – különös tekintettel a palóc nyelvjárásra	45
--	----

Iancu Laura

„A mindennapi beszéd és a költészet határán”.....	59
---	----

Juhász Dezső

Nyelvi attitűd, norma és identitás a XVI. században – Sylvester János példája	77
--	----

Ma Jiayi

A mandarin kínai és a kínai nyelvjárások.....	93
---	----

Németh Dániel

Népnyelv egy nagyvárosban?	125
----------------------------------	-----

Németh Dániel

Etnolingvisztika és nyelvtörténet	149
---	-----

Pál Helén

Nyelvjárásváltozatok és a közösségi identitásformák a falucsúfolókban 171

Péntek János

A moldvai magyar tájnyelv szótára: anyaga, szerkesztési elvei, szerkezete . . . 199

Pomozi Péter

A folklórlejegyzésektől a modern nyelvjárási ábécéig. 223

Pusztay János

Megjegyzések a vasi nyelvjárás morfológiájáról. 261

Pusztay János

A két e hang és a költészet. 269

Simon Szabolcs

A magyar és a szlovák köznyelv és nyelvjárások ismerete, családi
nyelvhasználatban való jelenléte a dél-szlovákiai kétnyelvű
beszélőközösség körében. 277

Tóth Péter

A magyar nyelvjárások osztályozása a XIX. század végétől máig 301

A kötet szerzői 334

A kötet szerkesztői 335

ELŐSZÓ

A magyar nyelvjárások nem csupán nyelvi változatok, hanem a helyi közösségek történelmi emlékezetének, kulturális örökségének és identitásának meghatározó elemei. Vizsgálatuk hozzájárul ahhoz, hogy jobban megértsük a magyar nyelv sokszínűségét és a nyelvi változatosság társadalmi jelentőségét.

A Magyarságkutató Intézet az Anyanyelvápolók Szövetségével közösen 2020 óta minden évben, a magyar nyelvjárások napjához (december 1.) kapcsolódva rendezi meg nemzetközi dialektológiai konferenciáját, amely az elmúlt években a nyelvjáráskutatás egyik meghatározó Kárpát-medencei szakmai fórumává vált. A konferenciákkal párhuzamosan *Magyar nyelvjárások napja* címmel tanulmánykötet-sorozat is indult, mostani kötetünk a harmadik a sorban. Az itt közölt tanulmányok a 2023. és a 2024. évi tanácskozások témaköreiben születtek.

A kötet jól tükrözi a mai magyar dialektológia sokszínűségét és interdiszciplináris szemléletét. Helyet kapnak benne a regionális köznyelv kérdéseit vizsgáló munkák, amelyek az erdélyi magyar nyelvhasználat, illetve Székesfehérvár történeti nyelvjárási helyzetének bemutatásán keresztül világítanak rá a nyelvi változatok társadalmi beágyazottságára. Több tanulmány foglalkozik a nyelvi attitűdök és az identitás kapcsolatával: a palóc nyelvjárás XIX. századi megítélését, Sylvester János nyelvszemléletét, illetve a falucsúfolók közösségformáló szerepét vizsgálva mutatják be, miként válhat a nyelvjárás egyszerre az összetartozás és az elkülönülés fontos kifejezőeszközévé.

Kötetünk hangsúlyosan foglalkozik a nyelvjárások kulturális beágyazottságával is. A nyelv és költészet kapcsolatát elemző írás, az etnolingvisztikai megközelítésű helynévkutatás, valamint *A moldvai magyar tájnyelv szótárának* bemutatása egyaránt azt bizonyítják, hogy a nyelvjárások vizsgálata elválaszthatatlan a helyi kultúra, a népi hagyomány és a történeti emlékezet kutatásától. Ugyancsak ezt a szemléletet erősíti a nyelvjárási írásbeliség és standardizáció lehetőségeit tárgyaló tanulmány, amely a nyelvjárások jövőjének meghatározó kérdését állítja középpontba.

A kötet horizontját tovább szélesíti a mandarin nyelv és a kínai nyelvjárások fonológiáját és használati körét bemutató tanulmány. A záró írás pedig a magyar nyelvjárások osztályozásának történetét tekinti át, összefoglalva a dialektológiai kutatások egyik alapvető módszertani kérdésének alakulását a XIX. század végétől napjainkig.

A kötet egészét áthatja az a szemlélet, hogy a nyelvjárások nem a köznyelv periferiáján álló, eltűnésre ítélt nyelvi emlékek, hanem élő, folyamatosan változó nyelvváltozatok, amelyek meghatározó szerepet játszanak a helyi közösségek identitásának megőrzésében és újrateremtésében. A tanulmányok különböző módszertani megközelítései a történeti dialektológiától a szociolingvisztikán és etnolingvisztikán át a lexikográfiáig együttesen rajzolják meg a magyar nyelvjáráskutatás jelenlegi sokszínű képét.

Bízunk benne, hogy a kötet nemcsak a dialektológia művelői számára nyújt értékes új eredményeket, hanem mindazok számára is hasznos olvasmány lesz, akik érdeklődnek a magyar nyelvjárások, a nyelvi sokféleség és a helyi közösségek kulturális öröksége iránt.

Ezúton is köszönetünket fejezzük ki valamennyi szerzőnek, akik tanulmányaikkal hozzájárultak a jelen tanulmánykötet létrejöttéhez, valamint mindazoknak, akik a konferenciák megszervezésével, a szakmai munka támogatásával és a szerkesztési folyamatban végzett közreműködésükkel segítették a kiadvány megjelenését.

A szerkesztők

BENŐ ATTILA

ERDÉLYI REGIONÁLIS KÖZNYELVI SAJÁTOSSÁGOK A NYELVJÁRÁSOK KONTEXTUSÁBAN

KIVONAT: Jelen tanulmány az erdélyi magyar regionális köznyelv sajátosságait vizsgálja a dialektális háttér, a nyelvi hagyomány, valamint a kontaktushatások összefüggésrendszerében. Kiindulópontja az a szociolingvisztikai axióma, miszerint sem a standard nyelvváltozat, sem annak regionális variánsai nem tekinthetők homogén, merev határokkal elkülöníthető egységeknek. A regionális sztenderdek sokkal inkább olyan komplex nyelvi kontinuumként értelmezhetők, amelyek dinamikus kölcsönhatásban állnak a helyi nyelvjárással, a megőrzött archaikus elemekkel, valamint a többségi államnyelv meghonosodott elemeivel. A dolgozat célja ezen strukturális és szociolingvisztikai sajátosságok empirikus bemutatása a lexikai és a grammatikai részrendszerek szintjén. A tanulmány következtetései egyértelműen jelzik, hogy az erdélyi regionális köznyelv egy dinamikusan változó, többszörösen rétegzett, komplex nyelvváltozat, amely nem jellemezhető merev, éles határokkal. E nyelvváltozatban szimultán módon érvényesülnek a divergens és konvergens változási folyamatok.

KULCSSZAVAK: regionális köznyelv, nyelvi standardok, nyelvi érintkezés, megőrzött régiségek

1. Bevezetés

Előadásom írott változatában az erdélyi magyar regionális köznyelv néhány sajátosságát elemzem a nyelvjárási háttér, a nyelvi hagyomány és a nyelvi

kontaktusok szempontjából.¹ Mindvégig szem előtt tartom, hogy sem a standardnak tekintett nyelvhasználati mód, sem ennek regionális változatai nem alkotnak egységes, egynemű és világosan elhatárolható nyelvváltozatot. A standardok regionális formái olyan összetett nyelvváltozati komplexumként használatosak, amelyek szoros kölcsönhatásban állnak a helyi nyelvjárásokkal, tájnyelvi sajátosságokkal, a megőrzött régiségekkel és a környező többségi nyelv hatásaival. A gondolatmenet célja ezen sajátosságok bemutatása a lexikai és grammatikai jelenségek szintjén.

2. A standard mint funkció és a nyelvi standardok

„[A] redukció megmerevedett szubsztanciát tételez [...]”
(Kosíc 1967: 25)

A standard nyelvváltozat bizonyos értelemben absztrakció és konstrukció: a tényleges nyelvhasználatban nincsenek éles határok a nyelvek és nyelvváltozatok között, hanem inkább fokozatos átmenetiség. Ismert, hogy minden standardnak tekintett nyelvváltozat eredetében nyelvjárásokra épül, ugyanakkor a spontán nyelvhasználat és a szleng hatását sem hagyhatjuk figyelmen kívül, különösen a beszélt köznyelvben (Péter 1999: 29). A szleng nyelvváltozat befolyását jól jelzi, hogy a mai magyar köznyelv változási folyamatai kapcsán némelyek ideológiailag erősen terhelt módon a normatívnak tekintett nyelvváltozat „elszlengesedéséről” beszélnek.² Az ezzel kapcsolatos negatív attitű-

1 Ebben a tanulmányban az Erdély, erdélyi megnevezés a magyar köznyelvi használatnak megfelelően a nagyregióra vonatkozik, tehát Romániának a Kárpátok keleti részétől az országhatárig terjedő részére.

2 Sokatmondó, hogy nyelvészeti cikkben is megjelenik a negatív értékelést kifejező *elszlengesedik* ige: „Az üzenetküldőket már távoktatásra, riportokra is használják. Ez felveti a kérdést, hogy nyelvhasználatában milyen tendenciák várhatóak: közeledik a sztenderd felé, avagy megmarad szlenges, kötetlenebb műfajnak, és a rajta folytatott hivatalos kommunikáció szlengesedik el?” (Constantinovic 2009: 10).

dök arra utalnak, hogy a hagyományos standard normák változása, „lazulása” negatív jelenséggént értelmeződik (nem csak laikusok értékeléseiben).

Az önállónak, elkülönültnek tételezett standard funkciójú nyelvváltozat eredetében is, működésében is egy változó kommunikációs folyamat. Sokkal inkább standard funkciójú nyelvi jelekről, jelviszonyokról (Bodó 2016: 56–57) és az ezek alapjául szolgáló formális beszédhelyzetekről beszélhetünk, mint egy önmagában, mentális szubsztanciaként létező nyelvi produktumról. Mivel a standard nyelvhasználat is változó folyamat, sokkal inkább standardizációs folyamatot tételezhetünk, mint egy végleges közlési rendszert (Milroy 2001: 534). Ezért célszerűnek látszik tágabb kontextusban egy több irányból meghatározott folyamat részeként elgondolni a standard nyelvhasználatot, mintsem egy tárgyként létező, egyértelműen elhatárolható entitásként. Ez azért is szükséges, mert hajlamosak vagyunk egységesnek, egységes szabályrendszert alkalmazó, ingadozó nyelvi formákat nem tartalmazó, invariábilis rendszernek elgondolni a köznyelvi használatot.³

Nemcsak a standard nyelvváltozat határa, elhatárolhatósága kérdéses, hanem homogén, egynemű jellege is. Mivel a standard nyelvhasználat szükségszerűen más nyelvhasználati módok és stílusváltozatok kontextusában, kölcsönhatások folyamataként létezik, többnemű, heterogén jellege nem szüntethető meg teljesen. Egy lexikalizálódott egység, grammatikai forma standard jellege, standard funkciója gyakran nem egyértelmű, fokozatiság kérdése: egy-egy kifejezési mód többé vagy kevésbé tartozhat a köznyelvi megnyilatkozás körébe. A *kiríg* ige ’elbocsát’ jelentésében hosszú ideig nem illett a standard nyelvhasználatba, ma azonban az írott sajtónyelvben is nagy gyakoriságot mutat, bár vannak olyanok, akik még sértőnek vagy bántónak érzik, oda nem valóznak tartják. Ez a nyelvváltozat is összetett, belsőleg változatos, variatív, hiszen beszélői sokfélék – generációs tekintetben is (Balogh 1989: 379). Ugyanakkor

3 Lanstyák István az invariabilizmus ideológiájának hatásával magyarázza azt, hogy úgy gondoljuk az alakváltozattal vagy szinonim változattal nem rendelkező nyelvi formák helyesebbek, mint a két vagy több alakváltozatban élő „ingadozó” nyelvi formák. „Ez az ideológia megnyilvánulhat magának a lexémának az elutasításában (ha létezik hagyományos szinonimája), vagy pedig az egyik változat kiemelésében, helyesnek nyilvánításában.” (Lanstyák 2015)

bizonyos értelemben minden nyelvhasználati mód és szociolektus egyveleges, többretegű, lévén hogy a nyelvváltozatok között nincsenek és nem is lehetnek éles határok, mivel az egyéni nyelvi repertoár is sokszínű: különböző nyelvek, nyelv- és stílusváltozatok hatásának az eredménye.

Végső soron a konkrét beszélő normatudatától is függ, hogy mit észlel a standard nyelvhasználatba tartozónak, milyen lexikai elemeket, grammatikai viszonyokat gondol a köznyelvben elfogadhatónak. A normatudat pedig az egyén és a közösség szintjén is változó mentális jelenség.

Bár a standardizáció, a kodifikáció célja az egységesítés, paradox módon a normatív nyelvváltozati rendszer terjedése nem uniformitást, hanem további hierarchikus heterogenitást teremt (Gal 2006: 171, Bodó 2016: 56), azaz egy másfajta variabilitás lehetőségét hozza létre, hiszen ilyen módon létrejön a standard és a nem standardnak tekintett nyelvváltozatok, nyelvhasználati módok szembenállása, egy mesterségesen létrehozott határ elválasztó ereje. A standard és nem standard nyelvváltozati határok vélt sérthetatlensége, „szent” jellege a köznyelvi nyelvhasználati mód nagy presztízsével és az ezzel összefüggő attitűddel, a más nyelvváltozatok tudatos vagy öntudatlan leértékelésével magyarázható. Hiszen, ha valamit felértékelünk, akkor hajlamosak vagyunk a tőle különbözőt leértékelni, és a másként beszélőt negatív minősítésekkel jellemezni.

Nyilvánvaló, hogy a nem egyértelmű határokkal jellemezhető és változási folyamatban, változó szabályrendszerében, variabilitásában létező, nem homogén, nem „tisztá” nyelvváltozat nem lehet eszményi, csak *eszményített*, azaz ideológiailag és kulturálisan túlértékelt, ami határozott alapot teremt a nyelvi türelmetlenség, a megbélyegzés és a nyelvi diszkrimináció számára (vö. Kontarra 2010: 75–76). Hiszen a standard nyelvváltozat túlértékelése odavezet, hogy némelyek már-már szentségként tekintenek a hagyományos köznyelvre, és ennek eredményeként a spontán beszédet jellemző performanciahibák vagy más nyelvváltozatok hatásai vétségként, bűnként értelmeződnek.

A standardot funkcióként is elgondolhatjuk: egy adott korszak olyan szóképzleti és grammatikai szabályok halmazaként, amelyben a halmazhoz tartozónak tekintett nyelvi elemeknek standard minősítést tulajdonítanak. Mivel

a köznyelv normája is változik, új elemek és grammatikai szabályok honosodhatnak meg, újabb és újabb nyelvi formák nyerhetnek standard funkciót. A standard nyelvhasználati mód más kifejezésmódoktól, nyelvváltozatoktól való teljes és egyértelmű elkülönítése azért sem lehetséges, mivel a standard nyelvhasználat nyelvi elemei más nyelvváltozatokban is használatosak, mivel ugyanarról a nyelvről van szó, és így a nyelv- és stílusváltozatok, regiszterek egymást metsző halmazokként adóttak.

A magyar standard alapjául szolgáló lexikai és grammatikai kodifikálásban hosszú ideig egy olyan egységesítő, „nyelvtisztító” szándék érvényesült, amely a közös nyelvi alapot a regionalitás és a változatosság ellenében kívánta létrehozni, illetve megerősíteni (Péntek–Benő 2020: 83). A nyelvi standardokat azonban kultúrában, tudásban, ízlésben, nyelvi kompetenciában, szocializációban és regionális hovatartozásában eltérő beszélők alkalmazzák, a nyelv- és stílusváltozatok variabilitása, belső rétegezettsége szükségszerű. Ilyenként az áhított egységesség, homogenitás egyetlen nyelvváltozatban sem lehet teljes körű. Ezért a standardizációt inkább tendenciának, folyamatnak kellene tekinteni, amely a különböző közlési helyzetekben változatos módon érvényesül. Amíg csoportkultúrák léteznek, amíg az egyéni nyelvhasználat variábilis és heterogén, addig meg nem szüntethető módon lesz heterogenitás és különbözőség az egyének és közösségek köznyelvi használatában is.

3. A regionális köznyelv és a standard regionális változatai

Az általánosként és egységesként elgondolt standard mindig regionális nyelvi környezetben, összetett kulturális kontextusban érvényesül és érvényesült. Ez a nyelvi környezet sokszínű: többféle nyelvet és nyelvváltozatot tartalmazó egyéni és közösségi verbális repertoárok interakciójaként adott.⁴

4 A verbális repertoár fogalmával kapcsolatban l. Hymes 1974, Gal 1987. Erdélyi vonatkozásban: Benő–Sófalvi 2024.

A regionális köznyelvet elsődlegesen beszélt nyelvi változatként értelmezték, olyan standard funkciójú szóbeli nyelvhasználatként, amelyben érvényesülnek a helyi nyelvjárási ejtési szokások. Tehát hosszú ideig nyelvjárási színezettel beszélt köznyelvnek tekintették a regionális köznyelvet (Imre 1979), és csak kisebb mértékben figyeltek fel alaktani, mondattani vagy szókészletbeli jelenségekre. A regionális köznyelv értelmezésének másik korlátozó szempontja volt az, hogy e standard funkciójú nyelvhasználat tipikus helyszínéül a magyarországi nagyvárosokat tekintették, és így külső régiók (Erdély, Felvidék, Vajdaság stb.) nagymértékben figyelmen kívül maradtak.

Kiemelendő, hogy a Magyarországgal szomszédos nyelvterületeken erőteljesebb a regionális színezet a köznyelvi megnyilatkozásokban is, mivel a korábbi (1990 előtti) elszigeteltség folytán az ottani beszélőkre kisebb mértékben hatott a változó magyar köznyelvi norma. Kisebbségi kétnyelvűségi helyzetben az anyanyelvhasználat funkcionálisan korlátozott volt, és részben maradt máig. Az aszimmetrikus kétnyelvűségi helyzet következményeként a beszélők jelentős része erőteljesebb, mindennapi kapcsolatban volt és van az adott ország hivatalos nyelvének a standardjával, mint a magyar köznyelvvél (vö. Molnár Csikós 2020: 261, Péntek–Benő 2020: 83–84).

A külső régiók kontextusában a magyarországitól eltérő köznyelvi standardok nemcsak nyelvjárási eredetűek, hanem a korábbi, Magyarországon már nem használatos vagy ma régiesnek, népiesnek minősülő megőrzött nyelvi formákból is származnak (Benő–Lanstyák 2019), amint ezt részletesen bemutatjuk a továbbiakban.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a mai Magyarországgal szomszédos nyelvterületen standard funkcióban alkalmazott nyelvi közlés egyaránt jelzi a megőrzött régiségeket, a kontaktusjelenségeket és a nyelvjárások hatását. Ez a három szintén összefügg egymással, hiszen a nyelvjárások őrzik a korábbi kontaktus hatásokat és a mára háttérbe szorult köznyelvi formákat. Jól szemlélteti ezeket a folyamatokat is a külső régiók köznyelvi használatát is dokumentáló *Termini-magyar szótár és adatbázis*, amely e tanulmány egyik forrásaként szolgál. A továbbiakban a mai erdélyi regionális köznyelv sajátosságait e három réteg szempontjából elemzem.

4. Az erdélyi regionális köznyelv sajátosságai

4.1. Megőrzött régiségek

Erdélyben – és valamennyi külső régió standard funkciójú nyelvhasználatában – a korábbi évtizedek elszigeteltségének eredményeként megőrződtek olyan nyelvi formák, amelyek korábban részei voltak a standard funkciójú nyelvhasználatnak. Ezek a *megőrzött régiségek*. A megőrzött régiség olyan nyelvi forma, amely korábban az egész nyelvterületen közhasználatú és formális stílusértékű volt, idővel azonban a nyelvterület jelentős részén használati gyakorisága csökkent, és ezzel összefüggésben vagy megváltozott a stílusértéke, vagy teljesen kihalt, ugyanakkor a nyelvterület egy kisebbik részén megmaradt eredeti vagy ahhoz közel eső stílusértékben. A *régiség* megnevezés nemcsak olyan nyelvi elemekre vonatkozik, amelyek évszázadok vagy évezredek óta megvannak nyelvünkben, hanem olyanokra is, amelyek a XIX. században jöttek létre vagy terjedtek el a hivatali vagy más nyelvi regiszterekben (Péntek–Benő 2020: 276–281).

Ezek a közmagyar eredetű lexikai egységek 1920 előtt javarészt koiné jellegűek voltak, vagyis az egész magyar nyelvterületen használták őket, sok esetben standard elemekként, 1920 után azonban sorsuk másként alakult Magyarországon, és másként a határon túli régiókban. A magyarországi nyelvváltozatokban ezek a szavak a legtöbb esetben visszaszorultak, marginálissá váltak („régies”, „elavult” „népnyelvi” stb. stílusértéket vettek föl), a külső régiók nyelvhasználatában viszont standard funkciójú elemként, változatlan stílusértékben éltek és élnek tovább (vö. Benő–Lanstyák 2019: 18–22). A következő lexikai adatok jelzik, hogyan élnek tovább Erdélyben és a külső régiókban korábbi standard nyelvi formák: Er⁵ Fv Ka Hv Mv Öv *árvaház* 'gyermek-

5 Tanulmányomban az egyes Kárpát-medencei régiók rövidítései javarészt a Termini-adatbázis gyakorlatát követik: Km: Kárpát-medence vagy közmagyar, Mo: Magyarország, Er: Erdély, Fv: Felvidék, Va: Vajdaság, Ka: Kárpátalja, Mv: Muravidék, Hv: Horvátország, Öv: Örvidék.

otthon’; Er, Fv, Va *hajtási jogosítvány* ’vezetői jogosítvány’ (újabbán: *vezetői engedély*); Er, Fv, Ka, Va *halotti levél* ’halotti anyakönyvi kivonat’; Er, Fv Ka *házasságlevél* ’a házasságkötést tanúsító bizonyítvány’; Er, Fv, Va *inasiskola* ’szakmunkásképző’; Er Fv Mv *inspektor* ’felügyelő, ellenőr’; Er Fv Ka *Öv internátus* ’diákotthon, kollégium’; Fv Va Ka Hv *Öv kapitány* ’százados’; Er, Fv Ka Hv Mv *Öv kaszárnya* ’laktanya’; Er Fv Va Hv Mv *Öv katedra* ’egyetemi, főiskolai tanszék’; Er *keresztlevél* ’születési anyakönyvi kivonat’; Er Fv *születési bizonyítvány* ’születési anyakönyvi kivonat’.

Az alábbiakban az Értsz által már 1962-ben *elavulóban* levő stílusminősítéssel ellátott *internátus* szó mai használatának természetességét, stilisztikai jelöletlenségét figyelhetjük meg az erdélyi sajtónyelvben és az oktatási intézmények hivatalos honlapján:

*Hozzátette, hogy a leépítések sok nehézséget okoznak a tanintézmény és az **internátus** életében, a hét elvesztett egész normás állás miatt, az alkalmazottak munkaköreiken kívül kénytelenek mást is vállalni az iskolán belül.*⁶

*Az iskolában az élet megy tovább, de a részben beomlott – azóta megerősített és lezárt – **internátus** mementóként áll a város központjában, és arra figyelmeztet, hogy a közösség válaszokra vár.*⁷

*1935-ben az **internátus** építése is befejeződött.*⁸

*Az **internátus** vezetésével megbízott tanár lakását is megépíttette az iskola területén, felépíttette és bebútorozta a kollégium dísztermét.*

6 <https://szekelyhon.ro/aktualis/csikszek/csiki-kollegiumok-sok-diak-elenyeszo-szamu-szemelyzet>

7 <https://hargitanepi.ro/hirek/kiemelt/szerdan-negy-ora-elott-egy-perccel-megszolalnak-a-harangok>

8 <https://www.mikeskelemenliceum.ro/hu/iskolankrol-iskolank-toertenete.html>

4.2. Nyelvjárási eredetű standard nyelvi formák

Az erdélyi regionális köznyelv szókincsének egyik meghatározó rétegét a népi nyelvi eredetű, a régióban standard funkcióban használt lexikai elemek alkotják. Ilyenek például: *borvíz* 'ásványvíz', *csurdé*, *csoré* 'meztelen', *degenyeg* 'gépszír', *döblec* 'sütőtök', *ereszték* 'habarás', *fuszulyka* 'bab', *lapító* 'vágódeszka', *lapi* 'levél', *laska* 'szárasztésza', *ler* 'sütő' vagy a szláv eredetű *murok* ('sárgarépa').⁹

Sajátos jelentésben alkalmazott köznyelvi értékű főnevek: *kicsengetés* 'ballagás', *szivar* 'cigaretta', *kendő* 'törülköző', *réce* 'kacsa', *tészta* 'sütemény'. A közismert kifejezésektől eltérő megnevezések: *fűlsár* 'fűlsír', *gálacipő* 'báli cipő', *máléliszt* 'kukoricaliszt', *szalmakrumpli* 'hasáburgonya', *vöröshagyma* 'lilahagyma'. Névszói alakváltozatok: *kancsi* 'kancsal'.

A főneveken kívül az igék, igei kifejezések körében is megfigyelhetők regionális sajátosságok az erdélyi köznyelvi használatban. A Kárpát-medencei közmagyartól eltérő jelentések alkalmazása (például a *kap* 'talál', *pótol* 'belead [pénzt]'), sajátos lexikai formák, alakváltozatok megjelenése (*bódorog* 'kódorog', *jőstők* 'jöttök', *kérezik* 'kéredzkezik', *örvend* 'örül', *pillogtat* 'pislog', *sutyurál* 'súgdolozik, sutyurog', *számigál* 'számolgat'). Sajátos, népi nyelvi eredetű igék és igei szerkezetek is jelentkeznek standard funkcióban: *bazsalyog* 'mosolyog', *elnáspángol* 'elver', *potyol* (húst) 'klopfol', *rittyent* 'gyorsan, hirtelen csinál, összecsap valamit.', *jól fog* 'jól jön', *nem jön, hogy higgye* 'nem tudja elhinni'.

Az alábbiakban a *jól fog* kifejezés sajtónyelvi és hivatalos szövegekben való megjelenését szemléltetjük:

*Amíg októberben meg nem kapom az első nyugdíjam, jól fog ez a csizma.*¹⁰

9 A regionális és a helyi kulturális sajátosság jelképeként Benkő Samu könyvcímében is megjeleníti a *murok* szót egy, eredetileg tréfás összetétel elemeként: Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen (Kriterion 1972).

10 <https://maszol.ro/belfold/75200-szabad-fogas-amig-oktoberben-meg-nem-kapom-az-els-nyugdijam-jol-fog-ez-a-csizma>

(...) éppen ezért **jól fog** majd egy kis közös sörözés az évfolyamtársakkal (...) ¹¹

Jól fog az állami forrásból érkező pénz. ¹²

Úgy gondoltuk, **jól fog**, ha sokan, sokféle eszközzel segíünk neked tájékozódni, hogy ezáltal is otthonosabban érezhesd magadat Karunkon. ¹³

4.3. Kontaktusjelenségek köznyelvi funkcióban

Az alábbiakban az erdélyi köznyelvben megnyilvánuló lexikai és grammatikai kontaktusjelenségeket ismertetem.

Az elmúlt száz évben a folyamatosan terjedő kétnyelvűség sajátos, román eredetű jövevényszó-rétegeket hozott létre valamennyi erdélyi nyelvváltozatban a nyelvjárásoktól a szaknyelvig. Ezeket a lexikai elemeket nagyszámú adattal dokumentálja a *Termini magyar-magyar szótár* is a korábbi és újabb vonatkozó kutatások alapján (Bakos 1982, RK, Benő 2004, Benő–Sófalvi 2024). Jóllehet a román nyelvi hatás a legerőteljesebben a nyelvjárásokban érvényesül (l. az RK bevezető tanulmányát), az erdélyi köznyelvi használatban is megjelennek, elsősorban az átadó nyelvi kultúraspecifikus fogalmak (reáliák) jelölésére. Ilyen közvetlen átvétel a köznyelvi használat szempontjából, például az *aragáz* 'propán-bután gáz' ¹⁴, a *csorba* 'savanyú leves', a *kaláka* 'segítő szándékú alkalmi csoportosulás egyes munkák közös elvégzésére', a *miccs* 'roston sült kolbászféleség', a *muzsděj* 'sós-ecetes fokhagymaöntet', a *popa* 'görögkeleti pap' vagy a *tokány* 'pörköltféle húsétel', a *vinetta* 'padlizsán; padlizsánkrém'. Nemcsak Erdélyben, hanem a Kárpát-medence egészében standard funkcióban használatos néhány román eredetű jövevényszó: *áfonya*, *cimbora*, *ficsúr*,

11 <https://szabadsag.ro/article/csillagok-csillagok-mondjakok-el-nekem>

12 <https://www.e-nepujsag.ro/articles/jol-fog-az-allami-forrasbol-erkezo-penz>

13 <https://padi.psiedu.ubbcluj.ro/kolozsvar/golyafuzet>

14 A román etimon egy tulajdonnévi funkciójú betűszó és egy köznév összetételéből alakult ki: *aragaz* 'propán-bután gáz' ← *A.R.* + *gaz* ← *Astra Română* + *gaz* (TerSz).

furulya, lej, málé, mokány, orda, poronty, pulya, román. A köznyelv írott és beszélt változatában egyaránt előfordulnak olyan bizalmas stílusértékű jövevényszavak, amelyek románban a szlengben gyakoriak: *fáza* 'helyzet, alkalom', *frájer* 'hiszékeny, naiv ember, balek', *fuzsitus* 'hirtelenkedő, szeleburdi', *mutuj* 'ügyetlen'; *mutujkodik* 'ügyetlenkedik'.

Szintén a közvetlen átvételekhez sorolhatók azok az *alaki kölcsönszavak*, amelyek előfordulhatnak formális nyelvhasználati helyzetben is: *doszár* 'doszsié', *gripa* 'grippé', *perfúzió* 'infúzió'.

A közvetlen átvételek valamennyi fenti formája a nyelvjárásokban jelentkezett először, majd általánosan ismertté, népnyelvvé váltak, és egy részük standard funkcióban is megjelent. (Ezt a terjedési folyamatot jól adatolják az RK népnyelvi és köznyelvi minősítésű szócikkei.) A jövevényszavak nagy része tehát egyszerre *nyelvjárási* és *kontaktusjelenségeként* adott.

A *közvetett* (indirekt) román nyelvi hatást jelzik a *jelentésbeli kölcsönszavak* és a *tükörszók*. Az erdélyi nyelvhasználatban standard funkcióban jelentkeznek olyan *jelentésbeli kölcsönszavak*, mint az alábbiak: *blokk* 'tömbház', *kakas* 'pattogatott kukorica', *letesz* 'bead hivatalos iratot', *másol* 'puskázik, csal az írásbeli vizsgán', *órarend* 'nyitvatartás', *régiség* 'szolgálati idő', *szimulálás* 'próbavizsga', *vonat* 'tagozat (rendszerint egyetemen)'.

Hasonló funkcióban olyan *tükörszók* és *tükörszerkezetek* is érvényesülhetnek, amelyek az átadó nyelvi szerkezeti mintát követik, szó szerinti fordítás eredményeként jöttek létre, és lexikalizálódtak: *iskolacsoport* 'iskolaközpont' (< rom. *grup școlar* 'ua'), *küldőpapír* 'beutaló' (< rom. *bilet de trimitere* 'ua'), *munkarégiség* 'szolgálati idő' (< rom. *vechime de muncă* 'ua'), *anyasági segély* 'az anyasági szabadság idejére járó segély' (< rom. *ajutor maternal* 'ua'), *elméleti liceum* 'gimnázium' (< rom. *liceu teoretic* 'ua'), *elszigeteltségi pótlék* '(pedagógusoknak fizetett) területi pótlék' (< rom. *spor de izolare* 'ua.'), *fertőző betegségek kórháza* (< rom. *spital de boli infecțioase* 'ua.'), *hosszú fény* 'reflektorfény, országúti fény' (< rom. *fază lungă* 'ua') (lásd részletesebben Péntek 2007: 12, Benő 2013a: 15–21, illetve a TerSz megfelelő szócikkei).

A standard funkcióban is elterjedt *grammatikai kontaktusjelenségek* köréből itt a következőket mutatjuk be: a *kell menjek* típusú szerkezet, a feltételes

kötőszóval bevezetett tárgyi mellékmondat (*nem tudom, ha eljön*), az egyes szám második személyű igealakokkal kifejezett általános alany használata, valamint az *és nemcsak* típusú elliptikus mondatzáró szerkezetet.

Amint ismert, a *kell menjek* (*kell* + kötőmódú igealak) típusú segédigés állítmányi szerkezet az erdélyi standard nyelvhasználatban is általánosan elterjedt, és az eddigiekben pusztán nyelvjárási jelenségként tartották számon. É. Kiss Katalin (2009) elgondolkodtató érvek alapján felvetette annak lehetőségét, hogy ez a predikatív szerkezet is kontaktusjelenség. Bár újabban Magyarországon is terjedőben van a szerkezet a használata (Posgay 2000), van némi különbség az erdélyi és a nem erdélyi használatban: Erdélyben a *kell* segédige után igeekötős ige is állhat (*kell elmenjek*), míg Magyarországon csak az *el kell menjek* változata fogadható el (É. Kiss 2009), ami jelzi, hogy a szerkezet érvényesülése Erdélyben változatosabb, összetettebb. É. Kiss Katalin szerint ez az állítmányszerkezet, a redukált kötőmódú beágyazott mondat általános a balkáni nyelvekben (a románban, a görögben, a bolgárban és az albánban), mivel ezekben a nyelvekben nincs infinitívus, és az infinitívus funkcióját a kötőmód vette át. Így valószínűnek mondható, hogy a Balkánról nyugatra terjedő *Sprachbund*-jelenséggel van dolgunk, és az erdélyi magyar nyelvhasználatban román eredetű mondattani kontaktusjelenségként tarthatjuk számon (Benő 2014: 127).

Köztudott, hogy bizonyos igei állítmányok kizárólag állító tárgyi mellékmondatokat vonzanak a közmagyar nyelvhasználatban. Ilyenek a nyelvi közlés (*mond, felel*) és az értelmi működés (*gondol, vél, tud*) igéivel kifejezett predikátumok. Az ilyen tárgyi mellékmondatok rendszerint a *hogymód* kötőszóval jelennek meg a mai köznyelvben, és rendszerint nem használatosak a *ha* kötőszóval. Erdélyben viszont írott nyelvi megnyilatkozásokban is gyakorinak tekinthető az olyan, *ha* kötőszóval jelölt, beágyazott kérdés funkciójú tárgyi mellékmondat, amelynek főmondatában a *tud* ige állító vagy tagadó alakú alakban jelenik meg:

*Tudom, ha másképp van a pix az asztalon, mint tegnap.*¹⁵

15 <http://helikon.ro/anyam-hatalma>

*A kutya **tudja**, **ha** rosszkedvű a gazda.*¹⁶

*Nem tudom, **ha** e pár sor fémjelzi célomat.*¹⁷

*Nem tudom, **ha** fel vagyok fizikailag készülve.*¹⁸

Valószínűleg az erdélyi magyar nyelvhasználatban kontaktusjelenségnek tekinthető ez a kérdőí tárgy mellékmondatos szerkezet az olyan változatában, amelyben nem szerepel sem az *-e* kérdőszócska, sem a *vagy/avagy* kötőszóval jelölt választó mellérendelés, mivel ez a szerkezet az internetes adatok szerint Magyarországon csak szórványosan fordul elő (l. részletesebben Benő 2016).

Az egyes szám második személyű igealakokkal kifejezett általános alany az indoeurópai nyelvek ismert jellegzetessége (*Nem tudod mit tegyél* 'Nem tudja az ember, mit tegyen'). Mai magyar nyelvű internetes sajtónyelvi szövegek vizsgálata azt jelzi, hogy Magyarországon közvetlen, bizalmas(kodó) stílusértékű szövegekben általánosnak mondható az egyes szám második személyű igealak használata, azaz olyan referenciális funkcióban, amikor a mondat címzettje nem egy konkrét személy, hanem valamennyi olvasó, azaz egyfajta általánosítás érvényesül. Az ilyen szövegekben az olvasó tegező formában történő közvetlen és általánosító megszólítását láthatjuk. Ilyenkor sajátos stílusérték társul az írott megnyilatkozáshoz. A fiataloknak szóló honlapok szövegében, hirdetésekben, reklámokban jelentkezik gyakrabban ez a nyelvi forma. Az erdélyi magyar nyelvváltozatban (formális kontextusokban is) elterjedtnek mondható az általános alany egyes szám második személyű igealakban történő kifejezése. Az olyan mondatok szemléltetik ezt, mint az alábbiak:

16 <http://kronika.ro/eletmod/a-kutya-tudja-ha-rosszkedvu-a-gazda/print>

17 www.fuggoleges.ro/gallery/file/fuggoleges_vasarnap.pdf

18 <http://torpmano.ro/?p=73>

*Nem tudod, hogy mit hoz a sors egyik napról a másikra.*¹⁹

*Példaként legyen elég annyi, hogy ha **elmész** az orvosodhoz, mert úgy **érezed** menten **felfordulsz**, könnyen meglehet, hogy teljes árat **fizetsz** a felírt gyógyszerekért.*²⁰

Mivel az általános alanynak ez a kifejezőmódja nem kizárólag az aktív két-nyelvűséggel, vagyis egy másik nyelv hatásával magyarázható, relatív kontaktusjelenségnek tekinthető. A relatív kontaktusjelenségek ismérve, hogy nagyobb a gyakoriságuk, kiterjedtebb a használati körük, mint egynyelvű környezetben (Lanstyák 2011: 66–67), többféle funkcióban és számos közlési kontextusban és regiszterben is megjelenhetnek (Benő 2013b).

Érdekes mondattani kontaktusjelenség az erdélyi regionális köznyelvben az *és (de) nemcsak* típusú elliptikus mondatzáró szerkezet alkalmazása. A szerkezet a közmagyarban is megjelenik, de a szerkezet után mindig következik egy visszautaló elem vagy szóismétlés: *Az igazgató a rendezvényen sokat beszélt, **de nemcsak ő/az igazgató**.* Kádár Edit (2010) arra figyelt fel, hogy az erdélyi regionális köznyelvben, különösen a sajtóban a szerkezetben elmarad a visszautaló elem, az anafora, akárcsak a románban. Íme egy élőnyelvi példa erre a jelenségre: *Varga Zoltán alkotásait évek óta figyeltem, és mindig arra gondoltam, jó lenne egyszer azokat bemutatni a csíkszeredai közönségnek, és nemcsak.* Ezt a kiegészítés nélküli, hiányos szerkezetnek egyértelmű analóg párja van a románban: a *și nu numai* 'és nemcsak' szerkezet. A jelenség azért is figyelmet érdemel, mert nem valamilyen új nyelvi elem vagy viszony jelenik meg, hanem valami elmarad, és a hiány, az ellipszis is lehet kontaktus eredménye. Mivel ez a kiegészítés nélküli hozzátoldó szerkezet csak az erdélyi nyelvhasználatban fordul elő, és egyértelmű román forrása van, jogosan feltételezhető a román nyelvi hatás.

19 <http://www.sepsihirdeto.ro/szines/erdekessegek/4255-szabo-elod-nem-tudod-hogy-mit-hoz-a-sors-egyik-naprol-a-masikra>

20 <http://szekelycitrom.szhblog.ro/2012/01/13/ami-a-reformbol-mindig-kimarad>

5. Összegzés

Az erdélyi regionális köznyelv egy dinamikusan változó, többszörösen rétegzett és komplex kategória, amelynek nincsenek éles határai. Egyszerre mutatkoznak meg benne divergens és konvergens folyamatok. A román nyelvi hatás, a nyelvjárási háttérre utaló elemek, a korábban standard funkcióban használt megőrzött régiségek jelenléte megkülönböztetik a magyarországi standardtól, más változási folyamatokat hozhatnak létre. Másrészt a magyarországi standard hat az erdélyi köznyelvre, és – kisebb mértékben – erdélyi nyelvi formák beszivárognak az összmagyar köznyelvbe (pl. a *kell* + kötőmódú igealak).

Az erdélyi – és általában a kisebbségi helyzetben használatos – regionális köznyelvi formák heterogenitása a nyelvi közösségek verbális repertoárjának sokszínűségéből fakad: az aktív két- és többnyelvűségből, az erőteljesebb nyelvi konzervativizmusból, a nyelvjárási háttérből, valamint olyan szociolektusokból és regiszterekből ered, mint a helyi szaknyelvek és szlengváltozatok. Úgy is mondhatjuk, az erdélyi (regionális) köznyelv sajátos keveréke a transzszilván hagyományok és az elszigeteltség okozta elkülönülésnek (Péntek 2001: 138).

Mivel a nyelvváltozati határok viszonylagosak, a mai nyelvjárási háttérű beszédmodok és a határon túli régiók nyelvváltozatai is befolyásolják a közmagyar norma alakulását, így az erdélyi magyar standard funkciójú nyelvhasználat is a „különbözés egységét” és az interkulturális hatások gazdagságát hirdeti, ahogy erre Tolcsvai Nagy Gábor (2016: 40) is rámutatott a mai standardok változásairól értekezve: „Az ezredforduló táján a formálódó új társadalmi csoportok különböző irányokban alakítják a sztenderdet, miközben más nyelvváltozatok (nyelvjárások, városi populáris nyelvváltozatok és a határon túli magyar régiók) is funkcionális erőt nyertek”.

Források

- ÉrtSz = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RK = Márton Gyula – Péntek János – Vöő István (szerk.) 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- TerSz = Benő Attila et al. (szerk.) 2025: *Termini magyar–magyar szótár és adatbázis*. Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat. <https://termini.ny-tud.hu/htonline>

Hivatkozott irodalom

- Bakos Ferenc 1982: *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balogh Lajos 1989: A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma. *Hungarológiai Közlemények* 21/3: 377–380.
- Benő Attila 2004: *A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai–szemantikai kérdései*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Benő Attila 2013a: Tükörszók, tükörszerkezetek és jelentéskölcsönzések a kisebbségi magyar nyelvváltozatokban. In: Szoták Szilvia – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség*. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár. 15–26. <http://mek.oszk.hu/13200/13242/13242.pdf>
- Benő Attila 2013b: Egy lehetséges relatív kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatban: az általános alany kifejezés egyes szám második személyű igealakokkal. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013: *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 13–26. <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/1846430/file/Nyelvelm-es-kont-4-2019-szines.pdf>
- Benő Attila 2014: *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

- Benő Attila 2016: *Nem tudom, ha működik*. Egy lehetséges mondattani kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatokban. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2016: *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. Szent István Társulat Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest – Piliscsaba. 97–109.
- Benő Attila – Sófalvi Krisztina 2024: Mezőségi beszélők verbális repertoárja. In: Sárosi-Márdirosz Krisztina – Biró Enikő – Suciu Sorin – Kommer Alois (szerk.): *Változó bölcsészettudomány – a 21. század nyelvi kihívásai*. Scientia, Kolozsvár. 29–46. <https://real.mtak.hu/207835>
- Benő Attila – Lanstyák István 2019: Megőrzött régiség és kontaktushatás. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 13–26.
- Bodó Csanád 2016: Miféle standardok? In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Standard – nem standard. Változatok egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi konferencia – Nyitra 2014. szeptember 18–21 – előadásaiból* 2. Antológia Kiadó, Lakitelek. 61–73.
- Constantinovic Milán 2009: Az instant üzenetküldők nyelvezetéről. <http://e-nyelvmagazin.hu/2009/09/29/az-instant-uzenetkuldok-nyelvezeterol>.
- Gal, Susan 1987: Linguistic Repertoire. In: Ammon, U. – Dittmar, N. – K. J. Mattheier (eds.): *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society* Vol. 1. 286–292. Walter de Gruyter, Berlin.
- Gal, Susan 2006: Contradictions of standard language in Europe: *Social Anthropology* 14/2: 163–181. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2006.tb00032.x>
- Hymes, Dell 1974: *Foundations of sociolinguistics: an ethnographic approach*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Imre Samu (szerk.) 1979: *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből*. Nyelvtudományi értekezések 100. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kádár Edit 2010: ...és (de) nemcsak. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 207–221.

- É. Kiss Katalin 2009: El kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. 213–230.
- Kontra Miklós 2010: *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Kosík, Karel 1967: *A konkrét dialektikája. Tanulmány az ember és a világ problematikájáról*. Gondolat, Budapest.
- Lanstyák István 2011: A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában* VII. kötet. Nyelv. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. 55–83.
- Lanstyák István 2015: Nyelvi ideológiák (általános tudnivalók és fogalomtár). http://web.uni-deb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar.pdf (letöltés időpontja: 2026. március 29.)
- Milroy, James 2001: Language ideologies and the consequences of standardization' *Journal of Sociolinguistics*, 5/4: 530–555.. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00163>
- Molnár Csikós László 2020: A nyelvi norma és a regionális nyelvváltozatok. In: Szalma József (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken*. Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, Újvidék. 254–263.
- Péntek János 2001: *A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok*. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.
- Péntek János 2007: Transzszilvanizmusok, romanizmusok és a határtalanítás programja. In: Maticsák Sándor és mtsai (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás*. 1. kötet., Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 115–124.
- Péntek János – Benő Attila 2020: *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó, Kolozsvár – Budapest.
- Péter Mihály 1999: „Húsz év múlva” (Régebbi és újabb gondolatok a szlengről). In: Fenyvesi Anna – Kis Tamás – Várnai Judit Szilvia (szerk.): *Mi a szleng? (Tanulmányok a szleng fogalmáról)*. (Szlengkutatás 3.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 25–39.

- Posgay Ildikó 2000: The Syntactic Construction of the Type (el) kell men-
jek in Standard Hungarian and the Influence of Transylvanian Dialects.
Dialectologia et geolinguistica. 8. 63–67. DOI: [https://doi.org/10.1515/
dig.2000.2000.8.63](https://doi.org/10.1515/dig.2000.2000.8.63)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2016: Folyamatos sztenderdizáció: jelen idejű magyar
alakulástörténet. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Sztenderd
– nem sztenderd. Standard – nem standard. Variációk egy nyelv változa-
taira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember
18–20. – előadásaiból*. Antológia Kiadó, Lakitelek. 29–44.

FERENCZI GÁBOR

FOLKLÓR ÉS NYELVJÁRÁS: FALUCSÚFOLÓK A KEMENESALJÁN

KIVONAT: A nyelvjárási állandósult szókapcsolatok a magyar frazeológia sajátos és gazdag rétegét alkotják. E csoporton belül önálló kategóriát képviselnek a falucsúfolók, amelyek a helyi közösségek egymásról alkotott vélekedéseit, értékítéleteit és nyelvi humorát őrzik. Jelen tanulmány a Kemenesalja falucsúfolóit mutatja be a Kemenesalja és vidéke nyelvfeldrajzi kutatási projekt (KNyK-projekt) adatbázisa alapján. A vizsgálat középpontjában a gyűjtött anyag tipológiai rendszerezése, valamint a falucsúfolók szerkezeti és tartalmi sajátosságainak bemutatása áll; emellett röviden érinti stílári jellemzőiket és szociális érvényük kérdését is. A tanulmány egyúttal hozzájárul az észak-dunántúli nyelvjárási frazeológia kevésbé feltárt területének megismeréséhez, és új adatokkal gazdagítja a magyar falucsúfolók kutatását.

KULCSSZAVAK: Kemenesalja, dialektológia, nyelvjárási frazeológia, falucsúfolók, KNyK-projekt

1. Bevezetés

Tanulmányom a Kemenesalja falucsúfolóinak, illetve az azok alapján levonható következtetéseknek rövid bemutatására vállalkozik a Kemenesalja és vidéke nyelvfeldrajzi kutatási projekt (a továbbiakban: KNyK-projekt) adatbázisa alapján. A téma kutatástörténeti előzményei közül kiemelendő Kovács Ágnes megállapítása, aki a falucsúfolók tipizálásáról írt alpművében (1966: 21) rámutat arra,

hogy az észak-dunántúli falucsúfolók összegyűjtése különösen fontos lenne, mivel a szakirodalomban e régióra vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésre. Megállapítását más régiókban végzett frazeológiai kutatások (többek között I. Mészárosné Varga 1980; Solymár 1982), valamint Kiss Jenőnek a rábaközi Mihályiban végzett frazeológiai vizsgálatai (1989) is alátámasztják. Sőt, Kiss Jenő Kovács Ágnes fenti megállapítására (i. m.) reflektálva megjegyzi, hogy az „Észak-Dunántúlról, egészen pontosan az Északnyugat-Dunántúlról az [...] említett csúfolt helyiségek száma [...] a Mihályiban gyűjtöttekéhez képest igen alacsony. Márpedig semmi okunk föltételezni, hogy Rábaköz többi falujában kevesebb volna a falucsúfoló, mint Mihályiban” (1989: 38–39). Meglátásom szerint alappal feltételezhetjük, hogy ugyanez a kemenesaljai településekre is érvényes.

2. Elvi és módszertani kérdések

2.1. A falucsúfolók mibenléte

A köznyelvi frazeologizmusokhoz – állandósult szókapcsolatokhoz – hasonlóan a nyelvjárási frazeologizmusok is két vagy több szóból álló, állandó formájú, többé-kevésbé megmerevedett jelentéstartalmú nyelvi alakulatok. Tipizálásuk meg egyezik a köznyelvi frazeologizmusokéval (szólás, közmondás, szóláshasonlat, falucsúfoló stb.), eltérés csupán állományukban és használatukban mutatkozik. Vizsgálatukkal a nyelvjárási lexikológia egyik ága, a nyelvjárási frazeológia foglalkozik. A rendelkezésre álló adatközlések és elemzések szerint a nyelvjárási frazeologizmusok jelentős része táji kötődésű, vagyis a köznyelvben ismeretlen, emellett a nyelvjárások között e téren nagyobb változatosság figyelhető meg, mint a tájszavak esetében. Ez indokolja a területi, nyelvföldrajzi szemlélet érvényesítését a kutatásokban. Használati gyakoriságukat tekintve a nyelvjárási beszédben – különösen az idősebb generáció nyelvhasználatában – jóval gyakrabban fordulnak elő, mint a köznyelvben. Stilisztikai szempontból rendkívül kifejező elemei a nyelvnek. Külső szemlélőként nemritkán nyersebbnek vagy durvábbnak érezzük őket, mint amilyenek saját nyelvjárási közegükben lehetnek. Az elemzések szerint a negatív stílusértékű frazeologizmusok száma meg-

haladja a pozitívakét; ez összefügghet azzal, hogy a közösség a normától eltérő jelenségeket könnyebben teszi gúny tárgyává (Kiss 1989: 12–30; Hegedűs 2001: 391–395; a téma történeti vetületéhez l. Voigt 2010: 147–159).

A nyelvjárási állandósult szókapcsolatokon belül önálló műfaji csoportot alkotnak a nagy múltra visszatekintő, népszerű folklórműfajnak számító falucsúfolók, amelyek a nyelvjárási beszélők nyelvi leleményének, reflektivitásának és olykor kendőzetlen véleménynyilvánításának lenyomatai. A falucsúfoló „valamely település lakóinak vélt vagy valós tulajdonságait, magatartását, jellemhibáit állítja a gúny középpontjába. A humor forrását a szereplők és a történetet elbeszélő, illetve befogadó közösség szemléletmódja közötti különbség adja; jellemző rá a túlzás, a nagyítás, a természetfeletti elemek gyakori megjelenése, valamint az ismert személyek és helyek szerepeltetése. Egy részük egy-egy településhez kötődik, más részük pedig kisebb-nagyobb módosulásokkal több vidéken is ismert” (NéprLex. 2: 29–30).

Kovács Ágnes (1966: 10–25) szerint a falucsúfolók műfaji szempontból átmenetet képeznek a mesék és a mondák között. Személyekhez, településekhez, kisebb-nagyobb tájegységekhez, eseményekhez, mesterségekhez, tevékenységformákhoz és szokásokhoz kapcsolódó történeteket őriznek, amelyekben nem ritka a naiv hit- és hiedelemvilágból táplálkozó természetfeletti elem sem. Mivel a gyűjtők a falucsúfolókat rendszerint nem esztétikai értékük, hanem tartalmuk miatt rögzítették, többnyire a történet lényegét jegyezték fel, nem pedig a szövegek szó szerinti változatát. Ennek következtében a szólás és a hozzá kapcsolódó történet viszonya gyakran laza, így ugyanahhoz a szóláshoz többféle, olykor egymásnak ellentmondó magyarázat is kapcsolódhat. Voigt Vilmos (1979: 287) a csúfolókat a kisepikai prózaműfajok között, a proverbiumok körében tárgyalja, Balázs Géza (2000: 270) nyelvészeti szempontból valódi frazeologizmusoknak tekinti őket.

Jelen tanulmány a falucsúfolók rendszerezése során Hegedűs Attila (2001: 395) tipológiáját követi. Eszerint szerkezetük alapján lehetnek szóláshasonlatok; szólások; verses mondókák, rigmusok; értelmezett szókapcsolatok, illetve a hagyományos frazeológiai kategóriákba nem sorolható alakulatok. Tartalmi szempontból két fő csoport különül el: az epikai magot tartalmazó és az epikai

mag nélküli falucsúfolók. Ez utóbbiak utalhatnak a település lakóinak külső vagy belső tulajdonságaira, állapotára; vonatkozhatnak a falu nevének alapulós a falu lakóinak valamely tulajdonságára; irányulhatnak a település valamely jellegzetességére: méretére, fekvésére, utcájának állapotára stb.; illetve lehetnek kifejezetten nyelvi célzatúak is.

A nyelvjárástörténeti adatok arra utalnak, hogy korábban jóval több falucsúfoló élt a nyelvjárásokban. A XX. század során a hagyományos paraszti létforma átalakulásával a nyelvjárások természetes közege is megváltozott, ez pedig nyelvrodszertani és pragmatikai szempontból egyaránt visszaszorulásukhoz vezetett. Ugyanakkor a falucsúfolók eltűnése viszonylag lassabb ütemű, mint más frazematípusoké. Ennek hátterében feltehetően nyelvélektani tényezők állnak: az évdés és a tréfalkozás időtálló közösségi jelenség, amely hozzájárulhat továbbélésükhöz (bővebben l. Kiss 1989: 40).

2.2. A kutatóterület: a Kemenesalja

Vizsgálatom terepül egy északnyugat-dunántúli néprajzi kistáj, a Kemenesalja szolgált, amely Ortutay szerint (NéprLex. 3: 132) a Vasi-Hegyhát folytatásában, a Kemeneshát keleti oldalán, Flórián (2011: I/1. 480–481) szerint pedig a Kemeneshát két oldalán, a Rába, a Zala és a Marcal folyó által közrezárt, szabálytalan háromszög alakú területen fekszik. Történeti mezővárosi központjai Celldömölk és Jánosháza voltak. A Kemenesalja 41 településből áll.¹ Ezek közül – a jelenleg érvényes közigazgatási beosztás szerint – 35 Vas vármegyében található,² további hat települése pedig Veszprém vármegye területén fekszik.³

1 A kemenesaljai települések meghatározása során dolgozatomban nem a földrajzi kataszterek kategorizálását (l. Dövényi 2010), hanem a kulturális-néprajzi szempontok szerinti besorolást veszi alapul. Döntésem az indokolja, hogy a táj és nép egysége így él a helyi közösségek kollektív tudatában.

2 Boba, Borgáta, Böge, Celldömölk, Csöng, Duka, Egyházashetye, Gerge, Hosszúpereszteg, Jánosháza, Káld, Karakó, Keléd, Kemeneskápolna, Kemenesmagasi, Kemenesmihályfa, Kemenespálfa, Kemenessömjén, Kemenesszentmárton, Kenyeri, Kissomlyó, Köcsk, Mersevát, Mesteri, Nagysimonyi, Nemeskeresztúr, Nemeskocs, Ostffyasszonyfa, Pápoc, Sitke, Szergény, Tokorcs, Vásárosmiske, Vashosszúfalu és Vönöck

3 Egyházaskesző, Kemeneshőgyész, Kemenesszentpéter, Magyargencs, Marcaltó, Várkesző

2.3. Adatbázis és anyaggyűjtés: a KNyK-projekt

A KNyK-projekt alapvetően két fő vizsgálati szempont köré szerveződik. A nyelv létezési formáinak (tér, idő, társadalom) hármas összefüggésrendszerében (Juhász 2002: 149–153) részint a különféle hang- és alaktani jelenségek valós idejű, MNyA-adatokkal összevetett empirikus változásvizsgálatát, valamint szinkrón állapotvizsgálatát célozza; részint a kutatásban részt vevő nyelvjárási beszélők saját anyanyelvváltozatával összefüggő, területi alapon különbségeket hordozó, a szinkroniában megragadható nyelvi mentalitásának feltárására irányul. Ehhez mintegy 165 órányi hangfelvétel nyújt vizsgálati alapot.

A kutatópont-hálózat 33 településének kétharmada, 22 kutatópont⁴ a Kemenesalján található. A KNyK-projekt gyűjtőmunkája a legidősebb, vagyis a 70 év feletti generáció nyelvhasználatára összpontosított: kutatópontonként négy – két női és két férfi – adatközlővel készült felvételesor alkotja a feldolgozott anyagmennyiséget; így összesen a 33 kutatópontról 132 adatközlőt vontam be a kutatásba. A nyelvjárási terepmunkára 2018 tavasza és 2020 nyara között került sor. Az adatgyűjtés – a nagyatlasz módszertanát követve – alapvetően aktív, indirekt kérdéssel történt, amelyet esetenként aktív, direkt kérdések egészítettek ki. Erre azért is szükség volt, mert a frazémák gyűjtése a szókincs-gyűjtéstől eltérő sajátosságokat mutat, és valójában nincs egységes módszertana (Szemerényi 1980: 244). Ebből következően különös jelentősége van a passzív megfigyelésnek, azonban alkalmazása számos nehézségbe ütközik (Kiss 1989: 18).

A KNyK-projekt egyik járulékos kutatási célja a vizsgált területen ismert falucsúfolók összegyűjtése volt. Ez a vizsgálat e gyűjtésre épül, és a kutatópontokon rögzített falucsúfolókat foglalja magában (Lőrincze 1975: 182–189; a KNyK-projekt elméleti-módszertani háttéréhez l. Ferenczi 2021: 11–46; Fe-

4 Boba, Celldömölk-Alsóság, Csönge, Duka, Egyházashetye, Gérce, Hosszúpereszteg, Káld, Keléd, Kemenesmagasi, Kemenespálfa, Kemenessömjén, Magyarencs, Marcaltó, Nemeskeresztúr, Ostffyasszonyfa, Pápoc, Sitke, Tokorcs, Vásárosmiske, Vashosszúfalu, Vönöck

renczi 2023a: 23–43; Ferenczi 2023b: 20–35; Ferenczi 2023c: 427–441; Ferenczi 2023d: 381–383; Ferenczi 2024: 81–94; Ferenczi 2026: 258–264).⁵

3. Kemenesaljai falucsúfolók és típusaik

3.1. A korpusz főbb jellemzői és rendszerezése

A KNyK-projekt adatbázisában összesen 37 falucsúfoló szerepel, ezek 31 települést⁶ állítanak pellengérre⁷. Túlnyomó többségük a Kemenesaljához kapcsolódik, ugyanakkor két település – Vág és Rábasebes – már a Rábaköz részét képezi. A falucsúfolók után zárójelben minden esetben feltüntettem a gyűjtés helyét. Az adatok többsége egyetlen kutatópontról származik, néhány falucsúfolót azonban több településen is sikerült adatolni. Ezután lehetőség szerint a falucsúfolóhoz kapcsolódó rövid megjegyzést is közlök. A lejegyzés alapvetően az AkH.¹² előírásait követi, ugyanakkor a nyelvjárási sajátosságok alapvető érzékeltetése érdekében a zárt *ē* hangot következetesen jelöltem.

A vizsgált anyagban tipikusnak az „egy falu: egy falucsúfoló” megfelelés tekinthető: az esetek túlnyomó többségében egy településhez egyetlen falucsúfoló kapcsolódik. Néhány településhez két vagy három falucsúfoló is kapcsolódik, míg a legtöbb adat Gércéről áll rendelkezésre, amelyhez összesen négy falucsúfoló kötődik.

5 Jelen tanulmány kizárólag a KNyK-projekt keretében gyűjtött falucsúfolók bemutatására vállalkozik. A korábbi publikációkban megjelent, illetve kéziratos formában fennmaradt gyűjtések (mindenekelőtt l. Kresznerics 1831–32; Beke 1906; Zongor 1967, 1967–68, 1985; VMFN.; VeMFN. 2.; Kiss 1989) során rögzített frazémák, köztük falucsúfolók átfogó feldolgozása meghaladná e tanulmány kereteit, ezért azok összegző elemzésére egy későbbi, nagyobb ívű tanulmányban kerülhet sor.

6 Boba, Bögöte, Celldömölk, Csönge, Duka, Egyházashetye, Egyházaskesző, Gérce, Hoszszúpereszteg, Jánosháza, Káld, Kemeneshőgyész, Kemenesmagasi, Kemenesmihályfa, Kemenessömjén, Kemenesszentmárton, Kemenesszentpéter, Kenyeri, Kőcsk, Magyar-gencs, Mesteri, Nagysimonyi, Ostffyasszonyfa, Pápoc, Rábasebes, Sitke, Szergény, Tokorcs, Vág, Vásárosmiske, Vashosszúfalu

7 A jelenlegi közigazgatási beosztásra tekintettel a történetileg önálló Dömölkre, Kiscellre és Izsákfára vonatkozó falucsúfolókat Celldömölkhez számolva tárgyalom.

Az anyag elrendezése a korábban ismertetett tipológiai felosztást követi (1. *A falucsúfolók mibenléte* című fejezet). Mivel e tanulmány nyelvészeti megközelítésben vizsgálja a falucsúfolókat, a rendszerezés elsődleges szempontját a szerkezeti besorolás adja, amelyet a tartalmi tipológia keresztszempontként egészít ki. A korpuszban az egyes szerkezeti típusok valamennyi kategóriája képviselteti magát; az egyértelműen besorolható példák közül a legnagyobb számban az értelmezett szókapcsolatok, valamint a verses mondókák és rigmusok fordulnak elő. Tartalmi szempontból 18 falucsúfolónak van epikai magja, míg 19 az epikai mag nélküli csoportba sorolható (ez utóbbiak potenciálisan előforduló további altípusait l. az egyes példák tárgyalása során).

A falucsúfolók stílusos minősítésére tanulmányom nem vállalkozik, ugyanakkor megjegyzendő, hogy a közösségi értékítélet nyelvi kifejeződéseként többnyire a kendőzetlen véleménynyilvánítás jellemző rájuk. Ennek megfelelően a falucsúfolók jelentős részére bizalmas, olykor pedig kifejezetten durva, sértő hangnem jellemző, míg kedveskedő vagy elismerő tartalmú alakulatok csupán elvétve fordulnak elő.

A falucsúfolók szociális érvényének megítélésére szintén korlátozott lehetőség kínálkozik. Ennek alapvető oka az, hogy a KNYK-projekt jelenlegi feldolgozottsági szintjén kizárólag a legidősebb, vagyis a 70 éves vagy annál idősebb generáció nyelvi adatai állnak rendelkezésre. Ez a körülmény egyelőre nem teszi lehetővé a falucsúfolók mai használatára, generációk közötti átörökítésére, valamint nyelvélettani helyzetére vonatkozó kérdések megalapozott megválaszolását. A kérdés vizsgálatára csak a fiatalabb korosztályok adatainak feldolgozását követően nyílik lehetőség.

3.2. Szóláshasonlatok

A korpuszban két ilyen szerkezetű falucsúfoló adatolható; mindkettő epikai maggal rendelkezik. (1) *Nincs tetejé, mint a hetyei gánicának* (Egyházashetye). A szóláshasonlat a tájegység egyik jellegzetes ételére, a 'pirított lisztből és főtt burgonyából készült étel' jelentésű *gánicára* utal. A hozzá kapcsolódó hagyomány szerint a kutya egy alkalommal leette a tejfőlt az étel tetejéről, ez adja

a falucsúfoló komikumát. (2) *Nekidőltek, mint a kenyerek a ködnek* (Pápc). A szóláshasonlat alapjául szolgáló történet szerint a kenyerek egy alkalommal nekidőlve próbálták elűzni a ködöt. A frazéma átvitt értelemben ma is használatos, jelentése: 'nagy erővel fog hozzá valamely eleve kivitelezhetetlen, hiábavaló tevékenységhez'.

3.3. Szólások

A korpuszban két adat képviseli ezt a szerkezeti típust. (1) *Mestëriben ég a lúdkatroc*. (Sitke) A falucsúfolónak önálló epikai magja van. A *lúdkatroc* alaki tájzó, jelentése 'lúdketrec' (l. ÚMTSz. 3: 915). Kemenesalja-szerzte szólásként is ismert, jelentése: 'nagy lánggal, jól ég (a tűz)'. (2) *Gércén lakik, ott is a jobbik szërén*. (Gérce) E falucsúfoló nem kapcsolódik történethez, a település egykori szerkezetére utal. A humor forrása, hogy a hagyomány szerint Gércén korábban csupán egyetlen ház sor állt; a *jobbik szërén* való lakás a kedvezőbb helyzet, illetve átvitt értelemben a jó mód jelölőjévé vált. A szólás jelentése: 'jó módban van'.

3.4. Verses mondókák, rigmusok

A korpuszban viszonylag nagy számban fordulnak elő ilyen szerkezetű falucsúfolók, összesen kilenc adat tartozik ide. Közülük öt epikai maggal rendelkezik. (1) *Akkorát ugrott Zsákfa, ma is nyögi Mihályfa* (Celldömölk-Alsóság). A két település, Celldömölk-Izsákfa és Kemenesmihályfa nevére épülő rímes mondóka eredete és konkrét jelentése ismeretlen. (2) *Dukában, kutya ül a kályhában* (Duka). A falucsúfoló eredetére és jelentésére vonatkozóan az adatközlők nem tudtak felvilágosítást adni. (3) *Hőgyész, Gencs, Isten ments!* (Magyargencs). A Kemenesalja-szerzte szinte szólásértékű rigmus a hagyomány szerint arra emlékeztet, hogy a két település, Kemeneshőgyész és Magyargencs búcsúiban gyakoriak voltak a verekedések, a legények zsebéből hamar előkerült

a bicska. (4) *Magasiba döglött zsiba, szádon folyik lë a zsírja*⁸ (Kemenesmagasi). A mondókában szereplő, 'liba' jelentésű *zsiba* alaki tájszó (l. ÚMTSz. 5: 820). A kemenesmagasi mondóka eredetét és jelentését az adatközlők nem ismerték, szövege ugyanakkor rokonságot mutat a Nagysimonyira vonatkozó, következő változattal. (5) *Simonyiba döglött zsiba, piciny a lány, nagy a pina* (Sitke). A szólásszerű falucsúfoló rímes mondóka formájában is él. Eredete szintén ismeretlen.

Az epikai mag nélküli verses mondókák közül egy a település lakóinak tulajdonságára utal: (6) *Asszonfai morzsóka, eláll ott a sarokba* (Ostffyasszonyfa). A mondóka alapját az a helyi vélekedés képezi, hogy Ostffyasszonyfán sok volt az alacsony termetű, a 'reszelt tészta' jelentésre utaló *morzsókának* nevezett ember, akikről úgy tartották, hogy csendes, visszahúzódó természetük miatt nem sok gondot okoznak (a *morzsóka* jelentésével kapcsolatosan l. ÚMTSz. 3: 1306).⁹

A további három verses mondóka a település nevére épülő rímmel a falu lakóinak valamely tulajdonságát vagy hírét gúnyolja ki. (7) *Gérce, Miske, Káld, ott vannak a jó kurvák* (Sitke). A mondóka az említett falvak, Gérce, Vásármiske és Káld lakóinak vélt erkölestelenségére utal. (8) *Sitke, Miske, Gérce, Káld, Pereszteg, ott, ahol a lányok megesnek* (Sitke). A mondóka a felsorolt települések, Sitke, Vásármiske, Gérce, Káld, Hosszúpereszteg női lakosságának erkölcsét állítja pellengérre. (9) *Szergény, Szergény, szégény Szergény, miért vagy tē ilyen szégény!?* (Kemenesmagasi). A falu nevével összezsengő rímes mondóka a falubeliek egykori szerény anyagi viszonyaira utal.

3.5. Értelmezett szókapcsolatok

E szerkezeti típus a korpuszban tizenöt adattal képviselteti magát, így a vizsgált anyag leggyakoribb kategóriájának tekinthető. Közülük hat falucsúfoló

8 Hangtani szempontból megjegyzendő, hogy a helyi nyelvjárásban itt az *í* rövid; enélkül nem érvényesül a falucsúfolóban a rím.

9 Ezzel összefüggésben megjegyzendő, hogy a településen több uradalom is működött, ezért a lakosság jelentős részét cselédek és zsellérek alkották.

rendelkezik epikai maggal. (1) *Hetyeiek gánicasok* (Celldömölk-Alsóság, Boba, Egyházashetye, Vashosszúfalu). A falucsúfoló az egyházashetyeiek gánicafogyasztással kapcsolatos hagyományára utal. (2) *Káldiak falhosszant* (Káld). Az adatközlők szerint a kifejezés egyrészt arra utalhat, hogy a káldiak a fal hosszában, egymás mellett állva beszélgettek; másrészt pedig arra, hogy csak a fal mentén tudtak felsorakozni. (3) *Köcskiek karélyba* (Hosszúpereszteg). A kifejezés arra utal, hogy a hagyomány szerint a falubeliek hajdanán *karélyba*, vagyis (fél)körbe állva beszélgettek (l. ÚMTSz. 3: 107–108). (4) *Jánosháziak riszák–riszákok* (Kemenespálfa). Így csúfolták a jánosháziakat, mivel a környéken úgy tartották, hogy nem tudnak jól fűrészelni (vö. *riszál* ’életlen eszközzel reszel, vág’; l. ÚMTSz. 4: 744–745). A hagyomány szerint az elnevezés felemlegetése nagy indulatokat váltott ki, és olykor verekedéshez is vezetett. (5) *Simonyiak lúdkatrocok* (Vásárosmiske). A falucsúfoló eredetere, jelentésére vonatkozóan adatközlőim nem tudtak felvilágosítást adni. A hírbe hozott település Nagysimonyi; a *lúdkatroc* alaki tájszó, jelentése ’lúdketrec’ (l. ÚMTSz. 3: 915). (6) *Ecetős Tokorcs* (Tokorcs). Az egyik hagyomány szerint egy idős ember a kosztól már szinte „megsavanyodott” ködmönéből akart ecetet préselni, míg egy másik magyarázat a tokorcsiak savanyúnak tartott, rossz minőségű borával hozza összefüggésbe a falucsúfolót.

Az epikai mag nélküli értelmezett szókapcsolatok közül hét a település lakóinak valamely külső vagy belső tulajdonságára utal: (7) *Bögöteiek kobakok* (Hosszúpereszteg, Vashosszúfalu). A ’fej’ jelentésű *kobak* a helyiek keményfejűségére, nyakasságára utal (l. ÚMTSz. 3: 414). (8) *Keszői cséták* (Magyargencs). A hagyomány szerint az elnevezés az Egyházaskeszőn egykor nagy számban élő zsellérekre utalhat. A *cséták* jelentése ismeretlen, feltételezhetően többesszámú szóalak (9). *A Káldiak bőgatyások*. (Hosszúpereszteg, Káld, Vashosszúfalu) Kemenesalja-szerte ismert frazéma, amely a jellegzetes magyar férfinépviseletre utal (10). *A Káldiak kékgatyások* (Hosszúpereszteg, Káld, Vashosszúfalu), melynek jelentése az előző falucsúfolóhoz hasonlóan a férfinépviselettel függ össze. (11) *Gombócűzető hógyésziek, urizáló magasi-*

*ak, kappanszaró kiscelliek, kurvatartó dömölkiek, ecetérlelő tokorcsiak*¹⁰ (Kemenesmagasi). A felsorolásszerű falucsúfoló több település lakóinak tulajdonít jellegzetes vagy vélt negatív tulajdonságokat. A *gombócűzető* jelző a kemeneshőgyésziekre vonatkozik, és a 'gombócokat pároztató' jelentés képzetén keresztül fejezi ki a szegénység állapotában érzett tehetetlenséget (az *űzet* jelentésével kapcsolatosan l. ÚMTSz. 5: 585–586). A kiscelliekre (Celldömölk) alkalmazott *kappanszaró* összetétel szó szerint 'herélt kakast ürítő' jelentésű (a *kappan* jelentésével kapcsolatosan l. ÚMTSz. 3: 95). Átvitt értelemben arra utal, hogy a településen sok kappant tartottak, s mivel a kappan hizlalása és fogyasztása hagyományosan a viszonylagos jólét jelképe volt, a falucsúfoló ezzel a kiscelli – jelentős részben sváb – lakosság kedvezőbb anyagi helyzeteére céloz. (12) *Sömjéniek széplány-tartók* (Ostffyasszonyfa). A falucsúfoló Kemenessömjén női lakosságának vonzerejét méltatja. (13) *Hosszúfalusiak kantyók* (Hosszúpereszteg, Káld, Vashosszúfalu). A vashosszúfalusiakra vonatkozó falucsúfolóban a – feltételezhetően többes számú – *kantyók* szóalak jelentése ismeretlen, a frazéma eredete bizonytalan.¹¹

A további két, epikai mag nélküli falucsúfoló a település valamely jellegzetes sajátosságára utal. (14) *Peresztegiek bencék* (Hosszúpereszteg, Káld, Vashosszúfalu) Kemenesalja-szerte ismert falucsúfoló, amely a településen egykor működő bencés szerzetesek emlékét őrzi. (15) *Pápci gelegényések* (Pápoc). A frazéma a galagonyabokrokkaal sűrűn benőtt határra utal (l. ÚMTSz. 2: 585).

3.6. A hagyományos kategóriákba nem sorolható falucsúfolók

A csoportba kilenc falucsúfoló tartozik;¹² ezek a korábban ismertetett szerkezeti kategóriák egyikébe sem illeszthetők egyértelműen, de jellegzetes szö-

10 Jelentésével összefüggésben bővebben l. az *Értelmezett szókapcsolatok* című fejezet 6. frazémájához fűzött megjegyzést.

11 Megjegyzendő, hogy egy hosszúperesztegi férfi adatközlőm dédnagyanyja elbeszélésére hivatkozva arról számolt be, hogy a településen generációról generációra öröklődött az a hagyomány, amely szerint az elnevezés a vashosszúfalusiak feltételezett erdélyi besenyő származásával hozható összefüggésbe.

12 Az e kategóriába sorolt falucsúfolók viszonylag nagy száma módszertani szempontból is

vegformákat találhatunk közöttük. Négy falucsúfoló epikai maggal rendelkezik. (1) *Csöngeiek megülték a lúdtojást* (Ostffyasszonyfa). (2) *A magasiak a tikászszekér elé harangoztak* (Vönöck). Szólásszerű használatú frazéma, amely a környező településeken is ismert, és az emberi ostobaságot példázza. A falucsúfoló szerint a kemenesmagasiak azt hitték, hogy a püspök érkezik bérnálni, ezért harangoztak elé. Tévedésük azonban csak később derült ki: az érkező, 'baromfi- és tojáskereskedő szekere' jelentésű *tyúkászszekér* érkezésére húzták meg a harangot (l. ÚMTSz. 5: 526). (3) *A szentmártoniak megboronálták a vizet* (Vönöck). Szintén szólásszerű használatú falucsúfoló, amely a kemenesszentmártoniaknak tulajdonított együgyűséget fejezi ki azzal a kép-telen cselekvéssel, hogy a boronálás műveletét a vízen végezték el. (4) *A tokorcsiak ködmönből akartak préselni ecetet* (Kemenesmagasi). Szinte szólásszerű használatú falucsúfoló, amely Kemenesalja-szerre ismert.¹³

Az epikai mag nélküli falucsúfolók közül három a település lakóinak valamely tulajdonságára vagy állapotára vonatkozik. Eredetük ismeretlen. (5) *Bobárol még macskát sē jó hozni* (Kemenespálfa). (6) *Miért van Gércén annyi kanyar? Mert a részegők tiporták ki az utat* (Gérce). Találós kérdés formájában rögzült falucsúfoló. (7) *Sē Gércéről, sē Miskéről, még malacot sē vennének, nem asszonyt* (Sitke).

Két falucsúfoló elsősorban a nyelvi sajátosságra épül. (8) *Hol Szentpéter Vág, ott Sebēs* (Magyargencs, Pápoc). A szomszédos települések, Kemenesszentpéter, Vág és Rábasebes neveivel játszó, szólásszerű nyelvi alakulat. (9) *Hosszifalusiak* (Hosszúpereszteg). Az elnevezés a vashosszúfalusiak sajátos í-ző nyelvhasználatára utal.

figyelemre méltó; ennek részletes elemzése azonban egy önálló módszertani tanulmány feladata lehet.

13 Jelentésével összefüggésben bővebben l. *Értelmezett szókapcsolatok* című fejezet 6. frazémájához fűzött megjegyzést.

4. Záró gondolatok

A falucsúfolók a magyar nyelvjárási frazeológia sajátos és sok tekintetben egyedülálló csoportját alkotják. Egyszerre őrzik a helyi közösségek történeti emlékezetét, értékrendjét, egymásról kialakított képét és nyelvi humorát, ezért nem csupán nyelvészeti, hanem néprajzi, művelődéstörténeti és helytörténeti forrásként is jelentős értéket képviselnek. Elemzésük egyúttal arra is rámutat, hogy a nyelvjárási állandósult szókapcsolatok nem pusztán nyelvi alakulatok, hanem a közösségi identitás hordozói is.

Mindemellett a nyelvjárási frazeológia kutatása – különösen a falucsúfolók rendszeres gyűjtése, tipológiai feldolgozása és közzététele – ma is számos hiányosságot mutat. A magyar nyelvterület jelentős részéről továbbra sem állnak rendelkezésre korszerű, tudományos igényű gyűjtések, miközben e hagyományos nyelvi elemek természetes használati közege folyamatosan szűkül. Éppen ezért különösen fontos mindazoknak a nyelvi adatoknak a dokumentálása és elemzése, amelyek még élő emlékezetből feltárhatók.

A jelen tanulmány a KNYK-projekt keretében gyűjtött kemenesaljai falucsúfolók első rendszerezett nyelvészeti feldolgozására tett kísérletet. A bemutatott anyag természetesen nem tekinthető lezártnak: további kutatások szükségesek a korábbi szakirodalmi és kéziratok gyűjtések bevonására, a fiatalabb generációk nyelvhasználatának vizsgálatára, valamint a falucsúfolók nyelvföldrajzi, szociolingvisztikai és frazeológiai összefüggéseinek részletesebb feltárására. Reményeim szerint e közlés egy lépéssel közelebb visz ennek a sajátos nyelvi örökségnek a teljesebb megismeréséhez és tudományos feldolgozásához.

Hivatkozott irodalom

- AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2000: „Sok láb tapossa a földet, amíg útnak nevezik”. Élő műfajok a Homoród mente folklórából. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és Szászföld határvidekéről*. Pro-Print, Csíkszereda. 269–286.
- Beke Ödön 1906: Kemenesalja nyelve. In: Simonyi Zsigmond (szerk.): *Nyelvészeti Füzetek*. Athenaeum, Budapest.
- Dövényi Zoltán (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Ferenczi Gábor 2021: A Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi vizsgálata. Alapvetések. In: Pomozi Péter – Rási Szilvia – Tóth Zsolt (szerk.): *Magyar nyelvjárások napja 2020. Örökség és jövőkép*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 11–46.
- Ferenczi Gábor 2023a: Vázlatpontok a nyelvi változatosság és nyelvi változás elméleti kérdéseire. *Ephemeris Hungarologica* 3/1: 23–43. DOI: <https://doi.org/10.53644/EH.2023.1.23>
- Ferenczi Gábor 2023c: Nyelvi adat és adatinformatizálás: adalékok egy nyelvföldrajzi kutatás elméletéhez. *Magyar Nyelvőr* 147/4: 427–441. DOI: <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.4.427>
- Ferenczi Gábor 2023d: Szubjektív beszámoló egy nyelvföldrajzi kutatás terepmunkájának tapasztalatairól. *Magyar Nyelv* 119/3: 381–383. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.3.381>
- Ferenczi Gábor 2024: Tér, idő és társadalom hármas koordinátarendszere: Egy nyelvföldrajzi kutatási projekt valóságosidő-vizsgálati moduljának dimenziális keretei. *Magyar Nyelvjárások* 62/1: 81–94.
- Ferenczi Gábor 2026: Észrevételek egy nyelvföldrajzi kutatási projekt beszélőközösségeinek nyelvéről, nyelvi helyzetéről. *Vasi Szemle* 80/2: 258–264.

- Ferenczi, Gábor 2023b: Paths and opportunities: geolinguistic methods in dialectology. *Ephemeris Hungarologica* 3/2: 20–35. DOI: <https://doi.org/10.53644/EH.2023.2.20>
- Flórián Márta (szerk.) 2011: Táj, nép, történelem I/1. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2011.
- Hegedűs Attila 2001: A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar Dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 375–408.
- Juhász Dezső 2002: A dialektológia hármass feladata és a nyelvöldrajz. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozion*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 149–153.
- Kiss Jenő 1989: *Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNyK-projekt = *Kemenesalja és vidéke nyelvöldrajzi kutatási projekt (2018–)*. Projektvezető: Ferenczi Gábor.
- Kovács Ágnes (szerk.) 1966: *A rátótiáddák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Kresznerics Ferenc 1831–32. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. I–II. Egyetemi Nyomda, Buda.
- Lőrincze Lajos 1975: Az anyaggyűjtés módszere. In: Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 167–203.
- Mészárosné Varga Mária 1980: Falucsúfolók a tapolcai járásban. In: Hajdú Mihály (szerk.): *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok*, 6. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.
- MNyA = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NéprLex. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1977–1992.
- Solymár Imre 1982: Három etnikum falucsúfolói a Völgységben. In: Hajdú Mihály (szerk.): *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok*, 13. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.

- Szemerényi Ágnes 1980: A közmondások használata. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Tanulmányok egy észak-magyarországi falu magyar folklórából*. Budapest.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2010.
- VeMFN. 2. = Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Veszprém megye földrajzi nevei. II. A pápai járás*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1987.
- VMFN. = Balogh Lajos – Végh József (szerk.): *Vas megye földrajzi nevei*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely. 1982.
- Voigt Vilmos 2010. Nyelvjárás és folklór. Vannak-e és mióta magyar nyelvjárási szövegek? In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 147–159.
- Voigt Vilmos (szerk.) 1979: *Folklór és folklorisztika*. ELTE BTK Folklore Tan-szék, Budapest.
- Zongor Ferenc 1967: Kresznericsnek „Sághon hallott” szavairól. *Magyar Nyelvőr* 91/1: 53–59.
- Zongor Ferenc 1967–68: „Sághon hallottam” – nyelvi emlékek gyűjtése. Kézirat.
- Zongor Ferenc 1985: *Eredetmagyarázó népi elmondások Kemenesalja földrajzi neveiben*. Kézirat.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

A NYELVJÁRÁSOK MEGÍTÉLÉSE A XIX. SZÁZADBAN – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A PALÓC NYELVJÁRÁSRA

K I V O N A T: A tanulmány a XIX. századi magyar nyelvjárások megítélését mutatja be. Kiemelten foglalkozik a palóc nyelvjárásról írott korabeli népismertető és nyelvjárési munkák tanulságaival. Bemutatja, hogy Magyarországon a nyelvjárások kutatása a néprajzi és a történeti érdeklődéssel összefonódva bontakozott ki. A tanulmány feltárja, hogy a XIX. században a nyelvjárési jelenségek leírása nem volt maradéktalanul tudományos igényű, ugyanakkor egyes tudományos munkákban az izoglosszák és a nyelvjárési területek határainak kijelölési szándéka, valamint terminológiaalkotási kísérletek is megjelentek. A korszakban két ellentétes nézet állt egymással szemben. Megismerjük annak a szemléletmódnak a követőit, akik a nyelv ősi emlékeinek hordozóiként, a nyelvjárások megőrzését sürgetve foglalkoztak a nyelvjárési jelenségekkel. A megismerést és a megőrzést szolgálták a korabeli tudományos pályázati kiírások, melyeknek nyomán megindultak, majd megjelentek az első néprajzi-nyelvjárési gyűjtések. Mások a műveletlen beszéddel azonosították a nyelvjárásokat, elítélték, durvának, nem követendő nyelvváltozatnak minősítették. A palócok – elsősorban nyelvhasználatuk miatt – sokszor gúny tárgyává váltak. A tanulmány szerzője bemutatja, hogy a palóc nyelvjárás védelmezői miként igyekeztek lebontani a népcsoporttal és a nyelvhasználatukkal kapcsolatos előítéleteket.

K U L C S S Z A V A K: nyelvjárás, attitűd, történeti dialektológia, palóc, XIX. század

1. Bevezetés

A nép nyelve és költészete iránti érdeklődést XVIII. századi szellemi mozgalmak váltották ki Európa-szerte. Laziczius Gyula a nyelvjáráskutatás fejlődését bemutató, 1936-ban megjelent írását azzal a gondolattal nyitja, hogy a nyelvjáráskutatás nem a nyelvészet problémaköréből sarjadt (Laziczius 1936). A nyelvjárástan első művelői nem nyelvészek voltak, valamint a cél sem elsőrendűen nyelvészeti volt. Magyarországon a néprajztudománnyal és a történeti kutatással karöltve kezdett kialakulni a nyelvjárások tanulmányozása iránti igény, a magyar néprajztudomány képviselői pedig a történeti szemlélettel kiépülő etnográfia és folklorisztikát művelték. A magyar nyelvjárások tanulmányozása Magyarországon a XIX. században nemcsak a folklorisztikai kutatásokkal együtt jelent meg, hanem a herderi gondolatokra alapozott, nacionalista szemléletű történeti leírásokkal. Horvát István történétíró és nyelvész, a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat szerkesztője, a magyar nyelv és irodalom professzora, az Országos Széchényi Könyvtár „őre” elkötelezetten igyekezett nyomába eredni nyelvünk történetének, ám meglátásai – mai tudásunk szerint – igencsak romantikusnak tetszenek, nélkülözik a tudományosságot. A magyar nyelv „gyökerét” az egyik nyelvjárásunkban látta meg. Romantikus nép- és nyelveredeztetése felértékelte a minden írásában *nyelvként* és nem *dialektusként* említett „Palótz Nyelv”-et. Munkáiban azt igyekezett bizonyítani, hogy a magyar a legősibb nyelv, olyannyira, hogy „a’ Pelasgusok Herodotus szerint Palótz Nyelvet beszéltek”, „Homerus Planctái és Herodótus Placusai valóban Palótz Szityák, vagy is Palótz Pelasgusok, azaz: Palótz Pártusok voltak”, mi több, „a’ Pelasgusok kétségen kívül Palótz Nyelvet (és nem Görögül) beszéltek”, sőt „nem épen hihetetlen, hogy Móses Khetaeusai más néven Palótzok voltak” (Horvát 1825: 76–81).

2. A dialektológia fogalmai a XIX. században

A magyar nyelvterület nyelvjárási különbségeivel ebben az évszázadban már tudományos igénygel kezdtek el foglalkozni, bár a megjelent értekezések nem felelnek meg az egzakt fogalmakon alapuló nyelvleírás tudományos kritériumainak. Nemcsak azért, mert a grammatikai kategóriák és a dialektológiai megnevezések, illetve a geolingvisztikai behatárolások, az izoglosszák és a nyelvjárások határai pontatlanok, hanem azért is, mert a nyelvjárásokat nem objektíven leírandó alakulatoknak tekintik. Ehelyett sokszor elítélő megjegyzésekkel minősítik a nyelvjárásban beszélő embereket.

Elsőként 1815-ben, majd az ezt követő két évben ismételten „jutalomkérdéseket”, azaz pályázatokat írt ki a Magyar Nemzeti Múzeum a nyelvjárások tanulmányozására. A pályázati kiírás célja a nyelvjárások tudományos igényű kutatása volt. Az egyik pályamunka írója, Gáti István így rögzíti tanulmányában a kutatási kérdéseket: „Mi a’ Dialectus Grammatikai értelemben? Vagynak é e tekintetben a’ Magyar nyelvnek Dialectusai? Ha vagynak: mellyek azok különösen? Mibe különböznek egymástól? és mint lehetne általok bővíteni a’ Magyar nyelvet?” (Gáti 1821: 5–6). A Magyar Nemzeti Múzeum 1815. évi pályázati kérdéseire adott válaszok közül két dialektológiai pályamunka nyerte el a bírálók tetszését: Pálóczi Horváth Ádám és Gáti István értekezése. Az érdekes pályamunkák néhány évvel később Horvát István szerkesztésében két kötetben meg is jelentek (Horvát 1821). Pálóczi Horváth Ádám tanulmányát az első (Pálóczi Horváth 1821), míg Gáti István értekezését (Gáti 1821) a második kötetben közölték.

Tudományos igényre vall, hogy mindkét szerző definiálja tanulmánya tárgyát, a „dialectus”-t. Pálóczi Horváth Ádám így értelmezi: „szó-ejtés, beszéd-ejtés, betű szerént való értelemben elkülönözött beszéd formát tesz”, majd hozzáteszi latinul: „Separata locutio, vagy dictio”, azaz földrajzilag elkülönülő helyet és beszédmódot ért a kifejezés alatt (Pálóczi Horváth 1821: 3–4). Hoszszabb meghatározása szerint: a dialectus „valamelly vidéknek a’ szóllásban

való különbözését” jelenti „a’ nyelv közönséges formájátúl”. Nyelvöldrajzi értelmezése ellenére tanulmányában mégis előkerül a terminus általánosabb, ’nyelvváltozat’ szerinti értelmezése is, hiszen pl. a tudomány nyelvét „Tudós dialectus”-ként említi. Módszertanára jellemző, hogy a dialektusokat nem egymással, hanem a köznyelvvvel („közönséges nyelvvel”) való egybevetésben mutatja be: „Nem-tsak azt nézzük t. i. a’ vidéki magános Dialectusokban, hogy egyik a’ másiktúl, hanem főképen a’ közönségestúl miben és mennyire távozott-el?” A szemléletmód azonban nem felel meg a helyes tudományos értelmezésnek, hiszen a nyelvjárások nyilvánvalóan elsődlegesebb nyelvi formák, nem a köznyelv átalakult változatai. Azt azonban pontosan felismeri, hogy a nyelv változatokban létezik. Ezt szép metaforával szemlélteti: „Úgy vehetjük ugyan a’ nyelvet, mint anyát, és a’ Dialectusokat mint ennek mind-meg-annyi Leányait” (Pálóczi Horváth 1821: 4).

3. Nyelvjárási attitűd a XIX. században

A pályázati kiírás irányított kérdései, amelyekre mindkét tanulmány szerzője választ kíván adni, nyelvtudományi és szépirodalmi célzatot egyaránt sugallnak. Egyfelől a nyelv dialektális változatainak leírására, másrészt az irodalmi nyelv bővítésének mikéntjére kívánnak megoldást találni. Miközben objektív leírásra vállalkoznak, ugyanakkor egyes nyelvjárási jelenségeket megbélyegeznek. Pálóczi Horváth Ádám véleménye szerint eltérő „csinosságúak” a dialektusok: vannak „csinosabbak”, illetve bizonyos nyelvjárásokat „csinatlan”-nak minősít. Azokat tartja szépnek, amelyekben „nem hagynak ki hangokat”. A palócok nyelvjárásáról nincs jó véleménye, sőt azt írja, hogy „A’ Palóczságnak leg-tsinatlanabb nyelve van” (Pálóczi Horváth 1821: 70), „A’ Palóczság füle leg-durvább” (Pálóczi Horváth 1821: 36), „izetlenebb”, mint a göcseji. Erdély tájszólásairól értekezvén azt állítja, hogy „a’ Székelység némelly consonansokban vastagabb a’ többinél”. Nem derül ki, hogy pontosan hogyan lehet értelmezni „vastag” minősítését, pozitív és negatív attitűdöt jelölő értékítéletként egyaránt magyarázható. Nemcsak dialektusokat, hanem egyes nyelvjárási jelenségeket is minősít. Hibásnak és fűlsértőnek nevezi pl.

a Göcsejben hallott *fiáel* szóalakot, hiányolja a *-val*, *-vel* v-jét. Erdély, Zala és Vas vármegye beszélőinek szójéjtésében a *kelletik* alakot kifogásolja. A degradáló szemlélet mellett némi dicséretet is kapnak egyes dialektusok, például a palóc nyelvjárásról úgy vélekedik, hogy „némelly eredetiségekre reá mutat és vezet” (Pálóczi Horváth 1821: 70). A *-val*, *-vel* ragról írott bekezdésben arról értekeznek, hogy Erdélyben és a palócoknál is „szeretik megtartani” a rag eredeti alakját, de a palócok „faragatlanul” teszik ezt, mert az *-l*-t vagy „nyilván, vagy alattomosan” kihagyják. Az olvasó számára továbbra is kérdés marad, hogy ezt a jelenséget a szerinte nagy területet felölelő palóc nyelvjárások közül melyikben hallotta. A nyelvjárási régió pontatlan behatárolása, a *palóc* megnevezés általánosabb értelemben való használata félrevezető. Ugyanis nem a mai területi határok között helyezi el a palócokat, több nyelvjárást is palócnak nevez: a népcsoport gócéjának ugyan Gyöngyös környékét tekinti, ám meghatározása szerint „úgy el-van-hintve az egész két Országban, hogy Erdélyben is találhatni, és attúl fogva imitt amott egész a’ Drávaig” (Pálóczi 1821: 36). Két fő nyelvjárásterületet különít el: a dunai és a tiszai „nyelvjárástípust”. Minősítése szerint az egyik „vastagabb, nyersebb, keményebb”, a másik „tsinossabb, lágyabb” (Pálóczi Horváth 1821: 21).

Tanulmánya jelenségszemléletű, nem nyelvföldrajzi alapú leírás. A fejezetek felépítésére jellemző, hogy nem területenként sorolja a nyelvjárások sajátosságait, hanem jelenségekről ír, s ezekre több dialektusból hoz példákat. Ugyanakkor az is látszik, hogy nem következetes, mert miközben hibásnak tekinti a dunántúliak nyelvjárásában a *-rűl*, *-rül* raghasználatot a *-ról*, *-ről* helyett, addig tanulmányában *-bűl*, *-bül* alakváltozatú ragos szóalakokat ír le.

Gáti István elmélkedésében a téma tudományos keretbe helyezését erősíti a definíciós pontosítás. A görög eredetű *dialektosz* szó magyarázatát ekképpen adja meg: „ugyan azon nyelvnek különböző módon való beszéllését, szólásban való különböző módokat” jelenti (Gáti 1821: 7). Hiába a tudományos keret, a nyelvjárási különbségek bemutatását mégis szakszerűtlenül és megbélyegző attitűddel végzi el. Megjegyzéseivel azt sugallja, hogy a nyelvjárási beszéd nem becslendő. Az eltérő hangejtésű szavak megítélésben egyfajta felsőbbrendűsége hivatkozik: „a’ halló fül, alig tudja meg itélni: sőt néha ne-

mis, mitsoda hangot ejt”. A beszélők egy részét, az „írástudókét”, a „túdósokét” pontosabbnak, tisztábbnak, érthetőbbnek ítéli meg, míg az „írástudatlanok” nyelvhasználatáról vélekedve megállapítja, hogy a kiejtésük nem tiszta, a beszédük hibás.

Gáti István felosztása egyezik Pálóczi Horváth Ádáméval, mivel a nyelvjárásokat ő is Tisza-melléki és Duna-melléki csoportra bontja. A nyelvjárás és a vallás összefüggését láttatja: szerinte az előbbi a katolikusok, míg az utóbbit a protestánsok beszélik. A nyelvjáráscsoportokat számba véve megállapítja, hogy a „köznép”, azaz az „írástudatlanok” annyiféle nyelvjárást beszélnek, amennyi a vármegyék száma. Munkájában a nyelvjárási ejtismódok, a hangtani jelenségek leírása tudománytalan. Ez abban a korban, amikor még csak bimbózik a nyelvjárások kutatása, általánosnak tekinthető, a minősítés azonban nem mindenkinél egyformán elítélő. Gáti István leírása szerint a nyelvjárási beszélő a hangokat „megszaggatja”, „hirtelenebbül” vagy „késedelmesen” egymáshoz „nyomja” (Gáti 1821: 15–18). Hangtani példaként a *kik* ’kék’, *pinz* ’pénz’, *mazsár* ’mozsár’, a *kü* ’kö’ és a *ked* ’köd’ ejtészváltozatokat említi. Ugyanígy furcsa jelenségeként írja le a tájszóhasználatot („külömböző szókkal való élést”), példái közül idézve: *tsupor* ’bögre’, *pipe* ’liba’. A nyelvjárási alakváltozatok meglétét, használatát hanyagságnak véli: „nem igen törekedik arra a’ köznép, hogy igen pontosan ejtse a’ hangokat”.

Tanulmányában a tájszavakkal is foglalkozik. Ezek gyűjtése a magyar nyelvterületen az irodalmi nyelv bővítésének céljával indult meg. A legnagyobb számú népnyelvi közlés a *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) hasábjain látott napvilágot. A magyar nyelvjáráskutatás történetének ezt az első szakaszát a Vörösmarty Mihály és Döbrentei Gábor szerkesztésében, a Magyar Tudós Társaság kiadásában, Toldy Ferenc neves irodalomtudós előszavával 1838-ban megjelent *Magyar tájszótár* zárja le. Az első magyar tájszótár megjelenését követő évtizedekben is folyt a nép nyelvének tanulmányozása, így később időszerűvé vált egy újabb tájszótár kiadása. A feladatot Szinnyei József végezte el. Kétkötetes munkája 1893-ban és 1901-ben jelent meg szintén *Magyar tájszótár* címmel.

Horvát István a *Rajzolatok a' magyar nemzet legrégiebb történeteiből* című írásában (Horvát 1825) is előkerül a nyelvjárások módszeres leírásának igénye. Kíváncsún tartja, hogy íróink a magyar nyelvterület dialektusainak „minden legkisebb apró sajátságait” ismerjék. Szorgalmazza az élőnyelvi vizsgálatokat, mert felismeri, hogy a nyelvjárások ismeretéből következtetni lehet nyelvünk történetére: „Ezeknek össze hasonlítottatásuk az Élő-Nyelvvel, 's annak különféle Szokásaival nem kevesé gazdagítaná a' Magyar Nyelv belső Történetének Tudományát” (Horvát 1825: 116). A nyelvjárások leírását azért is sürgeti, mert attól tart, hogy az „írói nyelv” lassanként elnyomja a tájszólást. Külön kiemeli a „Palócz”-ot, nyelvjárásukat különös becsben tartja, így dicséri: a „Palótz Nyelv” „az Értelmességnek a nyelve”.

Horvát István a palócok nyelvéről írt tanulmányának egyik megjegyzésével (Horvát 1834) hitelt adóan bizonyítja azt a vélekedést, amely a palóc népcsoportot és azok nyelvhasználatát nevetségesnek, helytelennek minősíti: „a' PALÓTZ név alatt, de tsak néha néha, tréfálva, EGYÜGYŰT is értenek, 's ilyen értelemben mondja a' gúnyoló másik embertársának: „TE PALÓTZ”! — Az az: „TE EGYÜGYŰ” (Horvát 1834: 108). Romantikus nyelv- és népredeztetésével ennek a negatív attitűdnek a lerombolásában is szerepet vállalt: „Nem nevetsegre való tehát, édes Hazám fiai! a Palótz Dialectus; 's a' helyett, hogy mi is, mint Atyáink, ki ne vessük Nyelvünknek több ezeredes formáit, barátokozunk inkább azokkal Nemzeti Nyelvünk ditsőségének felfedeztetesere” (Horvát 1825: 45–46).

Furcsának tűnhet, hogy a *Tudományos Gyűjtemény*ben, melynek szerkesztője volt, ettől eltérő véleményt hangoztató nyelvvédő-nyelvművelő szándékú cikket tartott érdemesnek közölni. Ennek szerzője Gáthy János, a kor egyik kevésbé ismert drámaírója (Gáthy 1834). Tanulmányát az íróknak címezte, írásában a magyar nyelv megújításának módjáról értekezik. Véleménye szerint ezt a nyelvújító munkát a köznyelv és az irodalmi nyelv pallérozásával kell elvégezni. Azt hirdette, hogy a „köznép” nyelvszokása az írónak nem követendő példa; minden esetben a nyelvjárási forma helyett inkább az irodalmi nyelvi alakot ajánlja. Miközben helytelenít bizonyos dialektusokban meglévő formákat, a nyelvjárási beszédet nem ítéli el egyértelműen, hiszen azt

vallja, hogy ha az „okos író” megtalálja a nép nyelvében azokat a szavakat, amelyekre szüksége van, akkor nem kell újat formálni, alapvetően azonban az író inkább az irodalmi nyelv használatára törekedjék. Gondolatai mögött a magyar irodalmi nyelv megteremtésére irányuló szándék áll. A nyelvjárási formák helytelenségére az abaúji és más palóc vidékeken hallható (lejegyzése szerinti írásmóddal) *baraatom*, *vaasaar* ejtésmodot említi példaként. Egységesített nyelvjárási helyesírás hiányában a két magánhangzós betűkombinációval vélhetően az ajakkerekítéses *ā*-t kívánja jelölni. Ezek helyett a *barátom* és a *vásár* lejegyzéssel rögzített köznyelvi ejtést javasolja, s ugyancsak a palócoknál hallható *-búl*, *-bül*, *-túl*, *-tül* raghasználat helyett a középső nyelvállású magánhangzóval ejtett *-ból*, *-böl* stb. alakot tartja helyesnek.

Arany János 1861 körül írt *Grammatika versben* című költeménye gúnyolja az így gondolkodókat: „Mi a nyelvet rontja, az a legfőbb veszély: / Hogy még a paraszt is mind magyarul beszél. / Grammatikát nem tud, hiába csináljuk, / Mégis egyre darál, egyre fecseg szájuk. / Ugy beszél mint apja, nem halad a korrall, ...” A nyelv pallérozásának, a nyelvművelésnek és a művelt beszéd kialakításának a szándéka áll szemben a XIX. században még sokak által „parasztos”-nak minősített beszédmóddal.

Az az elítélő, megbélyegző, helytelenítő szemlélet, amelyet Horvát István is eloszlatni szándékozott, több néprajzi tanulmányban is előkerül a korabeli társadalomra jellemző attitűdként. Korabeli leírásokból kitűnik, hogy a nyelvjárást nem becsülték, a köznyelvi beszélők mulatságos hangzásúnak tartották a tájszólást, a *palóc* elnevezés gúnynév volt. A felvilágosodás korának szemlélete tovább élt. Amikor a tudományokban is jártas XVIII. századi ügyvéd és tanár, Beke Márton elfoglalta tanári katedráját, tanítványaihoz a hazai nyelv művelése érdekében intézett beszédet. 1791-ben megjelent topográfiai munkájában zalaiként arról ír, hogy a palóc dialektus röstellini való. Bél Mátyás a néhány évvel később megjelent, jól ismert *Notitia*-jának gondolataival sem segítette a nyelvjárások pozitív megítélését. Korának egyik legműveltebb embereként csekély volt a nyelvjárásban rejlő értékek iránti érzékenysége. A „felföldismus”-nak nevezett palóc nyelvjárást „durvá”-nak mutatja be, szóejtésüket javítandónak véli (Bél 1735). A Beke Márton kutatási helyéhez közeli

nyelvi adatokból arra a következtetésre jut, hogy a Hont vármegyei magyarok nyelve hasonló, mint a nógrádiaké, de a nógrádiakét „rútabb”-nak találja, mert „a mássalhangzókat elnyelik, a magánhangzókat eltorzítják, kificamítják a szavakat” (Bél 1735).

Malonyai Dezső a Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népét bemutató monográfiájában említi, hogy a XVIII. század jeles nyelvtudósa, Révai Miklós, aki az első részletes palócleírás elkészítőjének, Szeder Fábiánnak és a már sokat említett Horvát Istvánnak is tanára volt, inti az embereket: ne nevéssék ki a palócok furcsaságait, mert ez a nép a régi nyelv emlékeit tisztán őrzi (Malonyai 1922: 17).

Szeder Fábián *Palóczokról* címmel az elsőként 1819-ben megjelent, majd 1821-ben és 1835-ben folytatásban közölt néprajzi leírását Kósa László úgy jellemezte, hogy: „megteremtette az addig csak gúnynévi értelmű palóc szó másik jelentését, a nyelvjárással szoros kapcsolatban álló népcsoport fogalmát” (Kósa 1989: 13). Sokan azzal magyarázzák, hogy a palóc népcsoport megítélése rosszabb volt más magyarországi etnikai-néprajzi csoportoknál, mivel a palócoknak a magyar közjogban nem volt szerepük, ugyanakkor a jászokat, a kunokat, a hajdúkat és a székelyeket megemlíti egykori törvényeink, és számukra kiváltságokat biztosítanak. Szeder Fábián palóctanulmányai is arra az 1817-ben kiírt pályázatra készültek, amelynek ösztönzője szintén Horvát István volt. Ennek nyomán „palóc divat” indult el, sorra írták a korabeli, palóc területhez kötődő értelmiségiek azokat a népismertető tanulmányokat, amelyekben igyekeztek lerombolni a népcsoportot minősítő negatív vélekedéseket. Szeder Fábián is védelmébe vette annak a földnek a lakóit, akik közül ő is származott: „A Palóczok nem csak szorgalmatos földmívelők, értelmes marhatartók, hanem többnyire minnyájan mesterséges faragók is [...] A palóczok lelki és testi tehetségre nézve a többi Magyaroknál nem alább valók.” Megjegyzéséből érződik a korábban kialakult attitűd, melynek megváltoztatására törekszik: „Ismértetni, nem pedig kinevettetni akartam ezen becses jószívű földünket.” (Szeder 1819: 6)

Szabó István, korának jeles hellenistája, aki évtizedekig papként szolgált Nógrádban, s bakonyi származásúként eleinte „idomtalan szórontás”-nak

bélyegezte a Karancs vidékén élők nyelvhasználatát, köztük élve azonban meglátta a palóc nyelvjárás értékét, 1837-ben megjelent tanulmányát a „Karancs-vidéki szeretett nép”-nek dedikálta (Szabó 1837: 43).

Jerney János a XIX. század közepén a sokak által gúnnyal említett palóc nyelvjárásról féltő gonddal érkezett. Felismerte azt, hogy amely nyelvet vagy nyelvváltozatot lebecsülnek, megítélnék, az könnyen veszélyeztetetté válik. A tudós történész ekképpen ír a palócok nyelvjárásának megítéléséről: „a’ tudatlanok szójárásukat gúny’ tárgyává teszik; lelkészeik és iskolai tanítók pedig hasonló elfogultságból az írói nyelvhez törekszenek őket szoktatni; minek csak azon sajnós eredménye lehet, miszerint ma-holnap végkép kihal a’ palóczos szójárás annélkül, hogy kellő tudós nyomozások tétettek volna annak különös sajátsága fölött” (Jerney 1851: 91).

Reguly Antal 1857-es palócföldi körútján elsősorban a palócok antropológiai jellemzőit kereste, de céduláira ezzel együtt adatokat jegyzett föl a vizsgálatai közben megfigyelt nyelvi jellegzetességekről. Csak jóval később jelentek meg az útja során írt palóc nyelvhasználati, nyelvjárási és szociopragmatikai megjegyzései. Megkülönböztet „igazi, gömöri, harmadrendü Palocz” közösségeket (Reguly 1994: 146–152). A középpalóc területet, a nyelvjárási régió központját nevezte „igazi” palócnak, ettől elkülöníti a Gömörben hallott ún. „bánfalvai beszédet”, „harmadrendü” palócnak a Sajó menti beszédet tartotta. Bizonyos településeket „fél palocz”-nak ír le.

Pintér Sándor a folklórkutatás egyik úttörőjeként 1880-ban jelentette meg a palócokról szóló könyvét (Pintér 1880), s mivel magát is „töröl sarjadt palocz”-nak nevezte, ezért népismertető tanulmányának megírására őt is az vezette, hogy szeretett népcsoportjának elismerést vívjon ki, szokásaiknak és nyelvjárásuk jellegzetességeinek a megismertetésével értékeiket megmutassa.

4. Összefoglalás

Végigtekintve a tanulmányomban kiemelt XIX. századi vélekedéseken megállapíthatjuk, hogy a kor tudós embereinek egyik csoportja a nyelv földrajzi változatait eredeti, ősi, s ezért megőrzendő formának tartja, míg a másik csoport műveletlenséggel, pallérozatlansággal azonosítja. Mindkét szemléletbeli véglet megfigyelhető: egyes értekezésekben már-már túlromantizált attitűddel minden nyelvváltozat fölé emelnek egy-egy dialektust, míg bizonyos írások romlott, éppen ezért javítandó nyelvi formaként írják le a nyelvjárási jelenségeket. A nyelvjárások és azok közül is a palóc dialektus vizsgálatára, bemutatására kiírt pályázatok, illetve az ezek ösztönzésére készült pályamunkák a XIX. század folyamán elkezdték ledönteni a negatív attitűdöt. A XX. században a népköltészeti alkotások és a népdalok gyűjtése, a szépirodalomban megjelenő szándékolt, olykor kevésbé, más esetben archaikus nyelvjárásiasság és a tudományos igényű folyóiratok, tanulmányok, a dialektológia diszciplínaként való megerősödése sokat segített a pozitív viszonyulás kialakításában. A nyelvjárási beszélőket elítélő vélekedések azonban később is megmaradtak, akár a népcsoport saját megítélésében, akár a másik nyelvjárási régió vagy a köznyelv beszélőjének viszonyulásában. Az utóbbi évtizedekben jelentős számú nyelvjárástani munka született, konferenciákon tanácskoztak a nyelvjárások értékeiről, irodalmi alkotásokban jelenik meg a nyelvjárási beszédmód, a médiumok és a közösségi oldalak sok nyelvjárási felvételt tesznek közzé, ezek hatására újabban érzékelhető, hogy a társadalom jelentős része értéknek tekinti a nyelvjárásokat, miközben nyelvjárási attitűdvizsgálatok tanúskodnak arról, hogy ma sem teljesen egységes a nyelvjárási beszélők megítélése. Munkát hagytak ránk a XIX. század úttörő nyelvészei: a nyelvi változatosság megőrzése, a nyelvi sokszínűség megismertetése, a nyelvjárásokhoz való pozitív viszonyulás további erősítése ma is feladatunk.

Hivatkozott irodalom

- Beke Márton 1791: *Topographia inclytorum comitatum Nagy-Hontensis et Neogradiensis*. Buda.
- Bél Mátyás 1735: *Notitia Hungariae novae historica geographia...* Bécs.
http://real-r.mtak.hu/541/1/Notitia_Hungariae_novae_historico_geogra_1.pdf
 (letöltés időpontja: 2026. április 8.)
- Gáthy János 1834: Ki a' Literátor? *Tudományos Gyűjtemény* 18: 8–23.
- Gáti István 1821: Elmélkedés a' Magyar Dialectusról, Lexiconról, és Helyesírásról. In: Horvát István (szerk.) 1821: *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire II*. Trattner, Pest. 1–103.
- Horvát István (szerk.) 1821: *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire I–II*. Trattner Nyomdája, Pest.
- Horvát István 1825: *Rajzolatok a' magyar nemzet legrégiebb (sic!) történeteiből*. Petrózai Trattner Mátyás nyomdája, Pest. <https://mek.oszk.hu/18800/18855/18855.pdf>. (letöltés időpontja: 2026. április 8.)
- Horváth István 1834: A' Palótz Nemzet Nyelvéről. *Tudományos Gyűjtemény* 18/III: 108–117., 18/IV: 103–121.
- Jerney János 1851: *Keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845*. I. Magánkiadás, Pest.
- Kósa László 1989: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Laziczius Gyula 1936: *Magyar nyelvjárások*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Malonyai Dezső (szerk.) 1922: *A magyar nép művészete. Hont, Nógrád, Heves, Gömör; Borsod magyar népe, a palócok művészete*. 5. Franklin Társulat, Budapest.

- Pálóczi Horváth Ádám 1821: A' magyar nyelv' dialectusairól. In: Horvát István 1821: *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire I.* Trattner Nyomdája, Pest, 3–78.
- Pintér Sándor 1880: *A Palócokról. Népismertető tanulmány.* Budapest. (Hasonmás: Galcsik Zsolt [szerk.] 1995. Szécsényi Antal Károly Honismereti Alapítvány, Szécsény)
- Reguly Antal 1994: *Magyarországi jegyzetek.* Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Szabó István 1837: Karancs-vidéki palócz nyelv. *Tudományos Gyűjtemény* 1: 43–66.
- Szedes Fábrián 1819: A' palócokról. *Tudományos Gyűjtemény* 6: 26–46.

I A N C U L A U R A

„A MINDENNAPI BESZÉD ÉS A KÖLTÉSZET HATÁRÁN”

Nyelvi, stilisztikai, gondolati eszközök a nyelvjárásban

K I V O N A T: A tanulmány a mindennapi beszéd és a költészet határát érintő nyelvi jelenségekhez kapcsolódó folklorisztikai kérdéseket tárgyalja. A korai néprajzi kutatások rávilágítottak arra, hogy a nyelv, a nyelvjárás önmagában is egy igen gazdag hagyomány, amely generációk hosszú sorának lelki és szellemi tapasztalatait és tudását is rögzíti, illetve hordozza. A szóbeliségben élő nyelv-hagyományban találjuk meg a tudományos rendszerezésekbe nehezen beilleszthető, műfajilag nehezen besorolható művészi jellegű igényességgel keletkezett (folklor)alkotásokat is. A szóbeli művészet (verbal art) területére sorolt nyelvi jelenségek gazdag poétikai jellemzőkkel bírnak, és szervesen illeszkednek a népköltészet nyelvi és költészeti világába. Ezen túlmenően, a közösségek világképét és világnézetét, mentalitását és habitusát, esztétikai és erkölcsi értékrendjét is tükrözik. A nyelvjárások élszerúsége és szóbelisége lehetőséget nyújt a nyelv, a szó, a művészet „születésének” a megfigyelésére is.

K U L C S S Z A V A K: nyelvjárás, népköltészet, szóbeli művészet, folklor

1. Bevezetés

Tanulmányom címét Katona Imre jeles folklorista egyik tanulmányából vettem (Katona 1974: 129). A magyar folklorisztikában a mindennapi beszéd és a költészet határát érintő nyelvi jelenségekre, a hétköznapi nyelvből „kiugró” nyelvi alakzatokra, spontán nyelvi „megnyilvánulásokra” kevés figyelem jut. A népi kultúra alkotásait vizsgáló diszciplína elsősorban a műfaji hierarchiába tartozó népköltészeti alkotások gyűjtésére, rendszerezésére, elemzésére fókuszál.¹ A műfajilag nem vagy csak nehezen besorolható szóbeli jelenségek mellett a nyelv, a tájnyelv, a nyelvjárás kérdése sem képezi vizsgálat tárgyát.² Ennek oka lehet az, hogy a nem kötött szövegű nyelvi formák nehezen megragadható és meghatározható jelenségek, kutatásuk interdiszciplináris megközelítést kíván.³ Az élő beszéd nyelvi elemeinek a vizsgálata azért sem egyszerű feladat, mert az adatok gyűjtése és szó szerinti lejegyzése esetleges, elhangzásukra nem lehet előre felkészülni. A kutatonál nincs mindig papír és ceruza, és ha van is, nem minden helyzetben ildomos elővenni és jegyzeteket készíteni.⁴ A kutatást igazán megnehezítő körülményt azonban a szakmai kérdések sora képezi, úgymint: Mitől lesz egy informatív közlés művészi értékkel bíró/felruházott mondat? Milyen szempontok szerint kategorizálja a kutató a Tánczos Vilmos által „elejtett szavak”-nak nevezett nyelvi jelenségeket? (Tánczos 2008). Mire használhatók, miről árulkodnak ezek a mondatok és milyen diszciplína illetékes a vizsgálatukra? Kérdés továbbá az is, hogy vajon a – szabályok között mozgó – tudomány, a tudományos megfigyelés szempontjai összhangba hozhatók-e az élő nyelv és különösen is a tájnyelv törvényszerűségeivel, rögtönzésszerű természetével? A végső és döntő kérdés végül az, hogy vajon

1 Az egyetemi képzéseken a klasszikus népköltészeti alkotások (mese, monda, ballada, népdal, közmondás stb.) kerülnek bemutatásra.

2 A kérdésre általában a nyelvjáráskutatók hívták fel a folkloristák figyelmét. L. pl. Szabó 2007.

3 Dialektológia, etnolingvisztika, folklorisztika stb.

4 Ez az oka annak, hogy az elmúlt évtizedekben gyűjtött szövegpéldáim nagyobb része a rögzített beszélgetésekből (interjúkból) származik.

a spontán szóbeli „alkotások” kapcsán beszélhetünk-e költészeti, esztétikai jegyekről? Utóbbi probléma éppen akkor válik megkerülhetetlenné, ha eltekinünk a nyelvi megformáltság kérdésétől, és figyelmünket a művészet egyéb jellemzőire összpontosítjuk, mint például a világképet megjelenítő, valóságot ábrázoló/konstruáló szerepére. A hosszan sorolt kérdések megválaszolására a tárgyban érintett diszciplínák jogosultak. Magam, terepmunkát végző kutatóként szembesültem a téma fontosságával, és ez az oka annak, hogy e szerény tanulmány keretében összegzem legfontosabb tapasztalataimat.

2. Szövegpéldák

Bevezetésképpen néhány példa révén ismerkedjünk meg az élő beszédben, a beszéd és a művészet határán megnyilvánuló, Csoóri Sándor megfogalmazásával élve: „létmondattal” (Csoóri 1994: 236). Példáim egy része saját gyűjtésből, másik része a lábjegyzetben jelzett néprajzi forrásokból származik. Az önmagukban is értelmezhető mondatok mellett olyan idézeteket is választottam, ahol a szűkebb kontextus is megjelenik, és ahol a „kiugró” nyelvi alakzatok jobban megfigyelhetők.

„Édesanyámtól el vagyok maradva még kétesztendősön.”⁵

Magyarázat: a hétéves kora óta árva ember „el van maradva”, vagyis „el van hagyva” édesanyjától.

„Csak mi rivá vagyunk tanulva, így ni. Csángóssan beszélünk, nem magyarosan. – Magyar ez! Bácsi György: Eh! Kevest ér oda.” (Zsíros 2021: 311)

Magyarázat: a csángó beszéd halvány és törékeny szállal („keveset ér oda”) kapcsolódik a magyar nyelvhez.

5 A nem adatolt idézetek saját gyűjtésből származnak Magyarfaluból (Arini).

„Csak a tiszta fő'd vó't itt. Hogy megnősültem osztán [...]. Mondom az asszonynak: Mint a fecske csinálja fészket, a madár, mű es úgy kell.” (Zsíros 2021: 320)

Magyarázat: a csupasz földön kezdték a közös életet, a sárból építkeztek, mint a fecske.

„Hej, de szépen mondja, de milyen hamisan!” (Győri 1975: 132)

Magyarázat: értelmesen beszél, de hazugságot állít.

„Úgy megvertél Isten, hogy még a botot is rajtam felejtetted.” (Luby 2002: 167)

Magyarázat: a szenvedés nyoma nem tűnt el.

„Jaj, de nekem elől tűz, hátul víz! Melyikbe füljak belé?” (Győri 1974: 454)

Magyarázat: minden irányból veszély leselkedett rám.

„Olyan kend, mint egy fakereszt, el van kend rejtőzve.”

Magyarázat: későn vettem észre, hogy a szerelemben a végzetemet választottam.

„Mindenkinek van keresztje. De az enyém bokros is, csokros is volt maga mellette.”

Magyarázat: a szenvedésből mindenkinek jut; maga mellett nekem mindenkinél több.

„Ott sírtam, ahol csak az Isten látta.”

Magyarázat: nyomorúságommal nem dicsekedtem.

„Hát, mikor azok elénekelik azt az éneket, érti-e, akkor a szüved a helyéről fel kell mozduljék. Olyan szépen elfúják.”

Magyarázat: megrendültségében a szív kiesik a medréből.

„Akár a földemet odaadjam, akár a nyakamat levágjam – mindegy.”

Magyarázat: ami a megélhetésemet szolgálja, az az életem is.

„A szentséget csúfságosan vette.”

Magyarázat: tkp. istenkáromló, istengyalázó.

„Csak kezdett szertülni el az idő. Elhuzakodott a havasra.”

Magyarázat: a felhők felszakadoztak, a vihar meghátrált.

„[A] gonosz ember nem tiszta.”

Magyarázat: aki rosszat tesz, abban a Rossz/Tisztátalan/Ördög dolgozik.

„Vergődik a halálból s nehéz tőle, s akkor ez az imádság lágyítsa el. Válassza el, vagy maradik vagy menik. Egy a kettőből.”⁶

6 Tánczos Vilmos gyűjtéséből származó adat, ami a Nyelvtudományi Intézet adattárában érhető el: <https://nlp.nyttud.hu/csango/index.html#> Legutóbbi letöltés ideje: 2026. február 19.

Magyarázat: élet és halál között van, az imádság „bíraskodik” az állapota felett, eldönti a sorsát.

„Eppe mikor éljen jobban, akkor az Isten elvette.”

Magyarázat: akkor halt meg, amikor jól ment a sora.

„Olyan szép volt, hogy sajnáltuk bétégyük a földbe.”

Magyarázat: a szép halott nem a földbe való.

„Belérégült a jedség s lebetegedett.”

Magyarázat: az ijedség végül megbetegítette.

„Erőst jól laktam betegségvel.”

Magyarázat: több betegséget nem bírok el.

„Eljött egy nagy nehezség revám.”

Magyarázat: a nagy gond ledöntött, elnyomott.

„Me’t az ilyen beteg éjre még nehezebb beteg, mint napval.” (Zsíros 2021: 310)

Magyarázat: a nappali és az éjszakai betegség nem ugyanolyan.

„Mikor mentünk az asztalhoz [...] Egy mondja a miatyánkot [...] vettek keresztet [...]. De most, mint a marhák. Egyéb nincs. Nem beszélnek Istent! Esznek, mint a marhák. Még a marha es megkörmöli

a földet. Hüloget a hit, s meghalunk – ez a rend öreg – még hülogetik inkább. Hogy hit csak a lesz, hagy eszünk, de nem tudjuk, ki adja?!⁷

Magyarázat: egykor étkezés előtt imádkoztunk; ma csak a marha vet keresztet a lábával, mielőtt enni kezd, az ember nem. A hit tüze kialudt, az ember lelke kihűlt.

„Ej – aszondja –, nehez. Me’t mé’t nehez? Bűnök fel vannak rakodva rivá – aszondja. De ha nincsen bűn – kereszt es könnyű. De ha meg-raktad bűnvel [...]”.

Magyarázat: az élet terheit a bűnök teszik nehezzé.

„Boldog vagyok, azért, hogy a Jóisten segít, hogy vigyem az ijesmik nehességek[et] [...] Betegséget es el kell viselni tiszta szüből me[r]t úgy hatta a Jóisten, hogy a nehességekbe es ugya[n] ojanok legyünk, mind a könnyebségekbe [...], [ne] kevéskegyünk a könnyebségekbe, s aztán eresszük le magunkat a nehességbe. Hanem mindenfélét el ke[ll] vüsejünk. Én ezt így értettem meg én evvel a gyenge eszemmel, hogy a nehességet es ugy kel vinni, mind az örömet.”⁸

Magyarázat: egyszerű ember létemre is megértettem, hogy az életben a jót és a rosszat ugyanazzal a lelkülettel kell fogadni és megélni. A boldogság az, ha az életet olyanak éljük meg, amilyen.

„Így járt a fő’d, így ni! S így kalimpáztunk! Akkor es a tyúkjaink eléjöttek az ógrádába. Kársogtak nagyon. De akkor hosszabbat tartott. Még kezdtük az imádságot, s még vétettük el. S még kezdtük, s még nem végeztük ki ... Most kurtábbat tartott. (...) De nagyobb vó’t most.

7 Tánczos Vilmos adata az említett adatbázisból.

8 Tánczos Vilmos adata az említett adatbázisból.

(...) A templomunk csúful meghasadozva! Leesve az ó'tár felett..."
(Zsíros 2021: 489).

Magyarázat: a földrengésben a ház hullámozott, az állatok visítottak, mi imádkoztunk volna, de az imát eltévesztettük, elhibáztuk. A templom falain a hasadások, az oltár beszakadása botrányos látvány.

„De, ha mi elmentünk lenne akkor, szombaton este a nunta-készíteni,⁹ akkor [a földrengés] nem fogott lenne álomval münköt. S kit nem fogott álomval, az nem ijedett meg.” (Zsíros 2021: 487).

Magyarázat: ha nem alvásban ér a földrengés, nem okoz akkora ijedséget.

„»E nem éri meg reggelt! E nem éri meg estét! E készen van!«¹⁰ Csak eccer-máccor szusszantam, nem ismertim, nem hallottam, nem beszélgettem, nem mozogtam semmit. De ha napom vót, a Jóisten meghoz.”
(Tánczos 1999: 184)

Magyarázat: tetszhalott állapotban voltam, de az élőnapom nem fogyott el.

„[Maga itt született ebben a faluban?] Itt születtem, s itt halok meg es, met akkora öreg vagyok. Gyúrom ezt a földet. [Hány esztendő?] Jaj, drágám, nyócvanöt! [A Jóisten tartsa meg!] Immán el kéne gyüccsön, de nem parancsolok én, a Jóisten parancsol”. (Tánczos 1999: 199)

Magyarázat: öreg vagyok, a lét útjáról le kellene lépnem, de a jelzés még nem érkezett meg.

9 Nunta: lakodalom. Itt: a lakodalmi előkészületekben való részvétel.

10 Az adatközlő itt idézi hozzátartozói mondatait.

„Nemrégem Tisza-Abád-Szalókon találkoztam egy 75 éves magyar emberrel, azt kérdeztem tőle: „Hány esztendőös öregem?” Azt mondotta: „Hetvenöt év nyomja vállamat.” Erre azt mondtam: „Bámulom nagyon, hogy még egy ősz hajszála sincsen”, mire ő azt felelte: „Még nem harangoztak, de már beesteledett”” (Zsilinszky 1935: 438).

Magyarázat: az óra elérkezett, de a pillanat még nem.

„Az udvarra nem tudok kimenni. Máccor napok telnek el, hogy nem jó bé senki! Miháj kell bójójjön immá, Szen' Miháj, más nem jó bé ide! [...] Elmondtam a mennyországi beszédjeimet. Az éjjel jobban aluszom”. (Tánczos 1999: 211)

Magyarázat: látogatóim nincsenek. „Mennyországi beszédjeimet” a szentekkel osztottam meg.

„Nem tudsz élni, mint a kő a patakba, meg kell halni.”

Magyarázat: az élő nem élettelen, hanem halandó.

Ebben a tanulmányban nem célunk a népi szövegek egyenkénti részletes elemzése. A példákhoz fűzött magyarázatok révén igyekeztünk rávilágítani a nyelv-járás „képi nyelve” és a köznyelv fogalomközpontú nyelve között fennálló eltérésekre. A művészeti alkotások szubjektív megélése és értelmezése miatt a példák esztétikai, művészi értékeinek a bizonyítása meddő vállalkozás volna. A folytatásban azt vizsgáljuk meg, hogy miként határozhatók meg az idézett nyelvi jelenségek, és milyen keretek között lehetséges a kutatásuk.

3. A nyelvi adatok néprajzi értelmezése

3.1. A néprajzkutatók köre és a szóbeli művészet

A magyar folklorisztikában a dolgozat tárgyát képező témára elsősorban azok a néprajzkutatók figyeltek fel, akik maguk is paraszti közegből származnak, akik a nyelvjárás belső, tudatot, mentalitást, világképet átjáró és meghatározó szerepét jól ismerik.¹¹ Lényeges továbbá kiemelni azt is, hogy a magyar néprajztudomány első nagy szintézise, az 1933–37 (1–2. kötet) és 1941–43 (3–4. kötet) között 4 kötetben megjelent *Magyarság Néprajza*¹² még kiemelt figyelmet fordított az ún. népnyelvre, nyelvhagyományra. A szerzők úgy vélekedtek, hogy „a nyelv a legáltalánosabb, legérthetőbb, legjellemzőbb lelki megnyilatkozás”, éppen ezért a „nyelv útján megnyilatkozó hagyomány feltárása” megkerülhetetlen (Viski 1935: 12). Az előzmények dacára, az „élő beszéd” nyelvi alkotásainak a kérdésével a hazai tudományos diszciplínák egyike sem foglalkozik.¹³ A nemzetközi diskurzusban a magyar származású Sebők Tamás amerikai nyelvész javaslatára terjedt el a „spoken art”, „elbeszéltsz szóbeli művészet” fogalma, amely – bár vitatott és kritikával illetett – éppen erre a témára kívánta ráirányítani a figyelmet.¹⁴ A „szóbeli művészet” nagy általánosságban a kommunikáció igényein túlmutató, a nyelv eszközeinek minimalizált használatával hatást keltő, a normákkal szabályozott (standard) nyelvtől elütő be-

11 Bálint Sándor, Katona Imre, Péntek János, Tánczos Vilmos stb.

12 Szerzők között a kor legkiválóbb tudósait találjuk: Berze Nagy János, Kodály Zoltán és Lajtha László, Schwartz Elemér, Solymossy Sándor és mások.

13 A XX. század közepén, Amerikában megjelent paradigma hazai recepciója ugyan szegényes (l. pl. Vőő Gabriella munkái, Vőő 1999), a rendelkezésre álló tudományos eszközök között a szóban forgó nyelvi jelenség elemzéséhez más keret nem áll rendelkezésre. A kifejezés (‘verbal art’) megjelenésének időpontja, a fogalompár alkotójának személye vitatott. William R. Bascom úgy fogalmazott, hogy Richard A. Waterman-nal folytatott vitái során fogalmazták meg közösen (Bascom 1955: 245). A folklór mint szóbeli művészet a kezdetektől fogva vitatott meghatározás (L. Bascom 1973: 374–381).

14 Erről l. Bauman 2009: 291. 307.

szédformákat, valamint azok vizsgálatát jelenti.¹⁵ Itt is nyomatékositást nyer, hogy az ún. „szóbeli művészet” lényegi vonása az „élőszzerűség”, az ti., hogy a nyelvi megnyilatkozásokat a pillanat szüli, konkrét szükséglet hívja létre, szóban hangzanak el, és bár állandó szófordulatokká és a közösségi nyelv részévé is válhatnak, nehezen gyűjthetők.

3.2. Nyelv, nyelvjárás, népi szemlélet

A téma vizsgálata során sem tekinthetünk el a nyelv és a nyelvjárás általános és alapvető vonásaitól, amelyek, mint látni fogjuk, éppen a néprajzi szempontú elemzéseket teszik szükségessé. A nyelv a legáltalánosabb szinten egy olyan jelrendszer, amely kommunikációs eszközként használt. Mélyebb vonatkozásában azonban a nyelv az emberi gondolatok formába öntésére szolgáló eszköz és az így létrejött tudást tároló médium. A nyelv, mint a gondolat kifejezésének az eszköze, magát a gondolkodásmódot is meghatározza, vagyis a nyelv viselkedését a gondolkodásra.

A területi alapon elkülönülő nyelvváltozatoknak, azaz a nyelvjárásoknak bizonyos értelemben önálló rendszerük van. A nyelvjárások belső irányban közösségalkotó, egységesítő funkciót töltenek be, külső irányban a(z) – köznyelvtől vagy egy másik nyelvjárástól való – elkülönülést teremtik meg. Ebből adódóan a nyelvjárások kultúrahordozó, identitást kijelölő szimbolikus jelleggel rendelkeznek. A nyelvjáráskutatás szerint a nyelvjárásokban jobban megfigyelhető az, hogy miképpen tükröződik a nyelvben a népi szemlélet (Kiss 2001: 33), vagyis az a látásmód, ahogyan a természeti környezetben élők a tárgyi világ jelenségeit, dolgait megnevezik, valamint az, ahogyan a jelenségek között fennálló összefüggések, hasonlóságok és eltérések alapján újabb és újabb fogalmak, nyelvi elemek jönnek létre (Szabó 2007: 14; Balogh 1968: 59).¹⁶ A népi szemlélet megnyilvánulása leginkább a szóalkotás sajá-

15 Részletesebben l. Bauman 2009: 292.

16 Tkp. ugyanezt fogalmazza meg a kognitív nyelvészet azon ága is, amely „a nyelv használatában nemcsak a szavakat és mondatokat generáló mechanizmust, hanem magát az embert is látja/szem előtt tartja: megismételhetetlen személyiségét, előre nem jelezhető

tos módjában, azaz a szókinszben érhető tetten. Ez a szókinsz – különösen is a peremvidékeken – nem a köznyelv elvont fogalmaival gyarapszik, hanem saját közegben létrejött (szemléletesebb és konkrétabb) nyelvi formulák révén, amelyek állandósult szókapcsolatok, szólásszerű fordulatok formájában rögzülnek és épülnek be a helyi nyelvbe (Csűry 1933: 29; Szabó 2007: 7).¹⁷ A nyelvjárások szóbelisége, élőszerűsége lehetőséget nyújt a nyelv és a szó „keletkezésének” a megfigyelésére.¹⁸

Felmerül a kérdés, hogy vajon a fogalmi szóképzés, az absztrakció hiánya teszi szükségessé a nyelvjárásban domináló képi szóalkotást, vagy valami mással állunk szemben. A képi szóalkotásnak, a jelenségek részletes körülírásának az oka bizonyos esetekben adódhat a fogalom ismeretének a hiányából – de ennek a tételnek az általános kiterjesztését a nyelvjárásra kétségesnek tartom. A gondolkodás, az absztrakció és a nyelvi önkifejezés nem a városi és nem a tanult polgár privilégiuma, hanem az emberi nem természetéhez tartozó adottság. A nyelvi önkifejezés terén fennálló különbségek (elvontság – képi ábrázolás) kulturális eredetűek, illetve természetűek. Amikor Gari Margit édesanyja azt veti a lánya szemére, hogy „Úgy, Margit, úgy? Életed virágát a világnak adod s a kóróját meghagyod Istennek?”,¹⁹ úgy vélem, nem azért fogalmazott így, mert nem tudta volna azt mondani, hogy: „Margit! Figyelned kellene arra, hogy Istennek tetsző életet élj akkor is, amikor életed teljében még nem szorulsz rá úgy Isten segítségére, mint majdan, testi-lelki elesettséged idején.” A két megfogalmazás közötti különbség magától értetődő. Nem csak olvasóként, kutatóként is szükséges belátni azt, hogy Gari Margit édesanyjá-

viselkedését, reakcióit, világlátásának eredetiségét”, és amely szerint az ember olyan fogalmi rendszert hoz létre, amely összhangban áll a valósággal, melynek képe tükröződik a nyelvben (Bańcerowski 1999: 78–87). Ugyanerről a kérdésről Szilágyi N. Sándor úgy fogalmazott: „a nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal”, azaz, az észleléssel, a tapasztalatszerzéssel, a fogalom- és az ítéletalkotással, valamint az ezeknek megfelelő cselekvéssel (Szilágyi N. 1996: 113).

17 A paraszti önéletírás kutatói kimutatták, hogy a szóbeliségben (beszédben) kiemelkedő szerepet játszó képi szóalkotás a paraszti írásbeliségben is tükröződik (Küllös 1982; Nagy 1988).

18 Erről a kérdésről l. még: Jakobson 1973: 513–518.

19 Gari Margit vallomásait l.: Fél 1985a: 865–871; 1985b: 947–950.

nak mondata egy állapot sűrített megfogalmazása, amely jelentésgazdagságával, esztétikai jegyeivel messze kiemelkedik a hétköznapi nyelvi környezetből. A körülírás, a sűrítés, a „virágnyelven való beszéd” nem az absztrakcióképesség hiánya, nem nyelvi deficit, sokkal inkább egy adott fogalomnak²⁰ a költészet eszközeivel történő ábrázolása, újrafogalmazása.

3.3. Nyelvjárás és népköltészet

Ahogy az idézett szövegpéldákban láthattuk, adataink szorosan kapcsolódnak a népköltészet szókincséhez és stílusvilágához, és fordítva: a népköltészet szövegelemei, motívumai jelen vannak a nyelvjárásokban, a hétköznapi nyelvhasználatban (Katona 1980: 405–423; Sapir 1971: 22),²¹ a kettő között tehát kölcsönhatás van. Néhány, népdalsorra asszociáló vagy népdalmotívumokat tartalmazó nyelvi jelenség:

„Erőst meg vajak verve a ’Zistentől!”

„Verd meg, Isten, ne hadd veretlen!”

„Feljött a hódvilág, de az én ablakomon nem süt bé!”

„Addig sírtam s búsultam, hogy elvesztettem magam!”

„Keserves életünk vót, eltőt a világunk.”

20 Ebben a példában a keresztény értelemben vett életszentség fogalmáról van szó.

21 A nyelvészet a folklór jó néhány műfaját, szöveg hagyományát (közmondások, imaszövegek, gyógyító formulák, népmesék, dalszövegek stb.) „kultúraőrző nyelvi formáknak” tekinti. Az egyes nemzeti közmondás- és szólásgyűjtemények összeállítói általában meg is fogalmazzák azt a nézetet, hogy a szövegek „tükrözik az azokat létrehozó nép mindennapi életét, szokásait, erkölceit” és más specifikumait, azaz kifejezésre juttatják mindazt, amit egy nép megél, és ami hat egyik vagy másik népre az idők folyamán. Tánczos 2010. Ugyanakkor, s éppen ezért a népek közmondás- és szólásgyűjteményei hasonlítanak is egymásra (Permjakov 1981: 62; Szemerkenyi 1975).

A nyelvjárás és a népköltészet szoros kapcsolatának egyik oka az lehet, hogy a népi kultúrában, a szóbeliségben „kialakult” tudás forrása a közvetlen szemlélés, azaz a jelenségek megfigyelése, valamint a munka, a munkafolyamatok révén szerzett (személyes) tapasztalat, amely tudás formájában a nyelvbe és a (nép)költészetbe is beépül, avagy tükröződik. A népköltészeti (művészi) alkotások többsége valóságos élethelyzetekhez kapcsolódik. Ez a legszembeötlőbb módon a halottak emlékének a felidézése, a halottakról való beszélgetés és a siratószövegek terén figyelhető meg. A szövegegyezések oka lehet az is, hogy a siratók nem (minden esetben) kötött szövegek, továbbá a műfaji sajátosságok okán bizonyos nyelvi/költészeti elem valamennyi siratószövegben mintegy kötelező jelleggel fordul elő. Az elhunytrol folytatott beszélgetés és a halott elsiratása ugyanazt a szókincset, nyelvi kódot használja, a két szituációban elhangzottak olykor szinte szóról szóra megegyeznek.

(Siratás): „Mámikám, mámikám... kihez menek én imá (ezután), mámikám, hogy még megpanaszkodjam... ki sajnál meg ingemet úgy, mind kend, mámikám.”

(Vallomás): „Itt maradtam a nagy árvaságba... imá nincs, kinek megpanaszkodjam se... senki nem sajnál meg úgy ezen a világon, mind az édesanya...”

(Emlékezés): „Mámám szegén annyit vót verve, úgy lebetegedett, leszáradtak a lebujjkái... Leszotyogtak a lábáról (...). Sírt szegén s mondta: Mámámé, nemáj (ne) vessétek ki a ganyéra (szemétdombra), ássátok el a kert tövibe.”

(Emlékezés és siratás): „Mikor meghót, elsirattam szegént: Mámikám-mámikám, mennyit huzott (szenvedett) kend, mámikám! Leszáradtak a lábujjkái, mámikám, leszotyogtak a lábacskaíró, mámikám, jaj, mámikám!”

3.4. Folklorisztikai kérdések

A dolgozatban tárgyalt nyelvi jelenségek, szövegtípusok folklórjelenséggént is értelmezhető(k), hiszen: 1) szóbeli megnyilvánulások (azaz szóhagyomány); 2) bár szerzőjük/használójuk ismert (is) lehet, a közösségi nyelvből jönnek elő, és annak keretein belül maradnak; 3) használatuk révén variánsok keletkeznek;²² 4) jellemzően az élet egészét lefedik, az anyagi és a szellemi területeket egyaránt; 5) funkciójuk esztétikai, művészi, amit maguk az adatközlők is megfogalmaznak.²³ Mindeme jellemzők alapján az élő beszéd és a művészet határán keletkező nyelvi elemek kimerítik a népköltészet definícióját. Ahogy korábban már utaltunk rá, az élő nyelvből/beszédből „kiugró” mondatokat a folklórjelenségekhez kapcsolja az is, hogy gyakran visszaköszönnek bennük a népköltészetből²⁴ jól ismert motívumok, szófordulatok. Ebben a kölcsönhatásban az ismert alkotások átköltésének, újraalkotásának a folyamata követhető nyomon, más szavakkal: magát a nyelvhagyományt látjuk „működni” és a nyelvteremtésbe, (szó)kép keletkezésébe nyerünk bepillantást.²⁵ Azt nem minden esetben tételezhetjük fel, hogy a nyelvi alkotások mögött tudatos, alkotói, művészi motiváció áll, ám a szándékot nem is zárhatjuk ki, hiszen egy gondolat, egy érzés igényes, a tényközlés szintjétől emelkedő megfogalmazása a szóbeliség keretei között is alapvető emberi igény.²⁶

Katona Imre azon a véleményen volt, hogy a tárgyalt mondatok „szabadon közlekednek a mindennapi beszéd és a költészet határán” (Katona 1974: 129–130), és esztétikai jegyek alapján a hétköznapi nyelvtől különböző, fő-

22 Elsősorban a motívumok szintjén.

23 Amikor egy falustárs nem szokványos/hétköznapi módon fejezi ki magát, azt a helyi hallgatók is szóvá teszik: „Olyan szépen mondta, hogy kellett sírj, mikor hallgattad.”; „Olyan serinyen mondta, úgy pattogtak a szók a nyelvin, mint a parázs a tűzbe.”; „Úgy megszűrt egy szóval, hogy még most es fáj.”

24 Elsősorban a mese, a monda, a közmondás, a szólás stb. szövegei köszönnek vissza.

25 A népköltési szövegelemek nyelvjárásban, nyelvhasználatban történő gyakori előfordulását mások is megfogalmazták (pl. Katona 1980; Szemerényi 2011).

26 A nyelvhasználat, a szókincshasználat sajátos, egyedi, személyes megnyilvánulására gondolok, ahol, és amikor a beszélő alkotja a nyelvet (miközben persze foglya is a nyelvnek, amelyből építkezik). L. Bańcerowski 1999: 78–87.

lött álló nyelvi elemek. Vöö Gabriella ezt azzal egészítette ki, hogy az ilyen típusú nyelvi jelenségeket „a gondolkodás szüli, a nyelvi készség formába önti, és a nyelvhasználat állandósítja” (Vöö 1999: 13).²⁷

4. Összegzés

A tanulmányban a néprajz és a nyelvészet határán mozgó nyelvi, stiláris, művészi elemek kérdésével foglalkoztunk. A kutatástörténetben foglaltak alapján leszögezhetjük, hogy a nyelvjárásokban az adott tájnyelvet beszélő közösségek szemlélete (és világképe) tükröződik (Kiss 2001: 33), vagyis az a látásmód, ahogyan a természeti környezetben élők az immateriális valóság és az anyagi világ dolgait megnevezik. A jelenségek között fennálló összefüggések, hasonlóságok és eltérések révén a nyelvjárásban képekben gazdag új nyelvi formulák születnek, amelyek költészeti, poétikai jegyekkel is rendelkeznek (Szabó 2007: 14; Balogh 1968: 59).

A szóbeli művészet kérdésének az önálló vizsgálata a diszciplínák előtt álló feladat. Minthogy a nyelv a legáltalánosabb és legjellemzőbb emberi megnyilatkozás, néprajzi szempontú vizsgálata megkerülhetetlen. A nyelvjárás és a népköltészet szorosan kapcsolódik egymáshoz, a két tartomány ugyanazt a szókincset, nyelvi „kódot” használja. A hétköznapi nyelv és a költészet határán keletkező nyelvi jelenségek a folklóralkotások törvényszerűségeit tükrözik, s mint ilyenek, önálló figyelmet érdemelnek.

²⁷ Vallási néprajzi szempontból azt kell kiemelni, hogy a „műfaj”-ban, a „kiemelkedő mondatokban” egyedülálló teológiai, létbölcseleti tapasztalatok és elgondolások rejlenek.

Hivatkozott irodalom

- Balogh László 1968: *Szólások és szóláshasonlatok népies magyarázata Szamosszegről. Magyar Nyelvjárások XIV.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének Évkönyve, Debrecen.
- Bañcerowski, Janusz 1999: A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123/1: 78–87.
- Bascom, William 1955: Verbal Art. *Journal of American Folklore* 68. 245–252.
- 1973: Folklore, Verbal Art, and Culture. *The Journal of American Folklore* Vol. 86. 342. 374–381.
- Bauman, Richard 2009: Verbal Art as Performance. *American Anthropologist* 77. 2. 290–311.
- Csoóri Sándor 1994: *Tenger és diólevél I.* Püski Kiadó, Budapest.
- Csúry Bálint 1933: A szamosháti szótár. *Magyar Nyelv* 29/3–4: 65–82.
- Fél Edit 1985a: Margit és a halál. *Vigilia* 11. 865–871.
- Fél Edit 1985b: Advent Mezőkövesden. *Vigilia* 12. 947–950.
- Győri Klára 1974: Kiszáradt az én örömem zöld fája. (Közread: Nagy Olga). *Korunk* 3. 447–456.
- Győri Klára 1975: *Kiszáradt az én örömem zöld fája.* Kriterion, Bukarest.
- [Jakobson, Roman] 1973: „Beszélgetés Roman Jakobson-nal”. *Magyar Tudomány* 7–8: 513–518.
- Katona Imre 1974: Magyar népnyelv egyszerű és szóláshasonlatai. *Filológiai Közlöny* 1–4: 129–154.
- Katona Imre 1980: Alsónémedi és környékének szólásai. Balassa Iván (szerk.): *Alsónémedi története és néprajza.* Alsónémedi Községi Tanács, Alsónémedi, 405–423.
- Kiss Jenő 2001: *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Küllös Imola 1982: *Az életrajzi módszer alkalmazása a néprajzban és az antropológiában.* MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- Luby Margit 2002: *A parasztélet rendje.* Nap Kiadó, Budapest.

- Nagy Olga 1988: *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Permjakov, Grigorij Lvovič 1981: *Válogatott közmondások és szólások*. Folcloristica 6. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest.
- Sapir, Edvard 1971: *Az ember és a nyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szabó József 2007: *A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Szemerényi Ágnes 1975: A szólások szemiotikai analízise. In: Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István (szerk.): *Jel és közösség*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 57–65.
- Szemerényi Ágnes 1985: A múlt tudósa. In: Kertész Manó: *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Helikon Kiadó, Budapest, 255–281.
- Szemerényi Ágnes 2011: Nyelvhasználat és folklór. In: Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): *Hagyomány – örökség – közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 231–243.
- Tánczos Vilmos 1999: *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük*. ProPrint Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Tánczos Vilmos 2008: *Elejtett szavak. Egy csíki ember nyelve és világképe*. Bookart, Csíkszereda.
- Tánczos Vilmos 2010: Néhány képtelen székely proverbium képi háttéréről. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–57.
- Szilágyi N. Sándor 1996: *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Zsilinszky Aladár 1935: A népi előadás stílusa. (Próza és vers.). In: Berze Nagy János et al.: *A magyarság szellemi néprajza 3. K. n.* Budapest. 434–449.
- Zsíros Tibor 2021: *Képek, emlékek Moldvából és Erdélyből (1974–1990)*. Fekete Sas, Budapest.
- Viski Károly 1935: Bevezetés. In: Berze-Nagy János et al.: *A magyarság szellemi néprajza 1. Népköltészet, stílus és nyelv*. K. n. Budapest. 9–12.
- Vöö Gabriella 1999: *Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

JUHÁSZ DEZSŐ

NYELVI ATTITÚD, NORMA ÉS IDENTITÁS A XVI. SZÁZADBAN – SYLVESTER JÁNOS PÉLDÁJA

KIVONAT: A XVI. század sok tekintetben fordulópont a magyar nyelv és kultúra történetében. A század első harmada még az ómagyar korhoz sorolható, amelyben az írásbeliségünk fő képviselői a kézzel írott vallásos tartalmú könyvek, a kódexek, de már terjedőben van a magyar nyelvű világi írásbeliség is, élén a privát levelezéssel, a misszilisirodalommal. Mindezek ugyan folytatódnak a század közepén és második felében is, de a reformációval és a magyar nyelvű könyvnyomtatás terjedésével nyelvi és vallási programmá vált a Szentírásnak, valamint az olvasni tudásnak a szélesebb közönséghez való eljuttatása is. Sylvester János, az első magyar nyelvről szóló grammatika szerzője és az első nyomtatott Újtestamentum-fordítás megalkotója figyelemreméltó megjegyzéseket tett nemcsak az anyanyelvről, hanem a hozzá fűződő kíváncsi attitűdökről is. Nyelvi példái a lokálpatriotizmus szép megnyilvánulásai, egyben az északkeleti nyelvjárási régió *i*-ző részlegének hiteles visszatükrözői. A tanulmány ezekből ad ízelítőt.

KULCSSZAVAK: Sylvester János bibliafordítása, nyelvtana, nyelvszemlélete, lokálpatriotizmusa, nyelvjárása

1. A korai magyar nyelvű bibliafordítások jelentőségéről az irodalmi nyelv és a nyelvi norma fejlődésének szemszögéből

1.1. Kézírásos magyar bibliafordítások (kódexek, kódexrészletek: XIV–XVI. század)

A magyar irodalmi nyelv megalapozása nem képzelhető el középkori kódexeink fordítóinak, másolóinak erőfeszítései nélkül. Az első fennmaradt kéziratos magyar nyelvű könyv, a *Jókai-kódex* Szent Ferenc életéről szól, de a következő három már bibliafordítás: a *Bécsi*, *Müncheni* és *Apor-kódex*, amelyeket közös jegyeik (közös szellemi forrásvidék, terminológiai kísérletek, mellékjeles helyesírás stb.) alapján *Huszita Bibliaként* szoktunk emlegetni. Már ezek a próbálkozások is jelzik, hogy milyen komoly szellemi és nyelvi teljesítményre volt szükség ahhoz, hogy a *Szentírás* üzenete minél több anyanyelvi beszélőhöz, olvasóhoz eljusson. Nem elhanyagolható továbbá annak a rendszerben gondolkodásnak a szerepe sem, amely a magyar hangkészlethez latin betűkre építő, de mellékjelekkel kiegészített jelkészletet dolgozott ki, pontosabban lerakta ennek az alapjait. A kísérletezés terepe azonban a könyvnyomtatással szélesedett ki igazán, és a próbálkozások egészen az újkorig tartottak. Izgalmas figyelemmel kísérni a szabályalkotás és szabálykövetés folyamatait, legyenek azok nyelvtaniak vagy nyelvhasználatiak. Ehhez azonban ki kellett lépni a latinitásból meg a szűk kolostori keretek közül, és mind a hitéletben, mind a privát írásbeliségben meg kellett teremteni az anyanyelvhasználat lehetőségét. A középmagyar kortól egyre több metanyelvi megnyilvánulás található az anyanyelviség ügyében, ami klasszikus tudományközi téma, mind a nyelvészet, mind az irodalomtudomány, mind a különböző esztétörténeti stúdiumok számára.

Mielőtt a magyar reformáció és nyelvtanirodalom egyik neves úttörőjének néhány idevágó megjegyzését csokorba kötném, ideiktatom a kódexirodalom ritka példái közül az egyik kedvencemet, a *Székelyudvarhelyi kódex* részletét

(mai helyesírással; az eredetit lásd SzékK. 102–103). Ebben Nyújtódi András szerzetes ajánlja apáca húgának, Juditnak az ótestamentumi *Judit könyvét*, amelyet ő fordított le neki latinból (a kiemelés tőlem):

„Íme azért én szerető húgom, Nyújtódi Judit, az te neveden való szent aszszonnak könyve, melyet én, az te szegény bátyád, Nyújtódi fráter András **megírtam az diáki bötűről ez magyar nyelvre**, az tehozzád való atyafiúságos szeretetnek miatta meggyőzöttetvén, és hogy ne lennél az te celládban az te szenteknek könyve nélkül, de vallanád ezt a te lelkednek vigasztalására.”

A bemutatott részlet is jól példázza, hogy számos kódex latinról magyarra való fordítását az motiválta, hogy a latinul nem tudó apácák is hozzájuthassanak a *Szentírás* igéjéhez és a mindennapi vallásgyakorlás szövegeihez.

1.2. Nyomtatott magyar bibliafordítások (XVI. század)

A könyvnyomtatás megjelenése és terjedése tette lehetővé, hogy az olvasás privilégiuma kilépjen az egyház, a kolostorok, a kancelláriák, illetve az arisztokrata udvarok szűk világából. A keresztény hit széles körű, társadalmi méretű terjesztése – mint a reformáció egyik kiemelt célja – találkozott a nyomdai lehetőségek gyors bővülésével, a nyomdákon keresztül pedig először a helyesírás, majd általában is az írott nyelvhasználat egységesítésének az igényével (vö. Benkő 1983/1999: 207–211). A *Biblia* mint szent szövegek gyűjteménye a maga tekintélye révén fő forrása lett a nyelvi sztenderdizációnak. Mint az közismert, először csak részleges fordításokat adtak ki (pl. Komjáti Benedek: *Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, 1533, Krakkó; Pesti Gábor: *Új Testamentum magyar nyelven*, Bécs, 1536; Sylvester János: *Új testamentum magyar nyelven*, Sárovar-Újsziget, 1541; Heltai Gáspár: *Új testamentum*, 1562, Kolozsvár stb.), majd a XVI. század végére elkészült a teljes nyomtatott *Biblia* is (Károli Gáspár szerkesztésében, Vizsoly, 1590). Sylvester János fordítása nemcsak koraisága, úttörő jellege miatt – az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv, az első teljesnek mondható Újtestamentum-fordítás! –, hanem a nyitó- és zárófejezeteiben kifejtett gondolatai miatt is külön figyelemre méltó. (Lásd a Függelékben közölt képeket is.)

2. Sylvester Bibliája: az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv (1541)

Sylvester fordítása gondos, a latinon kívül támaszkodik görög előzményekre is, de egyes helyeken nehézkes fogalmazású. A nyomtatás technikai minősége is hagy kívánnivalót maga után: a gyenge nyomat, a gót (fraktúr) betűkészlet is megnehezíti az olvasását. Egyes felhasználókat az erős nyelvjárásiasság is zavarta, jóllehet ebben az időben még gyerekcipőben járt a táji nyelvváltozatok fölé emelkedni törekvő „irodalmi” normaváltozat kialakulása. Erre később még visszatérünk, előtte azonban érdemes idéznünk az időmértékes versbe foglalt, tehát szépirodalmi igénnyel is fellépő ajánlását (saját olvasatomban, hangtani pontosságra törekedve).

2.1. A Sylvester-biblia ajánlása¹

Az magyar népnek, ki ezt olvassa

Próféták által szolt rígen nēked az Isten,

azkit ígirt, imé vígre megadta fiát.

Buzgó lélekvel szol most ős nēked ez által,

Kit hagyta, hogy hallgass, kit hagyta, hogy te kövess.

Nēked azért ez lűn prófétád, doktorod ez lűn,

Mestered ez most ős, melyet az Isten ada.

Ez próféta szavát hallgasd, mert tíged az Isten

Elveszt, és nyomós itt nem lehet az te neved.

Itt ez írásban szol mostann ős nēked ez által,

Hűtre hív mind, hogy senki ne mentse magát.

Az, ki zsidóul és görögül és vígre diákul

Szol vala rígen, szol nēked az itt magyarul.

Minden népnek az ű nyelvinn, hogy minden az Isten

¹ A 6. számozatlan oldalon, lásd a 2. számú mellékletben is.

*Törvényín ilyen, minden imádja nevít.
 Itt vagy az rejtek kincs, itt vagy az kifolyó víz,
 Itt vagy az tudomány, melly örök íletet ád.
 Lelki kenyír vagy itt, mellyben mikor íszel, örökké
 Ílsz, melly az mennyből szálla. Halálra mene
 Az, ki terem títged, megvált, örök íletet és(s) ád
 Ez szent által, nincs több bizodalma ázt.
 Ennek ázt szolgál mindenkor tiszta szüedvel,
 Ennek mindenkor tígy igaz áldozatot.
 Títgedet ez hozzá viszen, és nem hágy, mikor így mond:
 Bódogok, eljövetekek, vesszetekek el, gonoszok!*

Gyökeresen új helyzetet terem Sylvester azzal, hogy az egész magyar népet, nyelvközösséget szólítja meg, egyrészt a vers címében, másrészt az ajánlás retorikai gondolatmenetében, mely szerint azzal, hogy a *Szentírás* immár anyanyelven is elérhető, nincs helye az olyan mentegetőzésnek, miszerint az üzenet nyelvi akadály miatt nem „ért célba”. A *Biblia* magyarra fordításával a magyar nyelv mintegy a „szent nyelvek”, a héber, görög, latin társaságába emelkedett. (A nyelv elrejtett kincsesládájának metaforája itt is felbukkan, de még kifejtettebben találkozunk vele a grammatikájában, lásd alább.)

2.2. A népnyelv gazdagságáról, a képes beszéd és a jelentésátvitel természetes voltáról

Az egyszerű emberek megbecsülése, nyelvi tudásának értékelése látványosan megmutatkozik a bibliafordítása függelékében, ahol amellet érvet, hogy a *Szentírás*ban gyakran felbukkanó képes beszéd nem idegen a magyar népnyelvtől sem:

„Az ilyen beszídvel tele az Szentírás, mellyhez hozzá kell szokni annak, azki azt olvassa. Könnyű kediglenn hozzászokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszídnek neme. Íl ilyen beszídvel

naponkíd való szólásában. Íl ínekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, mellyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmí(ji)nek ēles voltát az lelísben, melly nem egyēb, hanem **magyar poésis**.²²

A népnyelvben megmutatkozó leleményesség – ma úgy mondanánk: kreativitás – büszkeségre sarkallja, ami értékelhető egyrészt a többi nyelvvel való összehasonlításban, másrészt a nyelvhasználat rétegzettsége tekintetében is: nyelvi értékek nemcsak az iskolázottságból eredeztethetők, és rendelkezhetnek magas esztétikai minőséggel (lásd: „magyar poézis”).

3. Sylvester nyelvszemléletének tükröződése a nyelvtanában (*Grammatica Hvngarolatina*, 1539)

3.1. Első nyelvtanunk többcélúsága

Sylvester János a bibliafordítással párhuzamosan nyelvtant is írt. A kis méretű könyvecske két évvel hamarabb készült el, mint az *Újtestamentum*, 1539-ben hagyta el a Sárvár-újszigeti nyomdát. Nádasdy Tamás nádor mecénásként korát megelőzően vágott bele egy olyan „projektumba”, amelynek elemei szorosán kapcsolódtak össze, kiegészítették egymást: birtokán alapfokú iskolát és nyomdát létesített, és megfogadta a művelt és ambiciózus fiatalembert, Sylvester Jánost, hogy tanítson, fordítson, és írjon egy nyelvtant is, amely egyaránt szolgálja a diákokat és tanárokat, azaz legyen tankönyv és kézikönyv egyaránt. A mű latinul íródott, latin minták alapján (főleg Donatus kisebbik latin nyelvtanát követve), Melanchton grammatikáira is támaszkodva (vö. Éder 1989: 390), de főhőse mégis a magyar nyelv lett (vö. Balázs 1958; Szathmári 1968: 86–139; C. Vladár 2008, 2016: 30, 40, 68 stb.; a bővebb szakirodalmi áttekintésre l. Éder 1989). Főbb céljai a következők voltak:

2 Az *Újtestamentum* függelékében, Az olyan igíkrül való tanúság, mellyek nem tulajdon jegyzisben vitének című fejezet 4. oldalán. Lásd még a 3. számú mellékletet is.

- a latinon keresztül a szent szövegek olvasásának segítése (a bibliai tanulmányok támogatása), a klasszikus latin irodalom néhány elemének felvillantása;
- a magyar nyelv legfontosabb nyelvtani sajátosságainak bemutatása a latin-nal párhuzamba állítva (deskriptív és komparatív megközelítés);
- néhány kerülendő nyelvhasználati megoldás bemutatása (preskriptív elemek);
- terminológiai kísérletek (nyelvtani és nem nyelvtani jellegűek);
- a helyesírás, hangjelölés megújítása (a mellékjeles betűk rendszerszerű használata, főleg kvalitatív, részben kvantitatív fonémakülönbségek tükröztetésére, vö. Molnár 1963: 15–47; Korompay 2003: 584–585);
- egyéb hasznos nyelvi és kulturális ismeretek közlése.

3.2. Konkrét részletek a fenti kategóriákból, különös tekintettel a nyelvszemléleti vonatkozásokra³

3.2.1. A nyelvekről, különös tekintettel az anyanyelvre

„Áttekintettük a nyelvtannak azt a részét, amely a ragozható szófajokat öleli fel, s ebben a részben nincsen semmi, amit hiányolhatnánk nyelvünkben, sőt, ami az igék és névszók ragozását illeti, éppenséggel könnyedén fölülmúlja az összes nyelvet, hiszen igen szabályozott, ahogy azt mondani szokták, nem kevésbé, mint a három szent nyelv – a latin, a görög és a héber – bármelyike. Annál inkább ellene vagyok azoknak, akik nem csupán megvetik nyelvünket, mint amely méltatlan arra, hogy az emberek használják, de ezt a nyelvet nem átallják bemocskolni nyelvüknek mérgével (70–71).

[...]

Mi lehet keresztényekhez méltatlanabb dolog, mint hogy félrehajítva a nyelv igazi rendeltetését kígyók módjára nyelvüket öltögezzék sziszegve egy mit sem vétő nyelvre, és a szájukban mérget rejtegetsenek,

3 Az idézetek C. Vladár Zsuzsa fordításából valók, a lapszámok is erre a kötetre utalnak (C. Vladár 1989).

hogy ezt erre a szegény nyelvre fröcsköljék? Sőt ugyanúgy járunk mi is, mint azok az emberek, akiknek mérhetetlen kincs van elásva kertjükben, és mégsem tudják felhasználni, holott nyomorultul szegények, mert nem tudják, hová van a kincsesláda elrejtve. El volt rejtve idáig anyanyelvünk kincsesládája is, amelyet most találtunk meg, és most hozunk napvilágra először. Ha nem vonakodunk élni vele, akkor rövidesen (mint óhajtom és remélem) koldusszegényekből dúsgazdagokká lehetünk.” (71)

3.2.2. Nyelvművelő megjegyzések (pl. a kötőszóknál)

„Akárcsak Donátusnál, a mi nyelvünkben is van kötőszó, az <És>, amelyet némelyek szóban és írásban hibásan használnak. E szófaj első hangját, az <é>-t ugyanis hol elnyelik, hol <i>-vé torzítják. Példa az előbbi esetre: [...] – <felele smonda>. Az utóbbira: [...] – <Mennyetek el tüis>. Így kellene ugyanis írni és mondani – <felele és monda>. Továbbá: <Mennyetek el tü és>. Ha pedig a hangok torlódása miatt az említett <é> hangot el akarjuk nyelni az ejtésben, a legjobb lesz a görögök módjára hiányjellel jelezni ezt – <felele ’s monda>, de nem szabad a kötőszó utolsó, <s> hangjával a következő szó testét terhelni és azt teljesen megrongálni.” (71–72)

A magyar népet és nyelvet általában pozitív kontextusban emlegeti, de előfordul a kritikus hangvétel is: „A *penig* szócska az óhajtas szava nyelvünkben, amellyel a *kedig* vagy *kediglen* helyett (mindkét módon beszélünk ugyanis) csak a tudatlan köznép szokott élni.” (68)

3.2.3. Terminológiai újítások

Szófajok nevei: *névirtaló* ’névmás’ (40), *félrisz vivő* ’melléknévi igenév’ (69), *eggybefoglalás* ’kötőszó’ (71), *közbevetés* ’indulatszó’ (73) stb. **Hónapnevek:** *fű hó, avagy erőss hó* ’január’, *lágý hó* ’február’, *fűhegy* ’március’, *kinyíló hó* ’április’, *elő gyümölcsű hó* ’május’, *kaszáló hó* ’június’, *hév hó avagy arató hó* ’július’, *szőlőírlő hó* ’augusztus’, *szőlőszedő hó* ’szeptember’, *borvető hó* ’október’, *borlátogató hó* ’november’, *vigan lakó hó* ’december’ (24–26).

3.2.4. Nevezetes helyek és neveik

A szülőháza dicsérete: *Ídes az hazának szerelme* (17).

Az ország fővárosa, Buda: „Buda Magyarország fővárosa. Európa minden városa közül a legkiesebb és legkedvezőbb helyen fekszik, de hogy a németek miért hívják Ofennek, azt nem teljesen értem, hiszen más város Pest és más város Buda.” (28)

Szülőváros, hazai táj: „Van egy város hazánknak azon a vidékén, melyet <Meggyesaljá>-nak hívnak és Nagyságos Perényi János birtokában van. Ezt a várost hét igen kies, mégpedig szőlőtermő dombja nevezetessé varázsolja, földjének termékenysége boldoggá, legelői kövérré, mezei és rétjei virulóvá, forrásai és patakjai jól öntözötté, ugyanakkor kivágásra szánt és érintetlen erdei igen kedvessé, a fák ezerféle gyümölcse termékennyé, aranya, ezüstje, sója gazdaggá teszi, s ahol magam is megláttam a napvilágot, s ahová testestül-lelkestül tartozom, s melyet <Szinírvárallá>-nak neveznek a mieink.” (28)

A jelenlegi lakóhely, Sárvár-Újsziget: „A <Sárvár>-nak nevezett vár közepén fekszik <Sziget> város, ahol Magyarországon először kezdtük gyakorolni a nyomtatásnak ezt az isteni művészetét, mégpedig Princepsünknek, Nagyságos Nádasdi Tamás úrnak, grófnak és bánnak a fáradságával és költségével és a magam szolgálatával, s innen adtuk ki ezt a Rudimentát az ifjúság valamiféle haszná-
ra. A valóság alapján nevezik így, mivel két folyó folyja körül, közülük az egyik a Rába, a másik a Gemmeus nevet viseli, mi pedig Neanesusnak, <Újsziget>-nek nevezzük, mivel Urunk maga egészen új formájúvá varázsolta. [...] a folyókat szabályozván, majd a fenyegető sűrű vadon fáit kiirtván, s helyüket szép kies gyümölcsöskerteknek szentelvén, végtére téglá épületű elemi iskolát építvén rá. Ilyen módon lehetett volna többi városunknak is nevet adni.” (29)

Mindegyik idézett részlet nemes hazafiságról, magas fokú nemzeti és nyelvi öntudatról tanúskodik, sőt a nemzeti büszkeséget kiegészíti a nyíltan vállalt regionális kötődés, a szűkebb haza, a szülőföld szépségeinek dicsérete. Ezek a pozitív identitáselemek részben magyarázatot adnak a pozitív nyelvjárási attitűdre is, konkrétan arra, hogy sem a bibliafordításában, sem a grammatiká-

jában nem törekszik a nyelvjárási elemek kizárására. Van továbbá egy másik, életrajzi alapú tapasztalati bázis is, tudniillik az, hogy fiatal korának keleti *í-ző* környezetéből egy ugyancsak *í-ző* régióba, a nyugat-dunántúlba került át, így azt érezte, hogy egymástól távoli tájakon is érvényesülhetnek azonos vagy hasonló nyelvjárásiasságok (vö. Juhász 2018: 333–334).

4. Néhány lehetséges kutatási feladat

A magyar reformáció szellemi és nyelvi törekvéseinek már eddig is komoly szakirodalma keletkezett. Ebben kiemelkedő helyet foglal el Sylvester János korának és életművének a kutatása. (A Grammatika kutatástörténetét 1989-ig összefoglalja és értékeli Éder 1989, a későbbiekre l. C. Vladár 2008.) Ezeket folytatva további irányokat képezhetnek – többek között – a következők:

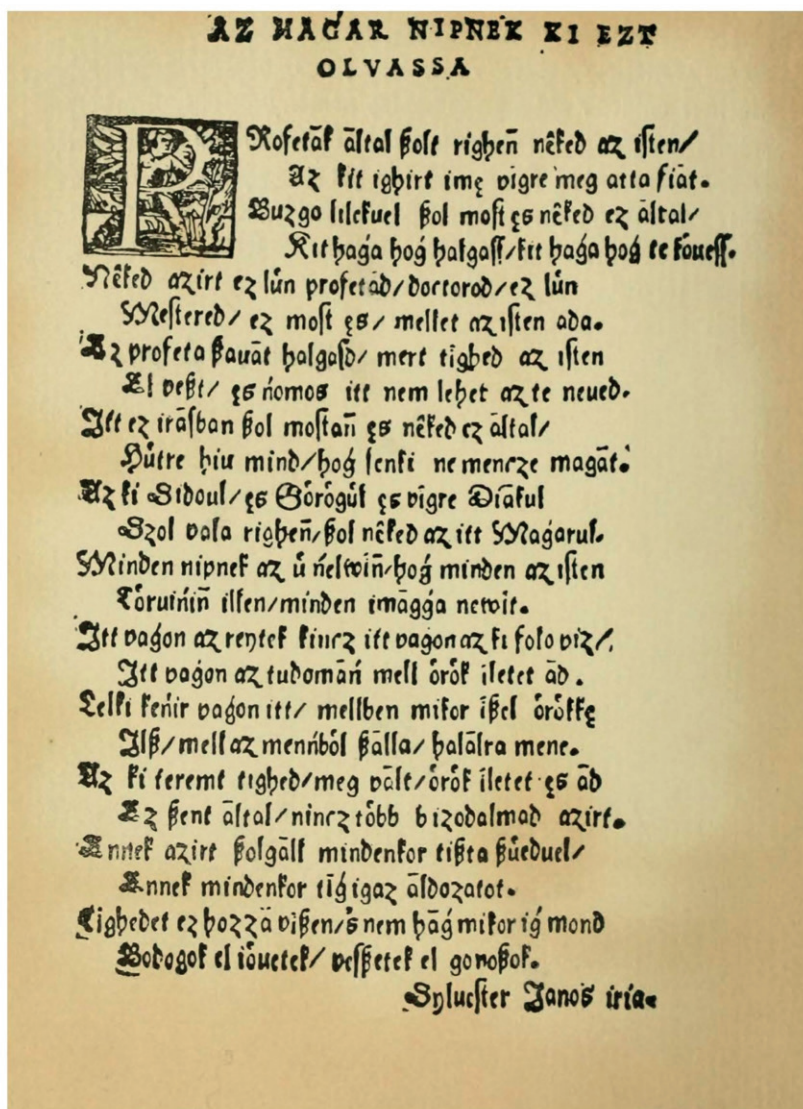
- Sylvester nyelvének módszeres, monografikus feldolgozása, korpusznyelvészeti eszközökre is támaszkodva;
- egy hipotézis igazolása: Sylvester bibliafordításának nyelvjárásiassága megegyezik a nyelvtana magyar példaanyagának nyelvjárásiasságával;
- a nyelvjárásiasság mértékének és ingadozási fokának számszerűsítése (adatbázis-építéssel, nyelvtechnológiai támogatással);
- a regionalitási fokok összehasonlítása a XVI–XVII. századi bibliafordításokban;
- a nyelvtanírók és bibliafordítók nyelvi attitűdre, normára vonatkozó megjegyzéseinek módszeres gyűjtése;
- nemzetközi összehasonlító vizsgálatok a korai bibliafordítások és bibliafordítók körében (nyelvi és metanyelvi síkon, bevonva a bibliafordítások előszavait és függelékeit is).

Függelék

1. számú melléklet. Sylvester Újtestamentum-fordításának címlapja

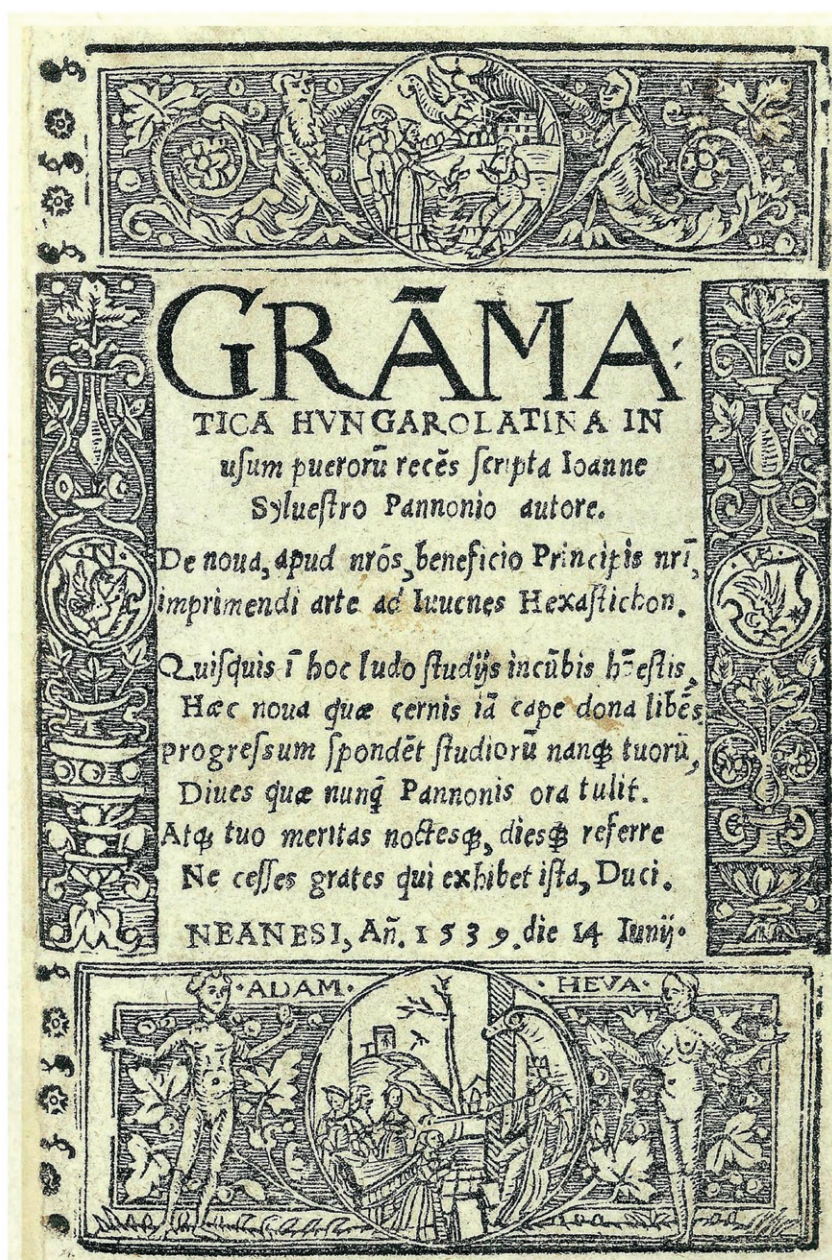
2. számú melléklet. Sylvester Újtestamentum-fordításának ajánlása

3. számú melléklet. Sylvester Újtestamentum-fordítása függelékének egy lapja

nem kemén itesuel. **S**well befid tulandon iegzisiben igelnef. **E**ll
ronusagot adit tuncstef/mellet sönneñ meg foghattatof/és n. m. olt
lat mellet meg nem foghattatof volna az benne valo nehéssighirt.
Ez illen befiduel tele az bent irás /m:llhez hozzá fell bofni
annaf az fi azt oluassa. **K**ónu fediglen hozzá bofni az m: n: p: n: f: n:
nef/mert nem idegben ennet ez illen befidnef neme. **I**llen befid
uel naponfid valo bofasaban. **I**l inekstefen/fuálekppen az virág ine
stefen/mellstefen ezudálhatta minden n: p: az **M**agar n: p: nef elm: n:
nef és es postat az lelshen/ mell nem egéb hanem **M**agar postat
Miforon illen felfighes dologban illen alá valo pildauat ilef/az
ganeyban arant kereket/nem azon vagof hog az h: f: agot dirzirem
Nem dirzirem az mirul ez illen inekstef vadnaf/dirzirem az befid
nef nemessen valo berz isit. **A**zt h: f: em hog érteñ inim: arañ hog az
felul meg mondott befidstefen egebet fell értenf/hog nem mint az
ighit láttatnaf iegezni/érteñ hog ezefben az lapat/nem lapat/az
firu nem firu/az buza nem buza/az polua nem polua/az fa nem
fa/az tén nem tén/hanem ezal valami hasonlatossaghirt vettet
nef ez iegzisiben. **E**géb bofni valamell befidnef tulandonlagarul
egéb valamell neltonnef tulandonlagarul. **A**z ighe ha tulandon ieg
zisiben vettetik tulandon minden n: p: nef az u: neluñ/mert ez illen
ighiuel minden n: p: nef eggkppen ilnef. **A**z tuz tulandon iegzis
ben minden n: p: nefnel egget iegez/azonkppen az viz/az kális/az
bor/és az többi. **N**em tulandon iegzisiben nem mindenforon eg
get iegez minden neluñ. **S**ün. **E**z ighe mikoron nem tulandon
iegzisiben vettetik és/tulandon az Sido neltonnef/nem tulandon az
Magar neltonnef/mert ez fot nem fotta aldozotirt cetnt.
Est: v: r/ ez ighit mikoron nem tulandon iegzisiben vettetik és
tulay

4. számú melléklet. Sylvester Grammatikájának címlapja

Hivatkozott irodalom

- Balázs János 1958: *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1983/1999: A protestantizmus hatása a magyar irodalmi nyelv fejlődésére. In: Ugyanő, *Nemzet és anyanyelve*. Osiris Kiadó, Budapest. 207–214.
- C. Vladár Zsuzsa 1989: *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zelliger Erzsébet. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 185. Budapest.
- C. Vladár Zsuzsa 2008: „Ides az hazának berelme”. Az első magyar grammatika. In: Balázs Géza szerk., *A magyar reneszánsz stílus*. Inter – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU. Budapest. 61–71.
- C. Vladár Zsuzsa 2016: *A korai magyar grammatikák*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Éder Zoltán 1989: Sylvester Grammatikájának utóéletéről. *Magyar Nyelvőr* 113: 385–396.
- Juhász Dezső 2018: A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest. 314–349.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet. (Középmagyar kor). In: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 579–595.
- Molnár József 1963: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzékK. = *Székelyudvarhelyi kódex. 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- Sylvester János 1539: *Grammatica Hungarolatina* (...) Neanesi [Sárvár-Újsziget]. Reprint kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua. XXII. Kísérő tanulmány: Szörényi László, MTA Irodalomtudományi Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

Sylvester János 1541: *Uy Te[tamentū maġar ħelweñ (...)* Neanesi [Sárvár-Újsziget]. Reprint kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua. I. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. MTA Irodalomtudományi Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

MA JIAYI

A MANDARIN KÍNAI ÉS A KÍNAI NYELVJÁRÁSOK

Fonológiai variáció, nyelvjárási attitűd és a nyelvjárás megőrzésének kihívásai

KIVONAT: A tanulmány a mandarin kínai és a kínai nyelvjárások fonológiai sajátosságait vizsgálja, különös tekintettel a wu nyelvjárási csoportra és a suzhou-i wu nyelvjárási változatra. Elsőként ismerteti a mandarin kínai fonológiai rendszerét, majd bemutatja a kínai nyelvjárások tipológiai sokféleségét, ezt követően pedig elemzi a suzhou-i wu nyelvjárási változat fonológiai rendszerét. Az összehasonlítás rámutat arra, hogy a suzhou-i wu nyelvjárási változat számos olyan történeti fonológiai sajátosságot őrzött meg, amelyek a mandarin kínai nyelvből már eltűntek. A tanulmány empirikus része egy Jiangsu tartományban született beszélők körében végzett kérdőíves vizsgálatra épül, amely a nyelvjáráshasználatot, a nyelvjárási attitűdöket és a nyelvmegőrzés lehetőségeit vizsgálja. Az eredmények azt mutatják, hogy a fiatalabb generációk körében a mandarin dominanciája erősödik, ugyanakkor a nyelvjárások kulturális értéke és identitásképző szerepe továbbra is jelentős. A tanulmány végül áttekinti a jelenlegi kínai nyelvjárásvédelmi törekvéseket és revitalizációs kezdeményezéseket, és amellet érvel, hogy a kínai nyelvjárások hosszú távú fennmaradása nemcsak a fonológiai örökség dokumentálásától, hanem a beszélői attitűdöktől, az oktatási és kulturális kezdeményezésektől, valamint a nyelvpolitikai támogatástól is függ.

KULCSSZAVAK: mandarin kínai; suzhou-i wu nyelvjárás; fonológiai variáció; nyelvjárási attitűd; nyelvjárásmegőrzés

1. Bevezetés

A kínai nyelv a sino-tibeti nyelvcsalád szinitikus ágába tartozik, és belső szerkezete rendkívül gazdag nyelvi variációt mutat. A modern kínai nyelv egyrészt magában foglalja a standard nemzeti köznyelvet, vagyis a mandarin kínait, másrészt számos regionális nyelvváltozatot, amelyeket a szakirodalom hagyományosan nyelvjárásokként ír le. A mandarin fonetikai normája a pekingi kiejtésen alapul, grammatikai és lexikai alapját pedig elsősorban az északi nyelvjárások adják (Huang–Liao 2017). Mindez a modern kínai nyelv egységesítésének alapját képezi, ugyanakkor a regionális változatok továbbélése a mai napig a kínai nyelvi valóság egyik legfontosabb sajátossága.

A kínai nyelv egyik meghatározó fonológiai sajátossága a tónusrendszer, amelyben a szótagokhoz kapcsolódó tónusok fonémikus értékkel rendelkeznek. A mandarin kínai négy lexikai tónust különböztet meg, míg több déli nyelvjárás – például a wu, a yue vagy a min – ennél lényegesen összetettebb tónusrendszert őrzött meg. A kínai nyelvjárások közötti különbségek ezért nem csupán lexikai vagy fonetikai jellegűek, hanem több esetben a kölcsönös megértést is korlátozzák. Ez különösen fontossá teszi a fonológiai variáció vizsgálatát, hiszen a regionális nyelvváltozatok jelentős része olyan történeti hangtani sajátosságokat őriz, amelyek a mandarin kínai nyelvből már eltűntek.

A nyelvi különbségek ugyanakkor szorosan összefonódnak a regionális identitás kérdésével is. A kínai nyelvjárások sok beszélő számára nem pusztán kommunikációs eszközt jelentenek, hanem a helyi kulturális örökség, a családi szocializáció és a helyi hovatartozás fontos hordozói. Különösen igaz ez a wu nyelvjárási területre, amelyhez a suzhou-i wu nyelvjárási változat is tartozik, és amely gazdag fonológiai rendszerével, valamint erős regionális kulturális beágyazottságával kiemelkedő szerepet játszik a kínai nyelvi diverzitásban.

A modern nyelvpolitikai és oktatáspolitikai folyamatok ugyanakkor új kihívások elé állítják a nyelvjárások fennmaradását. A mandarin nyelv országos szintű

terjesztése, az urbanizáció, a mobilitás növekedése, valamint az iskolai és közéleti norma egységesülése következtében egyre több fiatal generáció használja kizárólag a standard változatot, miközben a helyi nyelvjárások intergenerációs átörökítése meggyengül. A nyelvi vitalitás szempontjából ez különösen kritikus folyamat, amely a regionális változatok fokozatos visszaszorulásához vezethet.

Jelen tanulmány célja a mandarin és a kínai nyelvjárások közötti fonológiai variáció bemutatása, különös tekintettel a wu nyelvjárásra, valamint annak vizsgálata, hogy ezek a nyelvi különbségek miként kapcsolódnak a regionális identitás és a nyelvmegőrzés kérdésköréhez.

2. A mandarin kínai nyelv általános jellemzői

A mandarin kínai a modern kínai nyelvi rendszer központi, normatív változata, amely a nemzeti köznyelv szerepét tölti be a mai Kínában. A mandarin kínai az elsődleges standard nyelvváltozat, amelynek nyelvtana és szókincse az északi nyelvjárásokon, hangrendszere és kiejtése pedig a pekingi beszélt nyelven alapul (Bartos–Ye 2019: 47). A mandarin kiemelt státusza nem csupán politikai és oktatási szempontból meghatározó, hanem a kínai nyelvi variáció leírásában is alapvető viszonyítási pontot jelent. A regionális nyelvváltozatok fonológiai és prozódiai sajátosságai legtöbbször ehhez a standard rendszerhez képest válnak jól leírhatóvá.

A jelen tanulmány szempontjából a mandarin nem önmagában mint standard nyelvváltozat fontos, hanem mint olyan referenciakeret, amelyhez viszonyítva a kínai nyelvjárások, különösen a wu nyelvjárási terület sajátosságai jól érzékeltethetők. A következőkben ezért először a mandarin általános nyelvi szerepét, majd fonológiai rendszerét és a pinyin átírás funkcióját tekintem át.

2.1. A mandarin kínai szerepe a kínai nyelvi rendszerben

A modern kínai nyelv belső változatossága ellenére a mandarin kínai olyan közös nyelvi alapot biztosít, amely az ország különböző régióiból származó beszélők közötti kommunikáció elsődleges eszközévé vált. Országos jelenléte

különösen az oktatásban, a médiában, valamint a hivatalos kommunikációban meghatározó, hiszen ezt a nyelvváltozatot tanítják kötelező jelleggel az iskolákban, és ez szolgál az interregionális kommunikáció normájaként.

Nyelvészeti szempontból a mandarin kínai kitüntetett szerepe abban is megmutatkozik, hogy viszonylag jól standardizált fonológiai rendszere stabil összehasonlítási alapot nyújt a regionális nyelvváltozatok elemzéséhez. Különösen a tónusrendszer, a szótagstruktúra és a mássalhangzó-rím kombinációk terén szolgál olyan referenciapontként, amelyhez képest a déli nyelvjárások – például a wu – jelentősen eltérő megoldásokat mutatnak.

Ez a tanulmány ezért a mandarin kínai rendszerét nem önálló leírásként, hanem a későbbi nyelvjárási összehasonlítás kiindulópontjaként kezeli.

2.2. Fonológiai rendszer és a pinyin szerepe

A kínai írás nem betűírás, a kínai írásjegyek kiejtésére és a kínai fonetika rögzítésére különböző fonetikai jelölési módszereket használnak. Az 1958 februárjában az Első Országos Népi Kongresszus által bejelentett *A kínai nyelv pinyin rendszere* (*Scheme of the Chinese Phonetic Alphabet*) című projektet a különböző korábbi fonetikai jelölési módszerek alapján dolgozták ki, meghatározva benne a pinyin rendszert és annak használati szabályait. A pinyin a kínai nyelvben a kínai személy- és helynevek, valamint a kínai irodalom latin betűs írásmódjának egységes szabványa, amelyet azokon a területeken használnak, ahol a kínai írásjegyek nem megfelelőek vagy használhatatlanok.

A jelen tanulmány terminológiai következetessége érdekében fontos megjegyezni, hogy a kínai szótag hagyományos felosztása a kezdetre (声母 *shēngmǔ*), a rímre (韵母 *yùnmǔ*) és a tónusra (声调 *shēng diào*) épül. Mivel azonban a jelen tanulmány a mandarin kínai és a suzhou-i wu nyelvjárási változat fonológiai rendszerének egységes leírására törekszik, a továbbiakban a fonológiai leírásban mássalhangzó-rím-tónus hármas tagolást alkalmazom. Ez lehetővé teszi, hogy mindkét nyelvváltozat esetében egységes terminológiai keretben tárgyaljam a mássalhangzókat, a rímszerkezetet és a tónuskategóriákat.

2.2.1. A mandarin kínai mássalhangzók

A mandarinban összesen 22 mássalhangzó van, amelyek közül 21 szótagkezdő hangként használható (Shao 2016: 17). Ezek a következők: *b, p, m, f, d, t, n, l, g, k, h, j, q, x, zh, ch, sh, r, z, c, s*. Ezek közül az *n* rímvégződési szerepben is megjelenik (pl. az *n* végződésű rímek: *an, en, on* stb.), míg a huszonkettedik mássalhangzó a hátsó orrhangzó *ng*, amely csak rímvégződés formában jelenhet meg (pl. az *ng* végződésű rímek: *ang, eng, ong* stb.), mássalhangzóként viszont nem.

Különbséget kell tenni a szótagkezdő hang „eredeti” és „kiejtett” változata között. A szótagkezdő hang kiejtését, amely pontosan követi a mássalhangzó kiejtési elveit, eredeti kiejtésnek nevezzük. Mivel azonban a legtöbb mandarin kínai szótagkezdő hang egyértelműen zöngétlen, az eredeti kiejtésük nem elég hangos és világos, és a hangszínét nehéz megmutatni anélkül, hogy a rímekkel kombinálnánk őket. Így nehézséget okozhat a kiejtés során. Ezért gyakran a szótagkezdő hangokhoz rímet adnak, ami tulajdonképpen egy szótagot alkot a különböző szótagkezdő hangokkal a kiejtés megkönnyítéséhez. Ezért nevezik a szótagkezdő hangokat hívott kiejtésnek. A hívott kiejtés szabályai az alábbiak:

b, p, m, f után rím *o* -t kapnak, egyúttal *bo, po, mo, fo* -nak ejtjük;
d, t, n, l, g, k, h után rím *e* -t kapnak, egyúttal *de, te, ne, le, ge, ke, he* -nak ejtjük;
j, q, x után rím *i* -t kapnak, egyúttal *ji, qi, xi* -nak ejtjük;
zh, ch, sh, r után mély rím *i* [ɿ] -t kapnak, *zhi, chi, shi, ri* -nak ejtjük;
z, c, s után magas rím *i* [ɿ] -t kapnak, *zi, ci, si* -nak ejtjük.

A kínai mássalhangzó osztályozása a képzés helye szerint hét típust különböztet meg (Huang–Liao 2017: 29–30):

bilabiális hang (3): *b, p, m*
 labiodentális hang (1): *f*
 dentális szibiláns hang (3): *z, c, s*
 dentális/alveoláris hang (4): *d, t, n, l*
 retroflex hang (4): *zh, ch, sh, r*
 palatális hang (3): *j, q, x*
 veláris hang (4): *g, k, ng, h*

A mássalhangzók artikulációs módja arra utal, hogy a gége, a száj és az orrüreg hogyan szabályozza a légáramlást az artikuláció során. Megfigyelhető az elzáródás módja, a hangszalagok rezgése és a légáramlás erőssége szempontjából. A mandarin kínai mássalhangzók az elzáródás kialakulásának és felszabadulásának módjától függően a következő öt kategóriába sorolhatók (Huang–Liao 2017: 30–31):

zárhang (6): *b, p, d, t, g, k*

réshang (6): *f, s, sh, r, x, h*

zár-réshang (6): *z, c, zh, ch, j, q*

orrhang (2): *m, n*

laterális hang (1): *l*

Érdemes megfigyelni, hogy a mandarin kínai mássalhangzórendszerben nincs zöngésségi szembenállás. Ahelyett vannak aspirációban különböző tagú párok (hat pár). A magyar zöngés-zöngétlen párokhoz hasonlóan, itt a párok tagjai minden képzési jegyben ugyanazok, a jellegzetes erős légkiáramlás (aspiráció, hehezet) és az artikulációt végző izmok feszessége (aspirált fortis vs. aspiráltalan lenis) segítségével megkülönböztetjük őket (Bartos–Ye 2019: 51). Az aspirációval megkülönböztethető kínai mássalhangzó párokat az alábbi táblázat foglalja össze:

Aspiráltalan mássalhangzók	<i>b₀, d⁰, g⁰, ts, tɕ, tɕ</i>
Aspirált mássalhangzók	<i>ph, th, kh, tsh, tɕh, tɕh</i>

1. táblázat. Aspiráltalan és aspirált mássalhangzók a kínaiban (Bartos–Ye 2019: 51)

2.2.2. A zéró mássalhangzók – félmagánhangzók

Meg kell jegyezni, hogy a mandarin kínai szótagrendszerben egyes szótagok nem rendelkeznek valódi magánhangzókezdettel, ezeket a szakirodalom hagyományosan „zéró mássalhangzós” szótagokként írja le. A mandarinban három ilyen hangzó található: [j], [w] és [ɥ]. A pinyin szabálya előírja, hogy a szótag elején az *i*, *u* és *ü* rím helyett *y* és *w* kerüljön, amely egyrészt írásmód, másrészt hangtani szimbólumként szolgál (Huang–Liao 2017: 31, Shao 2016: 19).

A mandarin kínai fonológiai hagyományban az ún. „négy hu”¹ a rímek kapcsolatának egyik alapvető osztályozási elve. A hagyományos kínai hangtani leírás a szótagokat a kezdő félmagánhangzó vagy a rím nyíltsági jellemzői alapján négy fő kategóriába sorolja (Shao 2016: 21): nyitott szájjal², kettős foghang³, zárt szájjal⁴ és kerek szájjal⁵. Ez a felosztás nemcsak a rímek rendszerezésében játszik fontos szerepet, hanem a zéró mássalhangzók, azaz a félmagánhangzók megjelenésével is szorosan összefügg. A jelen tanulmányban a négy kategória először a zéró mássalhangzók szempontjából kerül bemutatásra, majd ezt követően a mandarin kínai rímszerkezet részletesebb osztályozásában is visszatér (részletesen ld. *A mandarin kínai rímek* című fejezetet).

	A zéró mássalhangzó	Az írásjegyek	Pinyin átírás	IPA-átírás
Kettős foghang	[j]	yi, ya	衣, 牙	[ji, ji ^h]
Zárt szájjal	[w]	wu, wa	乌, 蛙	[wu, w ^h]
Kerek szájjal	[ɥ]	yu, yue	于, 约	[ɥy, ɥy ^h]

2. táblázat. A zéró mássalhangzók a „négy hu” rendszerében

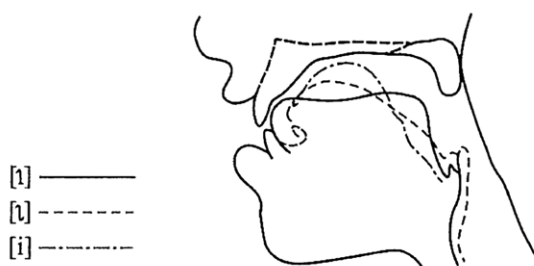
2.2.3. A mandarin kínai rímek

A mandarin kínai hangrendszerében összesen 39 rím található, amelyek a következő fő kategóriákba sorolhatók (Huang–Liao 2017: 45–50): a monoftongusok (10): *a* [a], *o* [o], *e* [ɤ], *ê* [ɛ], *i* [i], *u* [u], *ü* [y], *-i* [ɿ], *-i* [ɿ], *er* [ɐ], és a diftongusok (9): *ai* [ai], *ei* [ei], *ao* [aʊ], *ou* [oʊ], *ia* [ia], *ie* [ie], *ua* [ua], *uo* [uo], *üe* [yɛ], a triftongusok (4): *iao* [iao], *iou* [iou], *uai* [uai], *uei* [uei], valamint a nazális

- 1 四呼 (four hu) sìhū, saját fordítás: a hagyományos kínai fonológia rímosztályozási rendszere, amely a rím kezdő magánhangzója vagy félmagánhangzója alapján négy kategóriát különböztet el.
- 2 开口呼 (open mouth) kāikǒuhū, saját fordítás: olyan rímek kategóriája, amelyek nem [i], [u] vagy [y] hanggal végződnek.
- 3 齐齿呼 (even teeth) qíchǐhū, saját fordítás: [i]-t tartalmazó vagy [i]-vel induló rímek kategóriája.
- 4 合口呼 (closed mouth) hékǒuhū, saját fordítás: [u]-t tartalmazó vagy [u]-val induló rímek kategóriája.
- 5 撮口呼 (round mouth) cuōkǒuhū, saját fordítás: [y]-t tartalmazó vagy [y]-vel induló rímek kategóriája.

végű rím (16), amely közül az elöl képzettek (8): *an* [an], *en* [ən], *ian* [ien], *uan* [uan], *üan* [yən], *in* [in], *uen* [uən], *ün* [yn], és a hátul képzettek (8): *ang* [aŋ], *iang* [iaŋ], *uang* [uaŋ], *eng* [ɛŋ], *ing* [iŋ], *ueng* [wɛŋ], *ong* [uŋ], *iong* [yŋ].

A fő különbség a nyelvhegyi monoftongusok, az *-i* [ɪ] és *-i* [ɨ] között az, hogy az előbbit a nyelvhegy elejével, az utóbbit pedig a nyelvhegy hátuljával ejtik ki. Az *-i* [ɪ] kiejtéskor a nyelv lebenye előre nyúlik, közel a felső fogak hátsó részéhez. Az *-i* [ɨ] kiejtéskor viszont a nyelv hegye a kemény szájpadlás elülső részének közelében van. Amikor kiejtik, bár a légáramlási útvonal keskeny, a légáram súrlódás nélkül halad át rajta, és a nyelv nem gömbölyödik (Huang–Liao 2017: 47).

1. ábra. [ɪ], [ɨ], [i] nyelv helyezkedésének az összehasonlítása (Huang–Liao 2017: 47)

Ezeknek az egységeknek egyike sem képez szótagot hangként; a nyelvhegy elejével képzett rím *-i* [ɪ] csak szótagkezdőhang *z*, *c*, *s* után fordul elő. A nyelvhegy hátsó részével képzett rím *-i* [ɨ] pedig csak *zh*, *ch*, *sh*, *r* után. Ezekről eltérően, a nyelv hátuljával képzett rím *i* [i] soha nem követi a *z-*, *c-*, *s-*, *zh-*, *ch-*, *sh-*, és *r-*-t.

Az összetett rím kiejtését az jellemzi, hogy az egyik rím artikulációjából a másikba való gyors átmenet következik, a nyelv helyzetének a változása, a száj nyitása és zárása, valamint az ajkak kerekítése és szétfeszítése hirtelen váltás vagy ugrás helyett inkább folyamatos. A rímek között pedig átmeneti hangok léteznek. Ugyanakkor a légáramlás nem szakad meg, és nincs egyértelmű határvonal közöttük, és az elhangzó hangok egy központi hangból egészet alkotnak. Az összetett rímek kiejtéskor az egyes rímeket különböző hangerővel ejtik (Huang–Liao 2017: 49). Ilyen módon három kategóriába oszthatók:

Az első tag a leg- hangsúlyosabb	ai [ai]	ei [ei]	ao [ao]	ou [ou]	
Az utolsó tag a leghangsúlyosabb	ia [ia]	ie [ie]	ua [ua]	uo [uo]	üe [yɛ]
A középső tag a leghangsúlyosabb	iao [iao]	iou [iou]	uai [uai]	uei [uei]	

3. táblázat. A mandarin kínai diftongusok és triftongusok

A mandarin kínai szótagzáró hangjai három kategóriába sorolhatóak: a rímkezdeti siklóhang, a főrím és a rímzáró. Ezek közül a főrím az alapvető része.

1. Rímkezdet: a főrím előtti rímre utal. Mivel a rím és a főrím között helyezkedik el, ezért rímkezdeti siklóhangnak is nevezik. A mandarin kínai rímek közül csak az *i*, *u*, és *ü* használhatók rímkezdeti siklóhangként.
2. Főrím: a rím gerince. A rímkezdeti siklóhanghoz és a rímzáróhoz hasonlítva, a főrímet világosabban és hangosabban ejtik ki. Ha a teljes rím rendelkezik rímkezdeti siklóhanggal és rímzáróval, akkor a főrím e kettő között helyezkedik el. A főrím leggyakrabban az *a*, *o*, *e*, *ê* hangok egyike, azonban ezek hiányában az *i*, *u*, *ü*, *-i*, vagy az *-er* is betöltheti ezt a szerepet.
3. Rímzáró: a főrím utáni hang (magánhangzó vagy mássalhangzó), amely a rím végén helyezkedik el. A rím lezárását jelzi, hogy a főrím kiejtéskor milyen irányba módosul. A mandarinban rímzáróként csak az *i*, *u(o)*, valamint az *n*, *ng*, azaz a két nazális mássalhangzó fordulhat elő.

A mandarin kínai rímek szerkezete a következő hat fő kategóriába sorolható:

főrím, például: 一 *yī* 'egy' és 鱼 *yú* 'hal (fn.)';

rímkezdeti siklóhang + főrím (rím + rím), például 蛙 *wā* 'béka', 牙 *yá* 'fog (fn.)';

főrím + rímzáró (rím + rím), például 爱 *ài* 'szerelem', 鸥 *ōu* 'sirály';

főrím + rímzáró (rím + msh.), például 因 *yīn* 'mert', 赢 *yíng* 'nyer';

rímkezdeti siklóhang + főrim + rímzáró (rím + rím+ rím), például 外
wài 'kint', 药 yào 'gyógyszer';

rímkezdeti siklóhang + főrim + rímzáró (rím + rím+ msh.), például 万
wàn 'tízezer', 养 yǎng 'nevel'.

A mandarin kínai rímszerkezetének úgynevezett „négy hu” szerinti felosztását az alábbi táblázat foglalja össze:

	nyitott száj	Kettős foghang	zárt száj	kerek száj	
Monoftongusok	-i [ɿ] [ʅ]	i [i]	u [u]	ü [y]	nyílt végű rímek
	a [ʌ]				
	o [o]				
	e [ɤ]				
	ê [ɛ]				
	er [ə]				
Diftongusok		ia [ia]	ua [ua]		Mgh.rímzáró
			uo [uo]		
		ie [ie]		üe [ye]	
	ai [ai]				
	ei [ei]				
	ao [au]				
	ou [ou]				
Triftongusok		iao [iaʊ]	uai [uai]		
		iou [ioʊ]	uei [uei]		
Nazális végű rímek	an [an]	ian [ien]	uan [uan]	üan [yen]	Nazális végű rímek
	en [ən]	in [in]	uen [uən]	ün [yn]	
	ang [aŋ]	iang [iaŋ]	uang [uaŋ]		
	eng [ɤŋ]	ing [iŋ]	ueng [wɤŋ]		
	ong [uŋ]	iong [yŋ]			

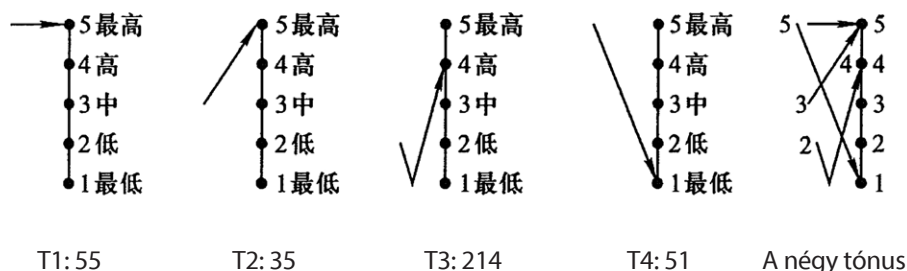
4. táblázat. A mandarin kínai rímek a „négy hu” rendszerében

2.2.4. A négy lexikai tónus a mandarin kínaiban

A tónus a szótag kiejtésének dallammenetére, azaz hangmagasságának emelkedésére és süllyedésére utal. A tónus a jelentésmegkülönböztetés egyik fontos eszköze. A mandarin kínai nyelvben négy lexikai tónus különböztethető meg: (1) az első az úgynevezett *yīnpíng* 阴平 'sötét egyenletes', (2) a második a *yángpíng* 阳平 'világos egyenletes', (3) a harmadik a *shǎngshēng* 上声 'emelkedő', valamint (4) a negyedik a *qùshēng* 去声 'ereszkedő' (Huang–Liao 2017: 64–65).

A tónusok meghatározása főként hallási összehasonlításon alapul, vagyis azon, hogy miként különbözik az egyes szótagok hangmagasságának alakulása. A különböző tónusok kezdő- és végpontjának, valamint a hangmagasság-változásának összehasonlítására a Zhao (1983) által kidolgozott „ötfokú skála” a tónusértékek meghatározásának általánosan alkalmazott módszere, ahol „1” jelöli a hangmagasság-tartományának legalacsonyabb, a „3” a középső, az „5” pedig a legmagasabb értéket jelöli.

1. Első tónus (T1, sötét egyenletes): magas, szinttartó tónus, ugyanis a hangmagasság a skála 5-ös szintjén marad (55). A hang tehát végig magas, lényegében nem mutat változást a hangmagasság alakulásában. A pinyin átírásban ennek a tónusnak a diakritikus jele a főrímm fölé helyezett $\bar{}$, például: *gāo, tiān, fēi*.
2. Második tónus (T2, világos egyenletes): középmagasról magasba emelkedő tónus, amelyben a hangmagasság a középső (3) szintről az ötös (5) szintig emelkedik. A hangmagassága 35. A pinyin átírásban ennek a tónusnak a diakritikus jele az ékezet ($\acute{}$), például: *lái, huí, yáng*.
3. Harmadik tónus (T3, emelkedő-ereszkedő): a hangmagasság először csökken, majd emelkedik. A tónus a középmedly (2) szintről a legalacsonyabb (1) szintig ereszkedik, majd onnan a középmagas (4) szintig emelkedik (214). A pinyin átírásban ennek a tónusnak a diakritikus jele a háček ($\check{}$), például: *shǎng, hǎo, yǒu*.
4. Negyedik tónus (T4, elmenő): meredeken eső tónus, amelyben a hangmagasság-tartomány a legmagasabb (5) szintről a legmélyebb szintig csökken (51). Ennek a pinyin-átírásbeli jele a grave ékezet ($\grave{}$), például: *qù, jiàn, jiè*.

2. ábra. A mandarin kínai hangmagasság-tartomány öt dimenziója (Huang-Liao 2017: 65)

2.2.5. A semleges tónus

A mandarin kínai négy lexikai tónusa bizonyos fonetikai környezetben rövidülhet és gyengülhet, így nem az eredeti hangmagasságértéküknek megfelelően valósulnak meg. Huang és Liao (2017: 85) ezeket a fonetikai változás során kialakult rövid és gyengébb tónusokat inkább „könnyű” vagy „semleges” tónusnak tekintik, mintsem önálló ötödik tónusnak.

A semleges tónus formailag elsősorban a hang hosszától és hangmagasságától függ, és a lexikai tónussal rendelkező szótagokkal áll szemben. A szó semleges tónusos szótagja mindig a lexikai tónusos szótag után jelenik meg, és hanghossza lényegesen rövidebb, mint a lexikai tónusos szótagé. Ha a szótag hosszúsága megrövidül, az eredeti hangmagasságértéke ennek megfelelően változik a semleges tónusra jellemző hangmagassági formára. A semleges tónus csak szó- vagy mondatkörnyezetben valósul meg. A semleges tónus rövid időtartamú, és írásban nem jelölik diakritikus jellel. A semleges tónusú szótag tényleges hangmagassága az azt megelőző szótag tónusértékétől függ (Shao 2016: 34–35, Huang–Liao 2017: 85–87):

Amennyiben az előző szótag első (sötét egyenletes), második (világos egyenletes) vagy negyedik (ereszkedő), a semleges tónusú szótag hangmagassága rövid és mély. A sötét egyenletes és a világos egyenletes szótag után álló semleges szótag hangmagassága kissé alacsonyabb szinten valósul meg, míg az ereszkedő tónus után a legalacsonyabb (1) szintre esik. Például: első +

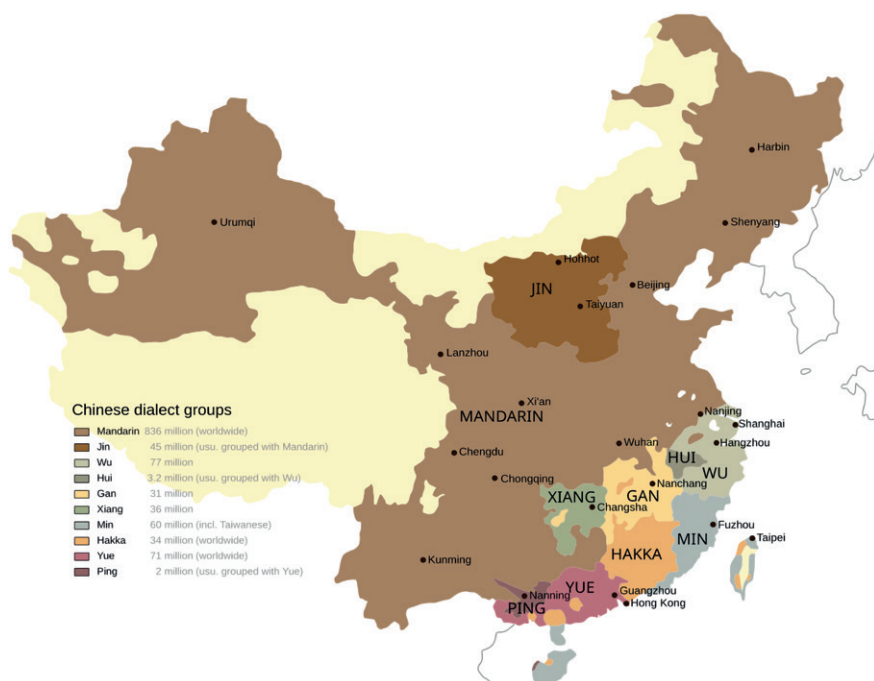
semleges tónus [2]: 狮子 *shīzi* 'oroszlán'; második + semleges tónus [3]: 桃子 *táozi* 'őszibarack' ereszkedő + semleges tónus [1]: 栗子 *lizi* 'Gesztenye'

Amennyiben az előző szótag tónusa emelkedő, a semleges tónusú szótag hangmagassága rövid, és viszonylag magas (kb. 4-es szinten valósul meg). Például: emelkedő + semleges tónus [4]: 李子 *lizi* 'szilva'.

A semleges szótagok rövid hanghossza miatt a hang értéke gyakran kissé módosul, ezáltal a szótagban a mássalhangzó vagy a rím néha megváltozhat. Ha a mássalhangzó aspirálatlan zöngétlen zárhang (*b, d, g*), vagy egy zöngétlen zár-réshang (*j, zh, z*), akkor gyakran zöngésedik. Bizonyos semleges szótagok, amelyekben réshangok szerepelnek mássalhangzóként, gyakran elveszítik a rímeket, és ilyenkor csak a mássalhangzók maradnak meg, különösen akkor, ha nagyon könnyedén ejtjük őket. Például: 意思 (*yìsi*) 'jelentés' szóban a 思 [*sɿ*] helyett csak a [*s*]-t ejtjük (Shao 2016: 35). Ez a jelenség logikai párhuzamot mutathat a magyar tövéghangzó rövidüléséhez.

3. A kínai nyelvjárások rendszere és tipológiai sokfélesége

A kínai nyelvjárások osztályozására a szakirodalomban több különböző felosztási modell született. A korábbi kutatók (pl. Ding–Li 1956, Yuan 1983, Li 1987, Xiong–Zhang 2008, stb.) eltérő szempontok alapján különítették el a főbb nyelvjárási csoportokat. Jelen tanulmány Li (1987) felosztását követi, amely a modern kínai nyelvjáráskutatásban az egyik legszélesebb körben elfogadott osztályozási rendszernek számít. E rendszer a kínai nyelvjárásokat tíz fő csoportra osztja: 1. a mandarin (észak-kínai) nyelvjárásterület, 2. a jin nyelvjárásterület, 3. a wu nyelvjárásterület, 4. a hui nyelvjárásterület, 5. a xi-ang nyelvjárásterület, 6. a gan nyelvjárásterület, 7. a min nyelvjárásterület, 8. a yue (kantoni) nyelvjárásterület, 9. a hakka nyelvjárásterület és 10. a ping nyelvjárásterület.

3. ábra. A kínai nyelvjárás térképe⁶

A beszélők számát tekintve a mandarin nyelvjárások dominálnak, amelyek a kínai anyanyelvű beszélők több mint kétharmadát fedik le. A wu nyelvjárási csoport a nagy kínai nyelvjárási csoportok között a harmadik legnagyobb beszélőközösséggel rendelkezik: a *Kínai Nyelvatlasz* második, 2012-es kiadásának adatai alapján mintegy 73-79 millió beszélője van, ami a kínai nyelvjárásokat beszélő népesség 6,11%-át teszi ki (You 2018: 2–3). Ezzel a mandarin nyelvjárások és a min nyelvjárás után a harmadik helyet foglalja el. A wu nyelvjárások főként a mai Shanghai, Jiangsu déli része, Zhejiang, Anhui déli területei, Jiangxi északkeleti része, valamint Fujian északi peremterületein terjednek el. A kínai nyelvjárási hagyomány ezt a nyelvjárási régiót hat nagyobb területre osztja, amelyek belső hangtani, lexikai és részben grammatikai kü-

6 forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Linguistic_Atlas_of_Chinese_Dialects (2026.07.01.)

lönbségeket is mutatnak. Ez a belső tagoltság arra utal, hogy a wu nyelvjárások jelentős regionális változatosságot mutatnak.

A kínai nyelvjárások közötti különbségek legszembetűnőbben fonológiai szinten jelentkeznek. A mássalhangzó- és rímrendszer, valamint a tónuskészlet tekintetében jelentős eltérések figyelhetők meg az egyes nyelvjárási csoportok között. Emellett lexikai különbségek is gyakoriak, különösen a mindennapi élethez kapcsolódó szókincsben, valamint a regionális kulturális fogalmak megnevezésében. Bár a grammatikai szerkezetek alapvető vonásai a legtöbb kínai nyelvváltozatban hasonlóak, bizonyos funkciószavak, aspektusjelölők és mondatszerkesztési preferenciák terén szintén találhatók eltérések (Yuan 1983: 1–8).

A jelen tanulmány szempontjából különösen fontos, hogy a wu nyelvjárások fonológiai rendszere a kínai nyelvjárások között az egyik leggazdagabb és történetileg legkonzervatívabb rendszernek számít. A mássalhangzórendszer, a rímszerkezet, valamint a tónuskategóriák terén számos olyan sajátosságot őriz, amelyek a mandarin kínaiban már eltűntek vagy jelentősen átalakultak. Ez a hangtani komplexitás nemcsak nyelvjárási szempontból teszi kiemelten vizsgálhatóvá a wu nyelvjárást, hanem hozzájárul ahhoz is, hogy különösen érzékenyen reagáljon a standardizáció, az urbanizáció és a nyelvcseré folyamataira.

A fentiek alapján a következő fejezet a wu nyelvjárási csoporton belül a suzhou-i wu nyelvjárási változat sajátosságaira és jelenlegi helyzetére összpontosít.

4. A wu nyelvjárások és a suzhou-i wu nyelvjárási változat fonológiai sajátosságai

A kínai nyelvjárások között a wu nyelvjárási csoport különösen gazdag és összetett fonológiai rendszerrel rendelkezik. Közös hangtani sajátosságai több szinten is eltérnek a mandarin kínaitól, különösen a mássalhangzórendszer, a rímszerkezet, valamint a tónusrendszer területén. Ezek a közös jegyek biztosítják a wu nyelvjárások belső tipológiai egységét, miközben az egyes helyi változatok – például a suzhou-i vagy sanghaji beszélt nyelvváltozat – eltérő fejlődési irányokat is mutathatnak.

4.1. A wu nyelvjárások közös fonológiai jellemzői

A wu nyelvjárások közös fonológiai sajátosságairól a szakirodalomban nincs teljes konszenzus a jellemzők pontos számát illetően. You (2018) munkájában négy korábbi reprezentatív elemzést tekint át, amelyek a wu nyelvjárások hangtani közös jegyeit eltérő részletességgel és eltérő kategorizációs rendszerek szerint írják le, míg Yuan (1983) szintén önálló összegzést ad ezen fonológiai sajátosságokról. Bár az egyes szerzők a jelenségek számát és csoportosítását illetően nem minden ponton értenek egyet, az elemzések között világosan kirajzolódnak bizonyos stabil közös jegyek. Ezek elsősorban a mássalhangzórendszer rétegzettségében, a rímszerkezet összetettségében, valamint a tónusrendszer gazdag kategóriarendszerében mutatkoznak meg. A jelen tanulmány ezek közül azokat a jellemzőket emeli ki, amelyek a különböző szakirodalmi megközelítésekben ismétlődően megjelennek, és amelyek a suzhou-i wu nyelvjárási változat fonológiai rendszerének értelmezéséhez is alapvető viszonyítási pontot nyújtanak.

A szakirodalomban legkövetkezetesebben visszatérő közös jellemzők egyike a mássalhangzórendszerben megfigyelhető zöngés obstruensek viszonylagos megőrzése. A wu nyelvjárások számos változatában tovább élnek azok a zöngés zárhangok és zár-réshangok, amelyek a mandarintól eltérően történeti rétegeket őriznek. Emellett több régióban megfigyelhető a zöngés réshangok és zöngés zár-réshangok megléte is, ami a mássalhangzórendszert fonológiailag gazdagabbá teszi. A szakirodalom kiemeli, hogy ez a sajátosság különösen a déli wu területeken stabil, míg más régiókban részleges zöngétlenedési tendenciák figyelhetők meg.

A rímszerkezet jellemzői a monoftongusok nagy száma, valamint az, hogy a mandarin kínaiban tipikus diftongusokhoz és triftongusokhoz képest itt kevesebb valódi diftongus fordul elő (pl. *ai*, *ei*, *au*, *ou* stb). A nazális végű rímek általában egyetlen fonetikai realizációra, az *[-ŋ]* hangra korlátozódnak, ugyanakkor a suzhou-i wu nyelvjárási változatban az *[-n]* végződés is tovább él, ami a rendszer történeti rétegzettségét különösen jól mutatja.

A tónusrendszer a wu nyelvjárások egyik legmarkánsabb közös jellemzője. A legtöbb változatban hét vagy nyolc tónuskategória különíthető el, bár egyes régiókban egyszerűsödési folyamatok figyelhetők meg. Ugyanakkor vannak olyan területek is, ahol a tónuskategóriák száma meghaladja a nyolcat, ami arra utal, hogy a wu nyelvjárások fejlődése nem egységes, hanem több, egymástól eltérő hangtani irányt követ. Emellett több wu nyelvjárási változatban a *rùshēng* (入声 ‘belépő tónus’)⁷ nyomai is tovább élnek, ami a közép-kínai hangtani rétegek viszonylag erőteljes megőrzésére utal. Ennek reflexei részben rövid, zárt szótagstruktúrákban, részben sajátos tónuskategóriák fennmaradásában figyelhetők meg. Bár az egyes régiókban ezek realizációja eltérő lehet, a belépő tónus továbbélése a wu nyelvjárások egyik fontos közös hangtörténeti sajátosságának tekinthető.

4.2. A suzhou-i wu nyelvjárási változat fonológiai rendszere

A suzhou-i wu nyelvjárási változat a wu nyelvjárási csoport egyik legrepresentatívabb és hangtörténetileg különösen konzervatív változatának tekinthető. Fonológiai rendszere jól tükrözi mindazokat a közös hangtani sajátosságokat, amelyek a wu nyelvjárások egészére jellemzők, ugyanakkor több ponton sajátos lokális fejleményeket is mutat. A következőkben a suzhou-i változat mássalhangzó-, rím- és tónusrendszerének főbb sajátosságait tekintem át.

4.2.1. A mássalhangzók

A suzhou-i wu nyelvjárási változat mássalhangzórendszere a szakirodalmi (Yuan 1983: 59–79) leírás alapján 27 mássalhangzóból áll, amelyek az artikuláció módja szerint hat fő csoportra oszthatók:

⁷ Közép kínai hangtan négy tónustípusának egyike. Angolul: „checked tone” vagy „entering tone”.

zárhang (9): [p], [pʰ], [b], [t], [tʰ], [d], [k], [kʰ], [g]

zár-réshang (5): [ts], [tsʰ], [tɕ], [tɕʰ], [dz]

réshang (7): [f], [v], [s], [z], [ɕ], [h], [ɦ]

orrhang (4): [m], [n], [ŋ], [ɲ]

laterális hang (1): [l]

zéró mássalhangzó (1): [Ø]

A suzhou-i wu nyelvjárási változat mássalhangzó-rendszerének egyik legfontosabb sajátossága a zöngéesség fonológiai oppozíciójának stabil fennmaradása, különösen a zárhangok és a zár-réshangok körébe. Ezt az 5. táblázat foglalja össze.

Zöngés mássalhangzók	[b], [d], [g], [dz], [z], [v], [ɦ]
Zöngétlen mássalhangzók	[p], [pʰ], [t], [tʰ], [k], [kʰ], [ts], [tsʰ], [tɕ], [tɕʰ], [f], [s], [h]

5. táblázat. A zöngés és a zöngétlen mássalhangzók a suzhou-i wu nyelvjárási változatban

Ez a zöngéességi oppozíció markánsan eltér a mandarin kínaitól, ahol a mássalhangzó-rendszer fonológiai szervezőelve elsősorban az aspiráció, nem pedig a zöngéesség szerinti megkülönböztetés.

4.2.2. A rímek

A suzhou-i wu nyelvjárási változat rímszerkezetét Yuan (1983: 59–79) elemzése alapján összesen 49 rím alkotja, amelyek közül 21 monoftongus, 16 diftongus, valamint 12 nazális végű rím van. A monoftongusok a következők: [ɿ], [ʊ], [ɪ], [æ], [ɒ], [ɛ], [ø], [o], [ɤ], [i], [u], [y], [ɪʔ], [aʔ], [ɒʔ], [ɤʔ], [ɪ], [ɱ], [ɲ], [ŋ]. A diftongusok: [əu], [iæ], [iɒ], [iø], [io], [iɤ], [uɒ], [uɛ], [uø], [iaʔ], [ioʔ], [ioʔ], [uaʔ], [uɤʔ], [yaʔ], [yɤʔ]. A nazális végű rímek között megkülönböztethetők az elöl képzettek (4): [ən], [in], [un], [yn], valamint a hátul képzettek (8): [aŋ], [ɒŋ], [oŋ], [iaŋ], [iɒŋ], [ioŋ], [uaŋ], [uɒŋ].

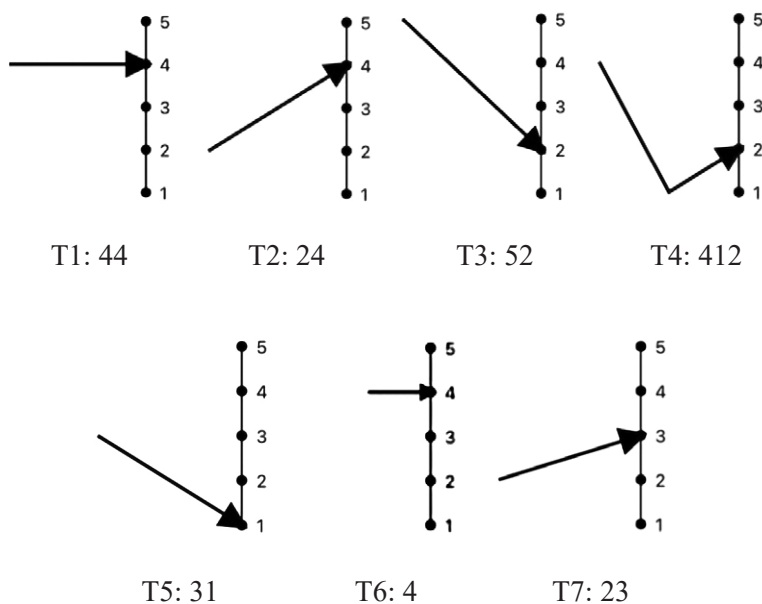
	Nyitott száj	Kettős foghang	Zárt száj	Kerek száj	
Monoftongusok	[ɿ]	[ɱ]	[ŋ]	[ŋ̊]	laterális és nazális rímek
	[ɿ] [ʋ]	[i]	[u]	[y]	nyílt végű rímek
	[ɪ]				
	[æ]				
	[ɒ]				
	[ɛ]				
	[ø]				
	[o]				
	[ʏ]				
	[ɪʔ]				glottális záródású rímek
	[aʔ]				
	[ɒʔ]				
	[ɿʔ]				
	[oʔ]				
Diftongusok	[əu]	[iæ]	[uɒ]		nyílt végű rímek
		[iɒ]	[uɛ]		
		[iø]	[uø]		
		[io]			
		[iʏ]			
		[iaʔ]	[uaʔ]	[yaʔ]	glottális záródású rímek
		[iɒʔ]	[uɿʔ]	[yɿʔ]	
		[ioʔ]			
Nazális rímek	[ən]	[in]	[un]	[yn]	nazális hangos rímmű
	[aŋ]	[iaŋ]	[uaŋ]		
	[ɒŋ]	[iɒŋ]	[uɒŋ]		
	[oŋ]	[ioŋ]			

6. táblázat. A suzhou-i wu nyelvjárási változat rímei

4.2.3. A hét lexikai tónus

A suzhou-i wu nyelvjárási változat tónusrendszere a hangtani rendszer egyik meghatározó eleme. Yuan (1983) elemzése alapján a suzhou-i változatban hét tónuskategória különíthető el. A tónusok leírásában a kínai fonológiai leírásban általánosan alkalmazott, ötfokú skálán alapuló jelölési rendszert használják, amely a hangmagasság relatív mozgását 1-től 5-ig terjedő skálán ábrázolja.

- Első tónus (T1, sötét egyenletes): a hangmagassága 44.
- Második tónus (T2, világos egyenletes): a hangmagassága 24.
- Harmadik tónus (T3, világos elmenő): a hangmagassága 52.
- Negyedik tónus (T4, sötét ereszkedő): a hangmagassága 412.
- Ötödik tónus (T5, világos ereszkedő): a hangmagassága 31.
- Hatodik tónus (T6, sötét belépő): a hangmagassága 4.
- Hetedik tónus (T7, világos belépő): a hangmagassága 23.

4. ábra. A suzhou-i wu nyelvjárási változat tónusai a hangmagasság-tartomány öt dimenzióban

Érdemes megjegyezni, hogy a suzhou-i wu tónusok jelölésében nem a mandarin kínaiból ismert diakritikus tónusjeleket alkalmazza, hanem a tónusértékeket az adott szótag után, felső indexben megadott tónusszámokkal jelöli. Ezek a számok egyrészt utalhatnak a hagyományos tónuskategóriák sorszámára (1–7), másrészt – ahol a hangtani leírás ezt indokolja – a konkrét tónusértékeket is megadhatja. Ez a megoldás pontosabban tükrözi a wu nyelvjárások gazdagabb tónuskategória-rendszerét, valamint a tónusok finom fonetikai különbségeit.

5. A suzhou-i wu nyelvjárási változat és a mandarin kínai fonológiai összevetése

A suzhou-i wu nyelvjárási változat és a mandarin kínai fonológiai rendszerének összevetése több szinten is jelentős különbségeket mutat. A legmarkánsabb eltérés a mássalhangzórendszer fonológiai szervezőelvében figyelhető meg. Míg a suzhou-i wu nyelvjárási változatban továbbra is stabil szerepet játszik a zöngéesség szerinti oppozíció, addig a mandarin kínaiban ez a történeti különbség nagyrészt eltűnt, és helyét elsősorban az aspirációs oppozíció vette át. Ez arra utal, hogy a suzhou-i wu konzervatívabb módon őrzi a történeti kínai hangrendszer korábbi rétegeit.

A rímszerkezet szintjén a suzhou-i wu nyelvjárási változat szintén jelentős eltéréseket mutat a mandarin kínai rendszerhez képest. A monoftongusok nagy száma, a nazális és laterális szótagzáródások jelenléte, valamint az a jelenség, hogy a diftongusok száma viszonylag korlátozott, míg triftongusok gyakorlatilag hiányoznak, a két fonológiai rendszer eltérő szerveződésére utal.

A tónusrendszerben a különbség még szembevetőbb. A suzhou-i wu nyelvjárási változat több tónuskategóriát őríz, és a belépő tónus reflexei is jobban felismerhetők, míg a mandarin kínaiban ezek a közép-kínai kategóriák más tónusosztályokba olvadtak be. Ez a különbség nemcsak hangtörténeti szempontból fontos, hanem jól mutatja a két rendszer eltérő fejlődési útját is.

Összességében a suzhou-i wu fonológiai rendszere a mandarin kínaihoz képest nagyobb történeti mélységet és strukturális komplexitást mutat, ami különösen alkalmassá teszi arra, hogy a wu nyelvjárások hangtani sajátosságainak reprezentatív példaként szolgáljon.

6. A nyelvjárási attitűd vizsgálata egy kismintás kérdőíves kutatás alapján: Jiangsu tartományban született beszélők körében

A fent bemutatott fonológiai komplexitás társadalmi szinten is jelentős következményekkel jár, hiszen a nyelvjárási rendszerek fennmaradása nagymértékben függ a beszélői attitűdöktől és a mindennapi használattól. A jelen tanulmány empirikus részét egy kis mintalapú kérdőíves felmérés alkotja, amely Jiangsu tartományban született adatközlők körében vizsgálta a nyelvjáráshasználatot, a nyelvi attitűdöket és a nyelvi revitalizáció kérdéseit. A kérdőívet összesen 69 fő töltötte ki (a kérdőív magyar nyelvű változatát lásd az 1. mellékletben).

6.1. A nyelvjárási területek Jiangsu tartományban

A jelen kérdőíves kutatás adatközlői mind Jiangsu tartományban született beszélők, ezért a nyelvjárási attitűdök értelmezéséhez szükséges röviden áttekinteni a tartomány belső nyelvjárási tagolódását. Bao (1998) leírása alapján Jiangsu nyelvjárási rendszere három fő nyelvjárási régióra osztható: a Zhongyuan mandarin nyelvjárási terület, a Jianghuai mandarin nyelvjárási terület, valamint a wu nyelvjárási terület.

5. ábra. A Jiangsu tartomány nyelvjárási területei

A tartomány nyelvjárási szerkezetét nagymértékben a Jangce és a Huai folyó természetes földrajzi választóvonalala alakítja. A Jangcétól délre elsősorban a wu nyelvjárási terület helyezkedik el, amelyhez Suzhou tartozik. A Jangce és a Huai folyó közötti sávban a Jianghuai mandarin nyelvjárási változat dominál, míg a Huai folyótól északra a Zhongyuan mandarin nyelvjárási terület válik meghatározóvá.

Ez a regionális megoszlás a jelen kutatásban azért bír különös jelentőséggel, mert a kérdőív adatközlői Jiangsu eltérő nyelvjárási háttérű térségeiből származnak, ami közvetlenül befolyásolhatja a nyelvjáráshoz való viszonyt, a használati gyakoriságot és a nyelvjárás megőrzésének fontosságáról alkotott véleményt.

6.2. A nyelvjárási attitűdök és használati szokások kérdőíves vizsgálata

Az eredmények azt mutatják, hogy az adatközlők többsége továbbra is aktív kapcsolatban áll saját regionális nyelvvaltozatával: 54 fő, vagyis a minta 78%-a beszéli saját nyelvjárását. Ez arra utal, hogy a nyelvjárási kompetencia a beszélőközösségben még nem szakadt meg, és a családi, illetve regionális nyelvi szocializáció továbbra is fontos szerepet játszik a nyelvjárás fennmaradásában. Különösen figyelemre méltó, hogy csupán 7,25% számolt be arról, hogy szülei gyermekkorától kezdve kizárólag mandarin nyelvet használtak vele, ami arra utal, hogy a nyelvjárási input a családi szférában napjainkban sem tűnt el teljesen.

A közvetlen nyelvi környezetre vonatkozó adatok ezt a képet tovább erősítik. A válaszadók 37,68%-a szerint környezetében a legtöbben rendszeresen használnak nyelvjárást, míg 50,73% a mandarin kínai és a nyelvjárás vegyes használatát jelölte meg jellemzőként. Ez azt mutatja, hogy a nyelvjárás számos esetben továbbra is jelen van a mindennapi kommunikációban, ugyanakkor már nem kizárólagos vagy domináns kódként funkcionál, hanem egyre inkább a mandarin kínai mellett, azzal párhuzamosan használatos. A nyelvhasználati tér tehát funkcionálisan megoszlik: a nyelvjárás elsősorban az informális, családi és lokális közegben marad fenn, míg a mandarin kínai a formális és nyilvános kommunikáció domináns változatává válik.

Az adatközlők környezetében élő emberek többsége beszél és használ nyelvjárást	37,68%
Az adatközlők környezetében élő emberek mandarint és nyelvjárást keverve használnak	50,73%
Az adatközlők környezetében élő emberek csak mandarint beszélnek	11,60%
Az adatközlők szülei egész életükben mandarin kínaiul kommunikáltak velük	7,25%

7. táblázat. Az adatközlők nyelvjárási háttere

A nyelvjáráshasználat gyakoriságára adott válaszok különösen jól érzékeltetik a nyelvjárási kompetencia és a tényleges nyelvhasználat közötti feszültséget. Noha a válaszadók nagy többsége beszéli saját nyelvjárást, a „*Szokott nyelvjárást használni?*” kérdésre adott válaszok szinte kiegyenlítettek voltak: 35 fő válaszolt igennel, 34 fő nemmel. Ez arra utal, hogy a nyelvjárás visszaszorulása nem elsősorban a kompetencia elvesztése, hanem a használati alkalmak és funkciók szűkülésében mutatkozik meg. Más szóval a nyelvjárás sok beszélő számára továbbra is hozzáférhető nyelvi erőforrás, de már nem minden esetben a spontán és elsődleges kommunikációs kód.

A nyelvjárást használók motivációi szintén ezt a folyamatot támasztják alá. A leggyakoribb indok az volt, hogy a használat megszokásból történik (85,71%), ami arra utal, hogy a nyelvjárás továbbélése elsősorban a mindennapi rutinokhoz, a családi szocializációhoz és a helyi közösségi normákhoz kapcsolódik. Emellett többen kihangsúlyozták azt is, hogy bizonyos jelentések, pragmatikai árnyalatok vagy érzelmi tartalmak csak nyelvjárásban fejezhetők ki pontosan. Ez azt jelzi, hogy a nyelvjárás nem pusztán kommunikációs eszköz, hanem olyan nyelvi közeg is, amely sajátos affektív és kulturális jelentésrétegeket hordoz.

A nyelvjárás szép	11 (31,43%)
Megszokásból beszélek nyelvjárást	30 (85,71%)
Csak nyelvjárással tudom kifejezni a megadott kifejezést	12 (34,29%)
Egyéb	2 (5,71%)

8. táblázat. A nyelvjárás használatának főbb motivációi

A nyelvjárást nem használók válaszaiból ugyanakkor világosan kirajzolódik a standardizációs nyomás társadalmi hatása. A legerősebb negatív attitűd az esztétikai megítéléshez kapcsolódik: a válaszadók 55,88%-a csúnyának tartja a nyelvjárást, és ezt a használat elutasításának egyik legfontosabb okaként jelölte meg. Ez a megítélés azonban nem pusztán egyéni ízlés kérdéseként értelmezhető, hanem összefügg azzal a nyelvi ideológiával is, amely az iskolai, intézményi és nyilvános kommunikációban a mandarin kínai használatát normává emeli. Több válaszadó utalt arra is, hogy tart attól, a nyelvjárás használata „ráülne” a mandarin kínai beszédére, vagyis nyelvjárási akcentust eredményezne. Ez arra enged következtetni, hogy a nyelvjárás bizonyos beszélők számára nem helyi értéként, hanem a társadalmilag legitim beszédől való eltérésként jelenik meg.

Nem beszélek nyelvjárást	5 (14,71%)
Nem szeretném tudatni másokkal, hogy honnan származom	3 (8,82%)
Véleményem szerint a nyelvjárás csúnya	19 (55,88%)
Az iskolákban és sok közterületen köznyelven kell beszélni	5 (14,71%)
Aggódok amiatt, hogy a mandarint akcentussal beszélném	5 (14,71%)
Egyéb	5 (14,71%)

9. táblázat. A nyelvjárás nem használatának főbb okai

Különösen árnyalt képet ad az a kérdés, amely azt vizsgálta, hogyan ítélik meg az adatközlők azokat az idegeneket, akik első megszólalásukkor nyelvjárást használnak. A válaszok erősen megoszlottak: egyesek ezt közvetlenséggel, őszinteséggel és helyi identitással kapcsolták össze, míg mások udvariatlanságot, alacsonyabb iskolai végzettséget vagy kommunikációs nehézségeket feltételeztek mögötte. Ez arra utal, hogy a nyelvjárás nem csupán nyelvi forma, hanem erősen indexikális jelenség is: használata egyszerre aktiválhat pozitív közösségi értékeket és negatív társadalmi sztereotípiákat. A nyelvjárásokhoz kötődő társadalmi jelentések tehát nem egyneműek, hanem rétegzettek és kontextusfüggők.

A nyelvjavásvédelem kérdésében ugyanakkor markáns konszenzus figyelhető meg: 64 fő, azaz 92,75% fontosnak tartja a nyelvjavások megőrzését. A szabad szöveges indoklások alapján a nyelvjavásokat a válaszadók elsősorban a regionális kultúra, a helyi identitás és a kulturális emlékezet hordozóiként értelmezik. Többen hangsúlyozták azt is, hogy a nyelvjavásokat a szellemi kulturális örökség részeként kellene kezelni. Ez az eredmény különösen figyelemre méltó annak fényében, hogy a tényleges használat és az esztétikai megítélés terén korántsem ennyire egységes a kép. A kérdőíves adatok ezért arra utalnak, hogy a nyelvjavások instrumentális funkciója részben gyengül, ugyanakkor szimbolikus és identitásképző értékük továbbra is erősen jelen van.

Összességében a kérdőíves vizsgálat alapján a nyelvjavások társadalmi helyzete kettősnek tekinthető. Egyfelől a mandarin kínai térnyerése miatt a nyelvjavások használati tere beszűkül, és a nyelvjavási beszéd több esetben stigmatizáltként jelenik meg. Másfelől a nyelvjavási kompetencia továbbra is széles körben fennmarad, és a beszélők túlnyomó többsége fontos kulturális értéknek tekint a nyelvjavások megőrzésére. A vizsgálat így egy olyan átmeneti állapot képét rajzolja ki, amelyben a nyelvjavások mindennapi kommunikációs funkciója gyengül, miközben identitásjelölő és kulturális szimbólumként továbbra is jelentős szerepet töltenek be.

7. A kínai nyelvjavások védelmének jelenlegi helyzete és kihívásai

Az előző fejezetek fonológiai elemzései és a nyelvjavási attitűdökre vonatkozó kérdőíves vizsgálat egyaránt azt mutatták, hogy a kínai nyelvjavások – például a wu nyelvjavási csoport – továbbra is gazdag strukturális diverzitással és erős regionális identitásértékkel rendelkeznek. Ugyanakkor a kérdőíves kutatás eredményei arra is rávilágítottak, hogy a mandarin kínai növekvő dominanciája, az oktatási normák és a társadalmi mobilitás következtében a nyelvjavások tényleges használata több térségben visszaszorulóban van. Ez szükségessé teszi a kínai regionális nyelvek és nyelvjavások védelmének intézményes és társadalmi szintű újragondolását.

E folyamat egyik legfontosabb országos kerete a Kínai Nyelvi Erőforrások Védelmi Programja⁸, amelyet 2015-ben indított el a Kínai Oktatási Minisztérium és az Állami Nyelvi Bizottság. A program szakmai lebonyolítását a Kínai Nyelvi Erőforrások Védelmi és Kutatóközpontja⁹ koordinálja. A projekt célja modern technológiai eszközök segítségével a kínai nyelvjárások, a kisebbségi nyelvek és a szóbeli nyelvi kultúra élő nyelvi anyagának gyűjtése, digitalizálása, tudományos feldolgozása és hosszú távú archiválása.

Az első, ötéves szakasz 2019 végére sikeresen lezárult. Ennek során országos léptékben 1131 kínai nyelvjárás kutatópont, 307 kisebbségi nyelvi kutatópont, továbbá számos veszélyeztetett nyelv- és nyelvjárás kutatópont került dokumentálásra. A program második szakasza 2021-ben indult el, amely már nemcsak az adatgyűjtésre, hanem a nyelvi erőforrások integrált feldolgozására, alkalmazására és a nyelvi kulturális örökség továbbörökítésére is hangsúlyt fektet.

A projekt egyik legfontosabb eredménye a nagyméretű multimédiás nyelvi adatbázisok létrehozása, amelyek nemcsak a nyelvészeti kutatás számára szolgálnak alapul, hanem a regionális kulturális örökség megőrzésének is kulcsfontosságú eszközei. Ide tartoznak többek között a kínai nyelvjárás atlaszok, veszélyeztetett nyelvjárás leírások, tartományi nyelvi erőforrás-gyűjtemények és digitális bemutatóplatformok.

Az állami szintű programok mellett fontos szerepet játszanak a civil és közösségi kezdeményezések is¹⁰. Különösen a nagyobb társadalmi presztízsű

8 A Kínai Nyelvi Erőforrások Védelmi Programja egy nagyszabású, országos szintű nyelvi-kulturális projekt, amelyet a kínai Pénzügyminisztérium finanszíroz, és a Kínai Oktatási Minisztérium, valamint az Állami Nyelvi és Írásügyi Bizottság irányításával valósítanak meg. A program fő feladatai közé tartozik a kínai nyelvjárások és kisebbségi nyelvek terpekkutatása, a nyelvi dokumentumok archiválása, valamint digitális adatfelvételi és bemutatóplatformok létrehozása. A konkrét kutatási és szervezési munkát a Kínai Nyelvi Erőforrás-védelmi és Kutatóközpont koordinálja 2015 óta. A projekt hosszú távú célja egy folyamatosan bővülő multimédiás nyelvi adatbázis létrehozása, amely egyszerre szolgálja a tudományos kutatást, a digitális archiválást és a kínai nyelvi-kulturális örökség társadalmi láthatóvá tételét.

9 Center for the Protection and Research of Language Resources of China: <http://www.chinalanguages.cn/home>

10 pl. wu nyelvjárások: <https://www.wugniu.com/>, yue nyelvjárás: https://www.ilc.cuhk.edu.hk/workshop/Chinese/Cantonese/OnlineTutorial/courseList_b1.aspx, déli min nyelvjárás:

vagy szélesebb beszélőközösséggel rendelkező nyelvjárások – például a wu, a yue vagy a min egyes változatai – esetében egyre több olyan helyi szervezet és online közösség jött létre, amely a nyelvjárások tanítását, médiabeli terjesztését, digitális archiválását és intergenerációs átadását támogatja. Ezek a kezdeményezések gyakran rugalmasabban tudnak reagálni a fiatalabb generációk médiahasználati szokásaira, mint az intézményes programok.

Mindazonáltal a nyelvjárásvédelem előtt továbbra is komoly kihívások állnak. A mandarin kínai presztízse, az urbanizáció, a regionális mobilitás és az oktatási egységesítés hosszú távon tovább gyengítheti a helyi nyelvváltozatok mindennapi használatát. Ezért a jövőben a dokumentáció mellett egyre nagyobb hangsúlyt kell kapnia a funkcionális revitalizációnak, vagyis annak, hogy a nyelvjárások ne pusztán archivált kulturális emlékként, hanem a közösségi kommunikáció élő formájaként maradjanak fenn.

Hivatkozott irodalom

- Bao, Mingwei 包明炜 (szerk.) 1998: *Jiangsusheng zhi · Fangyanzhi* 江苏省志·方言志. Nanjing Daxue Chubanshe, Nanjing.
- Bartos Huba – Ye, Qiuyue 2019: A magyar és a mandarin kínai hangrend-szer összehasonlító elemzése a nyelv pedagógia szemszögéből. *Távol-keleti Tanulmányok* 2: 47–90. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/55382/TKT_11evf_2019-2sz_Bartos_Ye.pdf (legutóbbi letöltési ideje: 2026.04.09.)
- Ding, Shengshu 丁声树 – Li, Rong 李荣 1956: *Hanyu fangyan diaocha jianbiao* 汉语方言调查简表. Kexue Chubanshe, Beijing.
- Huang, Borong 黄伯荣 – Liao, Xudong 廖旭东 2017: *Xiandai Hanyu* 现代汉语. Gaodeng Jiaoyu Chubanshe, Beijing.
- Li, Rong 李荣 – Xiong, Zhenghui 熊正辉 – Zhang, Zhenxing 张振兴 1987: *Zhongguo yuyan dituji* 中国语言地图集. Langwen Chubanshe, Hong Kong.

- Shao, Jingmin 邵敬敏 2016: *Xiandai Hanyu Tonglun* 现代汉语通论. Shanghai Jiaoyu Chubanshe, Shanghai.
- Xiong, Zhenghui 熊正辉 – Zhang, Zhenxing 张振兴 2008: The Distribution of Chinese Dialects 汉语方言的分区. *Fangyan* 方言 2. 97–108.
- You, Rujie 游汝杰 2018: *Wuyu fangyanxue* 吴语方言学. Shanghai Jiaoyu Chubanshe, Shanghai.
- Yuan, Jiahua mtsai. 袁家骅等 1983: *Hanyu fangyan gaiyao* 汉语方言概要 (2. kiad.). Wenzhi Gaige Chubanshe, Beijing.
- Zhao, Yuanren 赵元任 1983: *Tongzi Fang'an* 通字方案. Shangwu Yinshuguan, Beijing.
- Zhongguo Shehui Kexueyuan Yuyan Yanjiusuo 中国社会科学院语言研究所 – Zhongguo Shehui Kexueyuan Minzu Xue yu Renlei Xue Yanjiusuo 中国社会科学院民族学与人类学研究所 – Xianggang Chengshi Daxue Yuyan Zixun Kexue Yanjiu Zhongxin 香港城市大学语言资讯科学研究中心 (szerk.) 2012: *Zhongguo yuyan dituji* 中国语言地图集 (2. kiad.). Shangwu Yinshuguan (Commercial Press), Beijing.

1. Melléklet: A kérdőíves vizsgálat magyar nyelvű kérdéssora

Neme, életkora

Legmagasabb iskolai végzettsége

Foglalkozása

Születési helye (város)

A jelenlegi lakóhelye megegyezik-e a születési helyével? *(Kérem, adja meg a település nevét és az elköltözés idejét!)*

Beszéli-e a saját nyelvjárását?

Melyik településhez tartozik az Ön által beszélt nyelvjárás? *(Csak azok számára, akik a 7. kérdésre igennel válaszoltak)*

Beszél-e más nyelvjárást is?

Melyik településhez tartozik ez a másik nyelvjárás? *(Csak azok számára, akik a 9. kérdésre igennel válaszoltak)*

Szokta-e használni a nyelvjárást a mindennapi kommunikációban?

Miért szokta használni a nyelvjárást?

A nyelvjárás szép

Megszoktam a nyelvjárás használatát

Bizonyos jelentéseket csak nyelvjárásban tudok pontosan kifejezni

Egyéb: _____

Miért **nem** szokta használni a nyelvjárást?

Nem beszélek nyelvjárást

Nem szeretném tudatni másokkal, hogy honnan származom

Véleményem szerint a nyelvjárás csúnya

Az iskolákban és sok közterületen köznyelven kell beszélni

Aggódom amiatt, hogy a mandarint akcentussal beszélném

Egyéb: _____

Az alábbi állítások közül melyik(ek) jellemzi(k) leginkább az Ön közvetlen nyelvi környezetét?

A környezetemben élők többsége beszél és rendszeresen használ nyelvjárást

A környezetemben a mandarin kínai és a nyelvjárás vegyes használata jellemző

A környezetemben csak mandarint beszélnek

Gyermekkorom óta a szüleim kizárólag mandarint használtak velem

Milyen helyzetekben **nem** szívesen használ nyelvjárást?

Otthon

Iskolában

Munkahelyeken

Osztálytársakkal való beszélgetés során

Vásárlás közben

Kórházban

Egyéb: _____

Ön szerint a saját nyelvjárása a legszebb? *(Ha nem, kérem, írja le, melyiket tartja a legszebbnek)*

Mi(ke)t gondol egy olyan idegen emberről, aki első megszólaláskor nyelvjárásban kezd beszélni Önnel?

Mit gondol általában a nyelvjárásokról?

Tetszenek a nyelvjárások

Szépnek tartom a nyelvjárásokat

Nem tartom különösebben szépnek, de használom

Nehezen fogadom el, ha mások nyelvjárásban beszélnek

A saját gyermekeimet is meg fogom tanítani nyelvjárásra

Nem fogom a saját gyermekeimet nyelvjárásra tanítani

Az országnak nagyobb figyelmet kell fordítania a nyelvjárásokra

A mandarin kínai térnyerésével a nyelvjárások előbb-utóbb háttérbe szorulnak

Nem jelentene problémát, ha a jövőben nem léteznének nyelvjárások

Egyéb: _____

Fontosnak tartja-e a nyelvjárások védelmét?

Miért tartja fontosnak a nyelvjárások védelmét? *(Csak azok számára, akik a 19. kérdésre igennel válaszoltak)*

Miért **nem** tartja szükségesnek a nyelvjárások védelmét? *(Csak azok számára, akik a 19. kérdésre nemmel válaszoltak)*

Van-e egyéb megjegyzése vagy véleménye a témával kapcsolatban?

NÉMETH DÁNIEL

NÉPNYELV EGY NAGYVÁROSBAN?

Gondolatok Székesfehérvár történeti nyelvjárási helyzetéről

KIVONAT: Nyelvjárási beszédet vidéki nagyvárosokban is hallhatunk. Ennek oka, hogy ezek a változatok a helyi nyelvjárási láncolat tagjaként természetes módon tagozódnak be a nyelvjárási csoportokba. Csakhogy sajátos szerepkörökkel, a kulturális központként való működésből következően már a régiségben is megindult ezekben a regionális köznyelviség formálódása. Ezt később a köznyelv javára visszaszoruló nyelvjárások nyomaiból újból kialakuló regionalitás is kiegészíti. A társadalom felől az egyik felfelé, a másik lefelé irányuló hatásként értelmezhető; ennek következtében a nyelvjárásiasság valamilyen fokát mutató írott emlékek e településekről történeti dialektológiai szempontból is elemezhetők. Földrajzinév-gyűjtőként Székesfehérvár néhány helynevének vizsgálatán keresztül mutatok be feltűnőbb helyi nyelvjárási sajátosságokat, kiemelve a város azon történeti szerepkörét, amelyek hozzájárulhattak a regionális köznyelviség kialakulásának megindításához.

KULCSSZAVAK: történeti dialektológia, regionális köznyelviség, köznyelv, földrajzi nevek, helyi identitás

1. Bevezetés

Általánosan elterjedt vélekedés a szélesebb beszélőközösségben, hogy Magyarországon nyelvjárást már csak vidéki kis falvakban beszélnek az öregek. Terepmunka közben is azt tapasztalhatja meg a kutató, hogy nyelvjárást mindig csak a szomszédos településen beszélnek. Ezért tanulmányomban, talán szokatlan módon, egy megyeszékhely néhány nyelvjárási sajátosságát helyezem középpontba, kiemelve ezek helyét a regionális köznyelviség kérdéskörében. Az adatokat a településhez kötődő földrajzi névkinszből állítottam össze, hiszen a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében e területen végzek földrajzinév-gyűjtést. A vizsgálatnak elsődlegesen az a célja, hogy nyelvjárás-történeti oldalról hidat képezzen a területen egykor megfigyelhető jelenségek és a mai (legalábbis a közelmúltra jellemző) állapot között. A nyelvjárási jelenségek felismerése egyrészt gazdagítja az általános nyelvtörténeti ismereteinket, másrészt egyes névalakok magyarázatát is megkönnyíti – hiszen a névadó közösség nyelvhasználata rajzolódik ki a nyelvjárásban.

A tanulmányban olyan székesfehérvári földrajzi neveket mutatok be, melyek nyelvjárási alakja beilleszthető a régiót jellemző sajátosságok közé. Ezek a nyelvjárási formák gyakran a történetileg elsődlegesek a köznyelvi megfelelőekkel szemben, így nagy időtávlatokat képesek összefogni. A különféle helyi névalakok a nyelvtörténeti értéken kívül érzelmi töltettel is rendelkezhetnek, hiszen elsődleges szocializációs környezetben ezekkel találkozunk. Jelenlétük a hétköznapi életünkben az otthonosság érzetét kelti, a nyelvjárási változatok képesek a kultúra újrateremtésén keresztül arra, hogy erősítsék a helyi identitást, hiszen a kisebb közösségekre jellemző kultúrához kötődnek (Kiss 2003b: 51, 55).

2. Elméleti kérdések

A nyelvjárási adatokon keresztül megismerhető általános nyelvtörténeti ismeretek révén az egyes nyelvjárási jelenségek kronológiai jellemzőiről alkotott képünk is árnyaltabbá válik. Másrészt olyan kérdéseket érintek, melyek a viszonyfogalomként kezelt nyelvi változás elméletében alapvető nehézségként jelentkeznek. Vagyis a változás nem önmagában létezik, hanem két adat között hozzuk létre. Viszont az összehasonlítandók időbeli létezése nem feltétlenül társítható tényleges időponthoz, csak időszávhoz, ezért szükséges a korszakolás, hogy az adatokat ezekhez a korszakokhoz köthessük. Ugyanakkor folyamatként tekintve, az egybevethető adatok között az átmenet is folyamatos, egymásba mosódnak azok a különbségek, melyek a két végpontban megfigyelhetők.

A fent felvetett kérdések a regionális nyelvváltozatok szinteződése kapcsán kerülnek középpontba. A nyelvjárás és köznyelv szintje között elhelyezkedő regionális köznyelv helyzete a nyelvjárások köznyelv általi visszaszorulása miatt vált releváns kutatási területté. A köznyelv, ahogy kiszorítja használati helyzetéből a nyelvjárásokat, felszív belőlük elemeket, így nyelvjárási elemekkel átítatott köznyelv lesz a helyén (Juhász 2018: 349). Ráadásul a magyar köznyelv nem az egyik nyelvjárás regionális, majd országos norma szintjére emelt változatából alakult, hanem ötvöződések jellegű nem természetes nyelvváltozat (Kiss 2018: 364). Több nyelvváltozat elemei keveredtek benne, ennél fogva állománya nem feleltethető meg egyik nyelvjárásával sem. Ezt a változatot az iskolában tanulják meg a magyar nyelvközösség tagjai, és elterjedtsége ellenére még nem kizárólag ez sajátítható el spontán módon anyanyelvjárásként, hanem a másodlagos szocializációval intézményes keretek között jutnak hozzá (Kiss 2003a: 43).

Csakhogy a regionális köznyelviség mint fogalom történeti oldalról is megközelíthető: a középmagyar korban megszűnt királyi központ kulturális helyét a nagyobb főúri birtokközpontok vették át. Az ezekhez kötődő írásbeliség vizsgálata kimutatta, hogy egyes változatok elérhették a regionális köznyelvi helyzetet (ezek az ún. „regionális irodalmi nyelvek”, Juhász 2018: 332), melyek normaszerepű változatokként más írnokok nyelvhasználatára is hatással voltak.

Vagyis elméleti alapon számolhatunk olyan regionális köznyelvekkel, melyek két oldalról nyerték el szerepüket: egyrészt természetes módon emelkedett a helyi nyelvjárások, nyelvjáráscsoportok fölé, másrészt e történeti fejlődése során a már kialakult köznyelvből itatódott át elemekkel. E jellegét erősíthette a teljesen spontán beszédől távolodó általános kommunikációs helyzetben megmutatkozó, személyközi viszonyokat áthidaló jellege.

Ilyen változatok vizsgálatánál lehet jogos kérdés, hogy találunk-e bennük olyan elemeket, melyek visszavezethetők a korábbi, alacsonyabb szintű nyelvjárási szerepük idejére. Másként fogalmazva: az adott vidékről származó régi írott szövegekben megfigyelhető általános nyelvjárási sajátosságok milyen mértékben feleltethetők meg a területet a közelmúltig jellemző nyelvjárási jelenségekkel. Hiszen egyik alaptételünk, hogy a mai nyelvjárások nem feltétlenül vetíthetők vissza közvetlenül a régmúltba, mert egyszerre vannak bennük archaizmusok és neologizmusok (Juhász 2018: 316). Ezért nem feltétlenül feleltethetők meg teljesen a régi nyelvjárásokkal, legfeljebb annak típusaival.

3. Regionális történeti kutatások

A fentiekből következően a regionális nyelvhasználat történeti kutatása során több kérdés is felmerülhet. Egyrészt adja magát az a kérdés, hogy a XX. század elején készült nyelvjárási gyűjtésekből – melyek gyakran nem nagyszámú vagy kulcsjelenségekre fókuszáló módszeres adatfelvétellel készültek – megismerhető változók mennyire jellemzik általánosan a területeket. A településekhez köthető helyi nyelvjárások is különbözhetnek a beszélők egyéni nyelvhasználati sajátosságai miatt, ezért elvi szinten sem tekinthetők teljesen azonosnak. Ezáltal a gyűjtött anyagok absztrakt módon, idealizált változatként jelennek meg a szótárak és térképek lapjain: abból a feltételezésből indulunk ki, hogy ami a gyűjtés egy adott pontján megfigyelhető, az nagyobb területen is jellemző a nyelvhasználatra. Másrészt a nyelvemlékekből megismerhető történeti adatok természetükből fakadóan is csupán töredékes formában mutatják az egykori valóságot. Nem minden jelenséget tudunk megfeleltetni a modern időkben tapasztaltakkal, nem azokat az arányokat látjuk a nyelvi formáknál,

mint újabban. Könnyen lehet, hogy a mai és a régi nyelvjárások közötti különbségek mögött a vizsgálható állománybeli hiányok és eltérő rendszerbeli értékek is szerepet játszanak.

Az írás- és olvasástudás terjedése előtt az írnokok nyelvi termékei több változatot ismerő nyelvhasználók képét festik fel. Mivel az egyén egyszerre több társadalmi csoport tagja volt, illetve nem egy területen élte az életét már ekkor sem, a kettősnyelvűség, a különféle társadalmi csoportok közötti kommunikációs helyzetek írásbeli kitágulásának köszönhetően, folyamatosan terjedő jelenség. Ha nagy mennyiségű adatunk van egy vidékről és ismerjük a szöveget létrehozók nyelvi életrajzát, akkor lehetőség nyílik arra, hogy az egyéni nyelvhasználaton főként jellemzőket is keressünk. A tér- és időviszonyok szélesítésével válogathatunk olyan művekből, melyek között hasonló nyelvi mintázatokat találunk. Így hiába mutat egy szöveg több változatot, felismerhetjük a lejegyző egyéni nyelvváltozatát.

A mai nyelvet jellemző sajátosságok ugyanakkor hosszas fejlődés eredményeként alakultak: a nyelvi részrendszerek folyamatosan változnak, de egyes elemeik nem azonos ütemben változnak. Az állandóság és változás tehát szükségszerűen van jelen az elemkészletben. Ennek köszönhetően minden nyelvváltozatban találunk új és archaikus elemeket is. Így a mai nyelvjárásokban is találhatunk olyan jellemzőket, melyek kialakulása a múltban keresendő. Az efféle kutatások nem előzmény nélküliek, az adott nyelvváltozat szerint különféle mintavételű, illetve különféle időmélységű vizsgálatokat találunk. A teljesség nélkül néhány példa.

Egy település helyi nyelvjárási vizsgálatára példa Várpalota kapcsán Szíj Rezső 1962-es és 1963-as tanulmánysorozata, míg Németh Miklós 2004-es műve Szeged városához kötődik. Az előbbi a középmagyar kor közepétől a reformkorig terjedő időszak anyagára támaszkodik, míg az utóbbi egy évszázadot átfogó nyelvi korpuszt dolgoz fel.

Tágabb körből, régiós szinten is gyűjthetünk történeti nyelvjárási adatokat. E régiók nem feltétlenül nyelvi alapon kijelölt területi egységek, hanem egy észszerű korlátozás eredményei is lehetnek. Olyan területi egységeket is alapul vehetünk, melyek területén többféle változat figyelhető meg, de kijelölésük

praktikus okokat szolgál, hiszen időben összevethető egységeket alkotnak. A viszonyítás alapját csupán a területi egység is adhatja, például Veszprém megye esetén, amikor a megfigyelhető jelenségek alapján differenciált szempontok és források szerint végezhető elemzés (Hári – H. Tóth szerk. 2010). Ilyenek még a megyei szintű vizsgálatok például Sopron (E. Abaffy 1965) és Nógrád (Gréczi-Zsoldos 2007) esetében, továbbá Fejér megyében is indult erre kezdeményezés (Németh D. 2025). Ezek rövidebb időegységre, akár egy-egy századra, akár egy korszakra is szorítkozhatnak, de lehetnek átfogóbb jellegűek is (Gréczi-Zsoldos 2022).

Igen tanulságosak azok az elemzések, amelyek nagyobb térségek történeti nyelvjárási jelenségeit gyűjtik össze, hogy interregionális sajátosságokat, különbségeket mutassanak ki (vö. Németh M. 2008). Ez megvalósulhat olyan egység keretén belül is, amely ma azonos egy nyelvjárási régióval (Révay 2010). Az efféle vizsgálatoknak az a nagy előnye, hogy ha van elegendő adat, könnyebb ezeket visszakövetni, hiszen a XX. századi régiót jellemző nyelvi adatok biztosabb alapot nyújtanak a jelenségek történeti hátterének feltérképezéséhez.

Természetesen találunk olyan munkákat is, melyek egy-egy korszakhoz köthető, olykor különböző szempontok alapján válogatott műveket jelölnek ki az elemzés alapjául (pl. Benkő 1960). De lehet a vizsgálat szempontja bizonyos jelenségcsoport (Papp 1963), egyetlen nyelvi változó története, vagy meghatározott nyelvi szempont (Benkő 1953) is. Átfogó szintézist képvisel Deme munkája, melyben a Magyar nyelvjárások atlasza alapján felismerhető nyelvjárási változókat vetette össze kódexek forráscsoportjának sajátosságaival (Deme 1956). Igen jellemző kérdés a nyelvjárások történeti vizsgálatakor még az egységesülés és a köznyelvi szint formálódásának keresése (Szathmári 1968) is.

4. Székesfehérvár formálódása

Az efféle vizsgálatokat kiegészíthetjük egy szűkebb terület nyelvjárási jellemzőit feldolgozó helyi tájszótárak, kisebb régiókhoz kötődő nyelvatlaszok adataival. A folytatásban arra törekszem, hogy egy település (Székesfehérvár) nyelvjárásának történetéből mutassak be mozaikszerűen egy-egy jellemzőt,

érintve a regionális köznyelviség, illetve a régi nyelvjárások és mai nyelvjárások összekötésének kérdéskörét.

Székesfehérvárnak mint az első szabad királyi városnak több olyan társadalmi intézménye is volt, melyek önmagukban is hozzájárultak az egységesülési tendenciák elindulásához, gyengítve ezzel a meglévő helyi nyelvjárási jelenségeket. Ezekkel összefüggésben az országos szintű események is kedveztek e folyamatnak, mivel viszonylag rendszeresen gyűltek össze a városban távolabbi vidékek nyelvváltozatait beszélő személyek. A városnak 1689-től évente négy (három-, illetve majd kétnapos) országos piac megtartására volt joga (Lukács 2019a: 187–188). Az ilyen alkalmi események nemcsak a nyelv területi, hanem társadalmi tagoltságát vagy legalábbis annak érzékelését csökkentik, hiszen természetes kommunikációs helyzetekben megy végbe a nyelvjárások és nyelvváltozatok közeledése. A települést érintő Szentföldre vezető nemzetközi jelentőségű út kifejezetten kedvezett annak, hogy újabb idegenek tovább bővítsék az amúgy is meglévő helyi olasz, francia, német polgárság által képviselt minták mellett a nyelvhasználati színtereket és a nyelvi változatosságot.

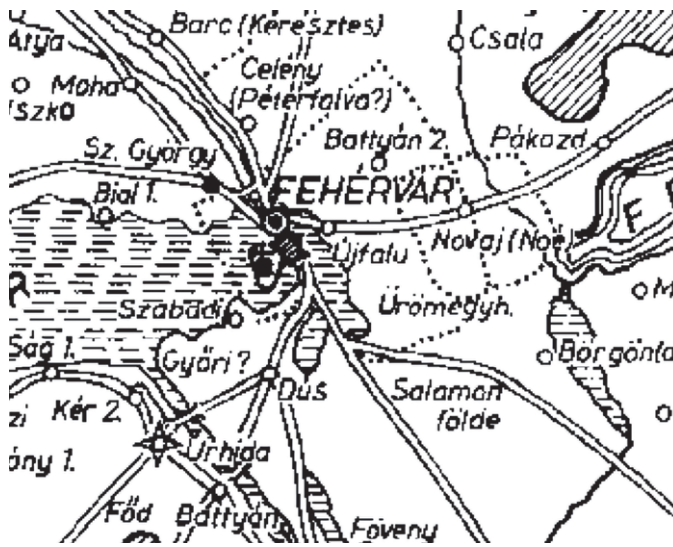
Az országos piacokon kívül meghatározónak számítottak a politikai közélet eseményei: a törvényhozási napokból kialakuló országgyűlés intézménye, melyre 1527-ig 29 alkalommal volt példa (Fitz–Császár–Papp 1966: 14). A politikai események egyházi szertartással egészültek ki a városban rendezett mindenkori uralkodóhoz kötődő ünnepek (koronázás, esküvő) alkalmával, emellett Székesfehérvár királyi és főúri temetkezőhelyként is jelentős helyszín volt.

Ezek a tendenciák inkább a nyelvjárási egységesülésnek, a regionális köznyelviségnek kedveztek. A kancelláriai tevékenységgel összefüggő szerepkörei is voltak a városnak. 1176-tól a király jelenlétében tárgyalt ügyeket írásba kellett foglalni (Szeghalmy 1937: 237), a törvényt napokon a király is ott volt. Az efféle folyamatok több írnok jelenlétét is igényelték, az írnokok nem feltétlenül azonos vidékről származtak, nem feltétlenül azonos műveltségi háttérrel rendelkeztek. Emellett az anyanyelvi tudatosság tekintetében is különbözhetek, mely hatással lehetett helyesírásukra (pl. érvényesíti-e a hangjelöléskor a szóelemzés elvét, vagy ejtés szerint írja a szót) is. A székesfehérvári prépostság feladata volt az oklevelek kiadása és őrzése, a fehérvári káptalané pedig

a királyi rendeletre írt gesták és annalesek őrzése (Fitz 1957: 12). Ez egy olyan műhely spontán kialakulását eredményezhette a korabeli írnokoknál, melyben az írás által örökölt, terjesztett nyelvi formákkal is számolni kell. Ez egy újabb terepe lehetett a nyelvjáráskeveredés mellett a helyi változat társadalmi szerepköréből eredő terjedésnek – különösen egyes scriptoriumokban vagy hiteles helyeken formálódhatott egy közös változat (Kniezsa 1952: 13). De az ún. kancelláriai írás öröklődésére (Kniezsa 1952: 144) is vannak nyomok, ahogy a korai kis szövegemlékek labializációs jelensége mögött is nyelvi divat állhatott (Juhász 2018: 324).

Ezzel ellentétes hatásként pedig számolni kell a nyelvjárási hatások erősödésével, amelyre legnagyobb hatással az a körülmény volt, hogy noha a környező mocsarak területileg korlátozták Székesfehérvár városát, mégis kapcsolatban volt a szomszédos településekkel, így feltétlenül számolni kell a helyi nyelvjárási alappal. A város növekedése, bővülése során számos egykor önálló település kereshető a mai Székesfehérvár közigazgatási határában, illetve ezek pusztává válása után felszívta az ottani lakosságot (Gy. 2. térképmelléklete, Stibrányi 2015): Újfalu, Ürömegyháza, Celum és vele talán azonos Péterfalva, Szentgyörgy (nem azonos a mai Iszkaszentgyörggyel), Sárszabadi, Bial, Gusztus vagyis Keresztesföld, ? Dús, Szolgagyőr, Salamonfölde, Ingovány, ? Kecskemét (vö. a mai Kiskecskemét városrésszel, ld. már az Első katonai felmérés térképét is). Ez a bővülési folyamat még a közelmúltban is zajlott: Kisfalud (talán azonos a régi Novaj vagy Noé településsel), Csala, Börgönd a XX. századtól került a város közigazgatásához. E települések lakóinak nyelvhasználati formái így a városi nyelv részévé váltak, folyamatosan erősítve a nyelvjárási jelleget.

Így lényegében azt mondhatjuk, hogy a regionális köznyelviséget helyben erősíthette a nyelvjárási háttér folyamatos megerősítő hatása. A város királyi adminisztrációban betöltött szerepének köszönhetően pedig ez feljebb emelkedve az írásbeli szintet is elérhette. Másrészt a köznyelv létrejötte természetes módon szoríthatta háttérbe a helyi nyelvhasználati formákat, miközben azok állományából elemeket és jelenségeket is átvett.

Részlet Győrffy térképmellékletéből

Stibrányi 2015-ös szelvényeiből összeállítva

1. ábra. Kísérletek a Székesfehérvár körüli régi településhálózat rekonstrukciójára

5. Régi sajátosságok

A folytatásban néhány helyi nyelvjárási jelenséget mutatok be a városhoz kötődő földrajzi nevekből és néprajzi gyűjtésekből hozott példákon keresztül. Legelőször a város nevének történeti adatai között található nyelvi jelenségekkel foglalkozom, mivel ezek olyan formai jellegzetességeket mutatnak, melyek jól illeszkednek a térséget jellemző nyelvjárási sajátosságokba, vagyis az *ő*-zésbe és *í*-zésbe. Ezek a jelenségek már a XVI. századtól kimutathatóak Sárbogárd környékéről (Sajtos 2016). Ezáltal viszont felmerül a kérdés, hogy melyik régi nyelvváltozathoz kössük a jelenségeket. Ugyanis a nyelv minden pillanatban rendszert alkot, melyben az egyes elemek egymáshoz viszonyítva rendelkeznek helyzettel és értékkel. A múltbeli változatokat azonban csak töredékesen ismerjük: a hasonló vagy akár azonos alakok vajon azonos rendszerbeli pozíciókat töltöttek be a régiségben, mint ma? Ez az a kérdés, amelynek megválaszolására a töredékesség és a korlátozott hozzáférés miatt gyakran nincs lehetőség.

5.1. Székesfehérvár nevének nyelvjárási formái

A koronázó város legkorábbi magyar alakját a Tihanyi alapítólevél őrzi: 1055: *feheruuaru* (Hoffmann 2010: 126). A város ómagyar kori mikrotoponimái közül árulkodó az 1372/1373/1428: *Bykastho* (Cs. 3: 308) alak, mely alighanem inkább 'békás tó' jelentésű, mintsem 'bikás tó'. Az *í*-zés folytatásaként a település nevében is találunk megfelelőket: 1539: *Szēkes fej̄r vār* (FNESz.), 1657: *Székes feir Várban* (Vass 1989: 196), 1688: *Székös Fehir várának feő tiszt viselői* (Vass 1989: 199), 1724: *Feir Várban* (Moenich 1912: 76).

A terület másik jellemzője, az *ő*-zés már a XVII. századtól megmutatkozik Székesfehérvár nevében is: 1621: *Székösfejervár*, *székös fejér váry*, *Zékösfejervár*, *Zékös fejér vári*; 1649: *Székösfejervárban*; 1650: *Székös Fejervárott*; 1652: *Székös Fejervárának* (Vass 1989: 188, 192, 193).

A személynévben előforduló helynévi alak a földrajzi nevek adatsorát értékes megfelelőkkel egészítheti ki. A személynévi szerkezetekben előfordu-

ló földrajzi nevek alapján az *i*-zés jelenségét a földrajzi nevek körében 1539-ben adatolt formánál korábbra datálhatjuk. A fenti *Bikástó* név alapján pedig mondhatjuk, hogy a tendencia a XIV. század végén már kimutatható. Az 1055-ös alakhoz hasonló, nem *i*-ző forma folytatásaként természetesen több további adat is idézhető. 1382: Nicolaum dictum de *feyerwar*, Nicolaus dictus de *feerwar* (ZO.); 1414: Nicolaus dictus de *Feyeruar* (ZsO.); 1417: *Feyerwar*-i dictus Miklós (ZsO.); 1417: Michael de *Feyerwar* (ZO.); 1417: Michael *Feyerwar* (ZO.); 1417: Petri dicti *Feyerwary* (ZO.). De ebből a századból már az *i*-ző adatokat is találunk: 1419: Michael de *Feyrwar* (ZO.), 1421: *Feyrwar*-i János (ZsO.).

5.2. Példák *i*-ző és *ö*-ző földrajzi nevekre

Ezt követően is vannak olyan földrajzi nevek (ezekhez köthető leírások), illetve más forrástípusból olyan adatok, melyek a XVIII. századtól a XX. századig mutatják az *é* : *í* megoszlást. Az írásbeliségben való jelenlét azonban el is fedhet előlünk árnyalatokat. Nem derül ki, hogy ez valóban zártabbá vált *í* (Zolnai 1901: 274), vagy a kettő közti átmeneti hang (Balassa 1891: 40–41) – ennek területi szórásáról a későbbi gyűjtések némileg árnyaltabb képet mutatnak. Egy példa a XVIII. századból: 1724: *onnnénd igyenessen megh térvén nyári íszak felé, edgyes, vagvis Gyaparos Halmokigh* (Moenich 1912: 76). XIX. századi előfordulások: 1873: *Szil kanális végi v. napkeletre dülő rétek* (Moenich 1873: 565); 1873: *Salitrom uccza* (Moenich 1873: 566); *Ha lehetne, elemisztené* (Bánkai 1878: 129). XX. századi formák: *Úgy níz, mind a sütt hal* (Szabó 1912: 433); *leánníző vásár* (Gelencsér–Lukács 1991: 372).

Az *ö*-zés folytatása a későbbi adatok tanulsága alapján szintén kimutatható. Idézhető helynevek a XVIII. századból: 1724: *az fölső hoszszú hegyet* (Moenich 1912: 76); a XIX. századból: 1857: *Gölöncsér gödör* (Bodó 1953); 1873: *Zámolyi uti gyöpre dülő* (Bodó 1953); 1873: *Pörös rétek* (Moenich 1873: 565). A *gyöp* több névben is előfordul, ld. még 1868: *András gyöp* (Bodó 1953). Érdekes módon a kortárs források a hivatalosság fokától függően használják a nyelvjárási alakokat: a Kataszteri térképen 1882: *Serház alatti dülő* (Kat.), egy 1891-es gyűjtésben *Sörház alatti dülő* (Bodó 1953) néven szerepel, holott

a *sör* szó köznyelvi alakjában is az *ő-ző* alak lett uralkodó. Az eltérés következetesnek tűnik, hiszen a fent idézett *főlső* szót is *e-ző* alakban jelzi az 1882-es térkép pl. a *Felső város* névalakban. Végül álljon itt néhány XX. századi alak néprajzi gyűjtésekből: *bötlehemezés*, *söprüvel*, *vízkörösz* (Gelencsér–Lukács 1991: 31, 29, 36).

6. Szókészleti jelenségek

A földrajzi nevek természetes módon kínálkoznak szókészleti vizsgálatokra. Szerkezeteikben gyakran találni olyan alakokat, amelyek magukon hordozzák a névalkotó közösség helyi nyelvi mintáit. Először néhány olyan nevet mutatok be, amelyek hangalakja az alaki tájszókhöz tartozik, végül néhány jelentésbeli és valódi tájszóhoz hozok földrajzi neves példát. Természetesen olyan földrajzi nevekre is találhatunk példát, amelyek olyan jelenségekhez kötődnek, melyek a XX. századi gyűjtések szerint a területre jellemző sajátosságok.

6.1. Magánhangzóban eltérő alaki tájszavak

A fenti jellemzőkön túl találunk olyan szavakat, amelyek olyan jelenségeket mutatnak, melyek a helyi nyelvjárást a köznyelvi megfelelővel szemben jellemzik. A folytatásban elsősorban régebbi földrajzi nevekben keresek példákat a helyi nyelvjárási sajátosságokra, kiegészítésként pedig a korábbi néprajzi gyűjtések és saját tapasztalataim adatait is felhasználom.

Rábukkanhatunk olyanokra, melyekben a magánhangzó különbsége okozza az eltérést. Találunk példát a település területéről olyan földrajzi névre, melyben az *í, ú, ű* rövidülése jellemző (Juhász 2003: 272). E sajátosság már a XIX. századi nyelvjárási osztályozásokba is bekerült (Balassa 1891: 115). Bár a helyesírásban a hosszú *í, ú, ű* következetes megkülönböztetése később alakult ki, ezért akár írássajátosság is állhat a jelenség mögött, mégis nagyobb időegységből, több, egymástól független szerző által alkotott művekből tudunk rövid magánhangzós alakokat idézni. Ez a tendencia erősségéről is árulkodhat. A XIX. századból idézhető: 1817: *Sárvíz* (Kálmán 1980: 83), 1857: *Ujkuti*

dülő, *Varju dülő* (Bodó 1953), 1873: *Szűrük melletti dülő* (Bodó 1953). A *szérű* köznyelvi alaknak a területen *szűrű* formája lenne várható, vele szemben *szűrű* alakban realizálódik, valamint a *dülő ű*-je is rövidül. A XX. századból idézhető adatok megerősítik az élőnyelvi gyűjtés során tapasztalt (*Fősváros bucsujára*, Gelencsér–Lukács 1991: 39) rövid hangokat. Szabó István 1910-es gyűjtéséből a következők: *Csucsos h[egy]*, *Farkaskuti d[ülő]*, *Hosszuérü d[ülő]*, *Kiskututja, Rác szűrük, Rác vagy Sárkánykuti d[ülő]*, *Takarodóut, Taligaut, Turózsáki d[ülő]*, *Vizi városrész, Vizmosási d[ülő]*.

Hangrendbeli kérdés mutatkozik meg az 1873: *Oskola uccza* (Moenich 1873: 565) és az 1873: *Hóhár kuti dülő* (Bodó 1953) alakokban. Előbbiben a semlegesen viselkedő *i* helyett jelentkezik a veláris hangrendbe illő *o*, az utóbbiban a semleges *é* helyett *á* jelentkezik. Ezek az alakok egyébként az Új magyar etimológiai szótár adatai alapján korábban jelentkeznek (ÚESz. *iskola*, *hóhér* a.), így e nyelvjárási formák archaizmusok is. Ugyanígy az eredetibb formához áll közel a köznyelvi nyitottabb töbelseji magánhangzót tartalmazó *borít* alakkal szemben a *burít* ige, mivel ez egy **buru-* tö átvételéből alakult. Emellett az 1873-ból adatolt *Burító dülő* (Moenich 1873: 564) alakban még az *i* rövidülése is megfigyelhető.

A *janicsár* közszónak a két nyílt szótagos tendencia során megrövidült alakjával hozható összefüggésbe néhány név: 1826: *Janicsár kut ~ Jancsár kut*, 1854: *Jancsárkuti dülő* (Bodó 1953). Az etimológiai szótár adatai alapján az átadóhoz a teljesebb forma illik, de már az első magyar előfordulás is *janicsár* alakot mutat (ÚESz. *janicsár* a.), így e példa is archaizmus lehet a helyi nyelvjárásban. Ezzel szemben teljes alak mutatkozik az 1882: *Ezeres* (Kat.), amennyiben az *ezer* számnévvel hozható kapcsolatba.

Érdekes váltakozásra lehetünk figyelmesek az 1891: *Pogony ~ 1893: Pagony* (Bodó 1953) kapcsán. Történetileg a *pogony* alak az elsődlegesebb (ÚESz. *pagony* a.), a köznyelvben a *pagony* változat állandósult. A helyi nyelvjárást hasonló helyzetben a nyitottabb formák jellemzik, ebbe illeszkedhet a *pagony* is, vö. *pakróc* (SmTsz. 184). Noha a *kolbász* szónak a Sárvíz menti tájszótár csak *kóbász* alakját jegyezi (SmTsz. 133), magam e térségben hallottam *kalbász*-ként is.

6.2. Mássalhangzót érintő alaki tájszavak

Természetesen találunk olyan mássalhangzós jelenségeket is a földrajzi nevekben, melyek a régióra jellemző sajátosságokat mutatnak. Magánhangzók közti nyúlásra példa az 1873: *Öreg marossi d[űlő]* (Moenich 1873: 565), melyben a *Maros* víznév mutatkozik meg. A *Maros* körül terebélyes névbokor alakult ki Székesfehérváron: 1784: *Visszafolyó Maros* (Kállay 1988: 139) vagy 1873: *Főlfolyó Maros* (Moenich 1873: 565), melyen kívül a *Maros-patak* névalak is dokumentált (1889-ből ismert, Csurgai Horváth 2007: 192). A patak árterét nevezi meg a 1801: *Maros-rétek* (Kállay 1988: 139), majd *Marosbefolyási dűlő* (1882, Kat.) névalak, illetve ezeknek keveréke 1873: *Marosbefolyási r[éte]k* (Moenich 1873: 565). Egy vízállásra utal az 1798-ban kiszáradt *Maros-tó* (Kállay 1988: 102). E víznévvel van összefüggésben a mai *Maroshegy* nevű településrész, mely nem a mérete miatt érdemelte ki a *hegy* nevet, jelentése itt ’vízből kiemelkedő szárazulat, szilárd sziget’ (Mészöly 1931: 278) lehet. Néprajzi forrásokból származó adatok is vannak a magánhangzók közötti mássalhangzók nyúlására: *Szöllőhegyen* (Gelencsér–Lukács 1991: 52), *szallagot* (Gelencsér–Lukács 1991: 58).

Mássalhangzót érintő jelenség például az *ly : j : l* viszony alakulása is. Történetileg a régióban az *l*-es forma tekinthető elsődlegesnek, ugyanakkor már a XIX. század második felében megfigyelhető a *j*-vel való váltakozása. Például 1732-ből: *midőn Török bírta volna, mégh Bial* [értsd: ’bivaly’ – N. D.] *hevéresnek nevezték* (Moenich 1911a: 277); 1772: *Szükség Gödör helnek* (Moenich 1910: 461). A *hely* a XX. századi gyűjtésekben is *l*-es: *helit* (Gelencsér–Lukács 1991: 63). A jelenség a közelmúltban is megfigyelhető volt: egy üzletben a pult mögött álló idősebb eladó így kérdezett vissza: „melliket?” ’melyiket?’ kérem.

Egyazon szóalak váltakozó formáit is láthatjuk. Bár a következő adatokat *ly*-t tartalmazó alakban jegyezték le, ez nem tekinthető az eredetibb *ly* folytatásának, hiszen inkább *j*-s ejtésük sejthető. Ilyen a *vályog* szó: 1857: *Vályogvető dűlő* (Bodó 1953) és 1868: *Válog vetői dűlő* (Bodó 1953) adata, illetve a 1783: *Taliga ménes* (Moenich 1910: 461) és 1891: *Talyiga uti dűlő* (Bodó 1953) párok. Noha *l : ly* viszonyban nem jellemző a palatalizáció, *n : ny* viszonyban gyakran

a palatális alak idézhető, pl. 1873: *Békateknyői dülők* (Moenich 1873: 564). Néprajzi lejegyzésekben is találunk rá példát, pl. *fonyott korsókból* (Gelencsér–Lukács 1991: 40). Ugyanakkor az ellenkező jelenségre is van példa: *karácsonfája* (Gelencsér–Lukács 1991: 33), *nyoszollóleánok* (Gelencsér–Lukács 1991: 67).

Az *l* viselkedése kapcsán vissza kell utalnom a Magyar nyelvjárások napja 2022-es konferenciáján általam bemutatott egyik jelenségre. Az *Aszalvölgyi-árok* folyónév tárgyalásakor tértem ki arra a jelenségre, hogy néhány szóban és földrajzi névben az *-al* szóvég az *ó*-nak felel meg (Németh 2025: 157–159). Néhány szakirodalmi tételt is kapcsoltam az *l* olykor *v*-vel való váltakozására, mely alapján a nyelvtörténészek körében már korábban is felmerült, hogy előfordulhatott az *l*-nek *l*-féle allofónja. E hang jelenlétét már a XIX. század közepi nyelvjárási leírásokban is említik. Vass József ugyan felveti a „tótos *l*-nek” voltát (1860: 89–90), de példát nem hoz rá. Csupán a pótnyúlásos kiesést és az *al* > *ó* változást jelzi. Erre reagálva Hunfalvy részletesebben foglalkozik a jelenséggel, és példákkal is szemlélteti, de nem értette, miért lenne ez „tótos” (1860: 169).

A *j* kötött fonéma a területen, ezért mássalhangzókapcsolatban az előtte álló hang hatására *gy* vagy *ty* alakban is realizálódhat, ahogy a XX. századi néprajzi gyűjtésből is láthatjuk: *be ne vargyák* ’varják’ (Gelencsér–Lukács 1991: 29). Már ezek az adatok sem mutatnak tisztán egységes képet, látható a XIX. századból váltakozó forma: 1857: *Varju dülő* (Bodó 1953) : 1857: *Borgyou dülő* (Bodó 1953). Az *r*-en kívül más mássalhangzó is érintett a jelenségben: *Majd az Isten hideggye vette még* (Bánkai 1878: 129), *pünkösd másnap-tyát* (Gelencsér–Lukács 1991: 51).

Alkalmibb jellegű változás a magyarban a hangátvetés, melyre a székesfehérvári mikrotoponimák között is találunk példát: 1910: *Szélkalánisi dülő* (Szabó 1910). Ebben az alakban a *kanális* ’csatorna’ szónak *kalánis* alakja (vö. a *kanál* : *kalán* hatásával) látható (Szabó 1912). Emellett rálehetünk olyan alakokra is, amelyekben valamilyen többlethang figyelhető meg: 1787: *fölső Piarczokon* (Moenich 1916: 233) és a mai köznyelvi alakkal szemben az 1873: *Esperest rét* (Bodó 1953). Az előbbi az olasz eredetű *piac* szónak a köznyelvi megfelelőjéhez képest *r*-rel bővült alakja, de szóba jöhet esetleg az elhasonulás

is (ÚESz. *piac* a.): -cc-> -rc- (vö. még *bodza* > *borza*). Az alaki tájszót felgyűjtötték a XX. században is (*piarcon*, Gelencsér–Lukács 1991: 34), még a mai napig lehet hallani a városban. Az utóbbi az eredeti *esperest* szóalakot mutatja, melyből a szóvégi -t elhagyásával jött létre *esperes* alak (ÚESz. *esperes* a.). E köznyelvivel egyező formák már a régiségben is megjelentek változatként: 1826: *Esperes kert*, 1868: *Esperes dülő*, 1891: *Esperes dülő* (Bodó 1953).

6.3. Jelentésbeli és valódi tájszavak

A nyelvjárási elemek jelentésbeli szinten is meg tudnak mutatkozni, illetve természetesen valódi tájszavak is találhatók a földrajzi nevekben. Nehéz e kettőt elkülöníteni, mert nem jellemzők a hiányszótárak, így könnyen lehet, hogy a jelentésbeli tájszó a nyelvjárásban valódi tájszó, mert nincs meg a köznyelvvel egyező jelentése, csak a nyelvjárási, így ott az alak valódi tájszó is lehetne.

A régi céhrendszer maradványa, hogy a belvárosközeli székesfehérvári utcanevek tükrözik az ott lakó szakmák képviselőit. Ilyen a ma is meglévő Tobak utca, melyre régi adat is van: 1873: *Tobak uccza* (Moenich 1873: 566). Székesfehérvár híres „tobakos város” (NéprLex. 5: 304–305), vagyis a gazdaságában nagy jelentőségű volt a *tobak* ’tímár’ (ÚMTsz. 5: 255) szakma.

A *fiskális* szó köznyelvi jelentése ’ügyvéd’ (ÉrtSz.), megtalálható a székesfehérvári 1910: *Fiskális dülő* (Szabó 1910) névben. Neve esetleg arra utalhat, hogy az egykor szőlőhegyként művelt Öreghegy városrészben hivatalnokok rendelkeztek telkekkel. Az sem zárható ki, hogy egy szólásból önállósult névvel van dolgunk, melynek jelentése ’<olyan földre mondják, amelyben semmiféle hasznos növény nem terem meg>’ (ÚMTsz. 2: 455). Szintén a talajjal lehet kapcsolatban az 1857: *Sifli földek* (Bodó 1953), 1910: *Siflitelkek* (Szabó 1910) neve is. E szónak szintén több jelentése van, így nem egyértelmű, hogyan kell értelmezni a nevet. Utalhat a talaj színére is, így a ’mézeskalács’ jelentéssel (ÚMTsz. 4: 883) hozhatnánk kapcsolatba. Emellett figyelmet érdemel a ’négyzet v. négyszög alakúra vagdalt, ált. levesbe való gyúrt tészta’ jelentés (ÚMTsz. 4: 883) is, így pedig a földek alakját nevezné meg metaforikusan (vö. még a *Túrószsák*-féle nevekkal). A *sifli* mellett él a városban a *mézesbáb* alak is (Gelencsér–Lukács 1991: 34).

Szintén a talaj kapcsán lehet érdekes adalék, hogy az 1854-től adatolt *Koldus dűlő*, 1868-tól *Koldustelek*, 1873-tól *Koldustelki dűlő* (Bodó 1953) nevekben várhatnánk alaki tájszót, hiszen e vidéken a *koldus* megfelelője a *kódis* (ÚMTsz. 3: 433–435, SmTsz. 133). Ezt az alakváltozatot a város lakóitól is hallottam, mégsem jelenik meg földrajzi nevekben. Aligha családnévi áttétel állhat emögött, hiszen a ’hitvány, rossz minőségű’ jelentést kell keresni a föld megnevezésekor.

A város múltjának járványoktól terhelt időszakaira utal a következő adat: 1873: *Gugásvölgyi dűlő* (Moenich 1873: 564), melyben a *gugás* valamiféle betegséget jelölhet. A következő jelentéseket találjuk hozzá: 1. ’golyvás’, 2. ’daganatos, kelevényes nyakú <állat>’ (ÚMTsz. 2: 698). A közelben található Pestispincék utca (vö. 1873: *Gugásvölgyi pincze környéke*, Moenich 1873: 564) világosan utal arra, hogy itt egykor elkülönítőtelep vagy a betegségben elhunytak számára kialakított temető lehetett.

A *hidas* ’fából készült, többnyire lábakon álló disznóól; hidasól’ (ÚMTsz. 2: 944–945) szóval összefüggésben találjuk a 1857: *Disznó hid dűlő*, 1868: *Disznóhidi dűlő* (Bodó 1953) névalakokat. A szerző az adatok feldolgozása-kor megjegyzésként hozzáfűzte, hogy Székesfehérváron a disznóolat *hisznóhidas*-nak, *disznóhid*-nak is mondják. A *hid*-nak e jelentését sem az ÚESz. (amely csak a ’deszkapadlózat’ jelentést rögzíti), sem az ÚMTsz., sem a SmTsz. nem tartja nyilván.

Székesfehérvár nyugati–délnyugati oldalában terült el egykor a *Sárrét*, melyet a Sárvíz táplált (ma Nádor- és Malom-csatorna). A XIX. század elejére a hatalmas mocsarat javarészt lecsapolták, ám egészen a közelmúltig még kialakult időszakosan vízállás a területén. E vidéket említették birtokos szerkezetben *Sár réte* formában is: 1768: „*Még Sz[ent] Mihálon lakot, életét a halászotból táplálta, a sárrétét számtalanszor csuszta, s mászta*” (Moenich 1911b: 323). A *sárrét* az Értelmező szótár szerint népies besorolású köznévi szóként létezik. Valóban meg is találjuk nyomát a térségben, ám a közvetlen tulajdonnévi előzmény miatt itt felmerülhet a köznevesülés folyamata is. Elég kevés ilyen közszói adatot találunk, akkor is a Sárréttel kapcsolatban említik: 1873: *Bika szigeti dűlői sárrétek* (Bodó 1953). Még ma is hallani olykor az eltűnt mocsárvidéket megnevező „Sáréte” alakot (ld. még SmTsz. 194).

Egészen a közelmúltba kalauzol minket a még a 2000-es évek végén is működő székesfehérvári *Pucok kocsmá* neve. Az épületet kívülről egy közismert rajzfilmfigura díszítette, ezáltal kétségtelenné tette, hogy nem a köznyelvi *pocok* megfelelő keresendő a névben. Ehelyett a *pucok* ’vakondok’ szóra (SmTsz. 186) tereli a figyelmünket. Ma már nem üzemel az italkimérés, helyén más üzlet működik. Sorsán sajnos számos más, eltűnt intézmény is osztozhat, melyek helyén az újonnan megjelenő funkcióhoz kapcsolatos név már köznyelvi formát visel. E hiányok fokozzák a „nyelvi honvágy” képzetét és az efféle hétköznapi nevek fenntartása segíthet minket a helyi kötődések őrzésében. Az anyanyelvjárásunk a társas viszonyokban való pozitív megerősítés révén az otthonosság érzetén túl a helyi identitás kialakításának lehetőségét is megteremti.

7. Összefoglalás

Tanulmányomban Székesfehérvár rég- és közelmúltjának földrajzinév-kincséből kerestem olyan adatokat, melyek színesen szemléltetik a „fehérváriság” (bővebben l. Lukács 2019b) értékeit. A nevek ugyanis lenyomatai az egykori közösség nyelvhasználatának. Ennek köszönhetően a szókincsnek ez a különleges rétege kifejezetten alkalmassá válik arra, hogy identitással kapcsolatos jelenségeket vizsgáljunk. A székesfehérvári mikrotoponimák között találunk számos névalakot, melyek a késő középkori nyelvállapothoz visszavezető helyi nyelvjárási jelenségeket mutatnak. Magának a városnak a neve is alkalmas arra, hogy a nyelvjárási régiót egykor jellemző két sajátosságot, az *i*-zést és az *ö*-zést bemutassuk. Az alaki, jelentésbeli és valódi tájszavakra egyaránt számos kiváló példa hozható egészen a nem túl távoli múltból is. A *Pucok* nevű szórakozóhely eltűnése hívja fel a figyelmet arra, hogy ezek a hétköznapiak tűnő névformák is hozzájárulnak az otthonosság érzetéhez. A nyelvtörténész a névkutatás és a nyelvjárási gyűjtések közlésével lényegében közszolgálatot végez: az adatközlőktől származó, illetve a múltból örökölt alakok megismeretetésével lehetőséget teremt arra, hogy a gyűjtött neveket „visszaadja”, és azokat szélesebb körben terjesztve egyúttal a helyi kötődést is erősítse.

Hivatkozott irodalom

- Balassa József 1891: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bánkai Ferencz 1878: Szólásmódok. Székesfehérváriak. *Magyar Nyelvőr* 7/1: 129–130.
- Benkő Loránd 1953: *Az ly hang története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1960: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bodó Ilona 1953: *Székesfehérvári földrajzi nevek a XIX. században*. ELTE BTK, Budapest. [Szakdolgozat.]
- Cs. = Csánki Dezső 1897: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csurgai Horváth József 2007: *Székesfehérvár urbanizációja. A városfejlődés a kiegyezés korában*. [PhD-értekezés.]
- Deme László 1956: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Egriné Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Első katonai felmérés térképe, 1783: <https://maps.arcanum.com/hu/map/first-survey-hungary/>
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. Bárczi Géza – Országh László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- Fitz Jenő – Császár László – Papp Imre 1966: *Székesfehérvár*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Fitz Jenő 1957: *Székesfehérvár*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.
- FNESz. = *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Kiss Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988⁴.
- Gelencsér József – Lukács László 1991: *Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében*. István Király Múzeum, Székesfehérvár.

- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2022: *Fejezetek a palóc nyelvjárás történetéből az ómagyar kortól napjainkig*. Nógrád Megyei Önkormányzata, Salgótarján.
- Gy. = Györffy György 1987: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hári Gyula – H. Tóth Tibor (szerk.) 2010: *Regionalitás és nyelvjárásiasság Veszprém megyében*. Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Veszprém.
- Hoffmann István 2010: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Hunfalvy Pál 1860: Utójegyzetek a' dunántúli nyelvjárásra. *Magyar Nyelvészet* 5: 164–174.
- Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–324.
- Juhász Dezső 2018: A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- Kállay István 1988: Fehérvár regimentuma 1688–1849. A város mindennapjai. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 18. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár.
- Kálmán Béla 1980: Fejér megyei helynevek a 18–19. századból. *Magyar Nyelvjárások* 23: 58–96.
- Kat. = Kataszteri térkép, 1882: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/>
- Kiss Jenő 2003a: A nyelvjárások és a köznyelv. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 42–46.
- Kiss Jenő 2003b: A nyelvjárások szerepkörei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 47–56.
- Kiss Jenő 2018: A magyar köznyelv (standard) alakulástörténetéhez. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 361–377.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Lukács László 2019a: Székesfehérvár híres vásárai. In: Lukács László: *Székesfehérvár néprajzi értékei*. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, Székesfehérvár. 187–210.
- Lukács László 2019b: Néprajz, népművészet, népi kultúra Székesfehérváron. In: Lukács László: *Székesfehérvár néprajzi értékei*. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, Székesfehérvár. 13–32.
- Mészöly Gedeon 1931: Az *Ormánság* szó finnugor eredete. *Magyar Nyelv* 27/9–10: 276–284.
- Moenich Károly 1873: Helynevek. Székesfejeváriak. *Magyar Nyelvőr* 2/12: 564–566.
- Moenich Károly 1910: Nyelvtörténeti adatok. Székes-Fehérvár városa levéltárából. *Magyar Nyelv* 6/10: 460–462.
- Moenich Károly 1911a: Nyelvtörténeti adatok. Székes-Fehérvár városa levéltárából. *Magyar Nyelv* 7/6: 277–278.
- Moenich Károly 1911b: Nyelvtörténeti adatok. Székes-Fehérvár városa levéltárából. *Magyar Nyelv* 7/7: 323–324.
- Moenich Károly 1912: Nyelvtörténeti adatok. Székes-Fehérvár városa levéltárából. *Magyar Nyelv* 8/2: 75–77.
- Moenich Károly 1916: Nyelvtörténeti adatok. Székes-Fehérvár városa levéltárából. *Magyar Nyelv* 12/4: 232–233.
- Németh Dániel 2025: Nyelvjárási változások Fejér megyében. Egy átmeneti nyelvjárásterület néhány sajátossága. In: Nagy Dóra (szerk.): *Magyar nyelvjárások napja 2021–2022. Nyelvjárás, nyelvtörténet, irodalom*. L'Harmattan Könyvkiadó – Magyarorsággutató Intézet, Budapest. 140–166. DOI: <https://doi.org/10.53644/MKI.MNYP.2025.8>
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh Miklós 2008: *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében*. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.

- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon* 1–5. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1977–1982.
- Papp László 1963: *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pesovár Ferenc 1982: *Béres vagyok, béres. Fejér megyei népzene*. István Király Múzeum, Székesfehérvár.
- Révay Valéria 2010: *A nyelvhasználat szintjei a XVI–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Veszprém.
- Sajtos József 2016: Egy valamikori összefüggő ő-ző nyelvjárási terület Kelet-Közép- és Dél-Dunántúlon. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpózium. Szombathely, 2015. szeptember 2–4*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 533–542.
- SmTsz. = *Sárvíz menti tájszótár*. Sajtos József. Aba Város Önkormányzata, Aba, 2018.
- Stibrányi Máté 2015: *Fejér megye középkori templomos helyei*. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest. [PhD-értekezés.]
- Szabó István 1910: Helynevek (Székesfehérvár.). *Magyar Nyelvőr* 39/6: 333.
- Szabó István 1912: Népnyelvi hagyományok. Székesfehérvár. *Magyar Nyelvőr* 41/9: 433.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szeghalmy Gyula 1937: *Dunántúli vármegyék*. A magyar városok monográfiája kiadóhivatala, Budapest.
- Szűj Rezső 1962: Várpalota nyelvjárása 1689 és 1831 között. *Magyar Nyelv* 58/4: 498–505.
- Szűj Rezső 1963: Várpalota nyelvjárása 1689 és 1831 között. *Magyar Nyelv* 59/1–2: 100–106, 235–239.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2011.

- Vass Előd 1989: A török uralom kiépülése Székesfehérvárott. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19: 69–200.
- Vass József 1860: Dunántúli nyelvjárás. *Magyar Nyelvészet* 5: 63–163.
- ZO. = *A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára / Codex diplomaticus domus senioris comitus Zichy de Zich et Vásonkeő* 1–12. Szerk. [1–4.] Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső, [5–6.] Nagy Imre, [7–10.] Kammerer Ernő, [11.] Kammerer Ernő – Döry Ferenc, [12.] Lukcsics Pál. Magyar Történelmi Társulat, [1–3.] Pest, [4–12.] Budapest, 1871–1931.
- Zolnai Gyula 1901: Fehérmegyei nyelvsajátságok. *Magyar Nyelvőr* 30/5: 273–284.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár* 1–10. Összeáll. [1–2.] Mályusz Elemér. [3–7.] Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. [8–9.] Borsa Iván – C. Tóth Norbert. [10.] C. Tóth Norbert. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. – Forráskiadványok. [1–5.] Akadémiai Kiadó, [6–10.] MOL, Budapest, 1951–2007. [Elektronikus kiadások: 1–7. In: *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa* 2. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2003.; 1–9. In: *Collectio diplomatica Hungarica / A középkori Magyarország digitális levéltára / Digital archives of medieval Hungary*. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2008.]

NÉMETH DÁNIEL

ETNOLINGVISZTIKA ÉS NYELVTÖRTÉNET

KIVONAT: A múlt lehető legalaposabb megismerésének igénye rákényszeríti a kutatókat a tudományköziségre, a társtudományok eredményeinek figyelembevételére. Ez abból adódik, hogy egy-egy szaktudomány a módszertani kötöttségeiből, de még inkább a töredékesen és egyenetlenül ránk maradt forrásokból nem tudja az egykori valóságot teljes összetettségében újraalkotni. A szöveg mint kutatási tárgy egyszerre több tudományterület számára ad elemzési lehetőséget. Bizonyos jelenségek megértése csak a többoldalú vizsgálat után lehetséges. Újabb tudományágak a határterületek önállósulásából vagy közös elméleti alapokon nyugvó tudományok összefogásából jöhetnek létre. Az etnolingvisztikai megközelítésben a néprajz adja a szemléletet, a nyelvészet az adatokat. A Velencei-tó tágabb térségében található néhány földrajzi név eredetének keresése kapcsán választottam az antropológiai nyelvészeti megközelítést annak érdekében, hogy a névalakulás kontextusát megismerve pontosabb eredeztetési lehetőséget mutathassak be. A megközelítést az is támogatja, hogy egyes névalakokat csak a helyben élők, a népi emlékezet és/vagy a régi források őriztek meg. A régi névadatok elemzése nyelvjárástörténeti kérdések megválaszolását is feltételezi. A nevek vizsgálata során kirajzolódnak régi szokások és hiedelmek, melyek figyelembevételével a névadások körülményei magyarázhatóvá válnak.

KULCSSZAVAK: antropológiai nyelvészet, nyelvtörténet, történeti dialektológia, földrajzi nevek, hiedelemvilág, névmagyarázat

1. Bevezetés

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program munkatársaként 2023 óta a Velencei-tó térségében végzett gyűjtőmunka során számos nehezen értelmezhető földrajzi névvel találkoztam. Tanulmányomban néhány ilyen névalakhoz a dimenzionális nyelvészet felől közeledve keresek magyarázatot, vagyis a nyelvtörténeti elemzés során a kultúra területére is kitekintek a megfelelő eredeztetés megtalálása reményében. Ebben a szemléletben a nyelv három dimenziója (tér, idő, kultúra) közül legalább kettő együttes vizsgálata szükséges (Juhász 2011: 61). A nyelv és kultúra kapcsolatának vizsgálata az etnolingvisztika területéhez is kötődik. A magyar nyelvtörténeti kutatásokat a kezdetektől fogva jellemezte az etnolingvisztikai megközelítés (Gulya 1970: 133–135), annak köszönhetően, hogy a rendkívül hézagos múlt lehető legalaposabb megismeréséhez komplex megközelítés szükséges.

2. Elméleti kérdések

A múltat kutató tudósok számára közhely, hogy az egykori valóságot a jelenkort jellemző összetettségében vizsgálni képtelenség. Ez az elemzések középontjába kerülő időmélység természetéből adódó töredékesség következtében létrejött állapot, ám ez a kihívás arra készteti a kutatókat, hogy folyamatosan megújuló módszertani lehetőségeket dolgozzanak ki arra, hogy ezt a hátrányt csökkentsék.

2.1. A tudáshiány áthidalása

Egyik ilyen természetesen adódó megoldás azon alapszik, hogy javarészt azonosak a forrásaink: a szöveg több tudománynak is alapforrása. A közös forrástípushoz azonban eltérő oldalakról közeledünk, különböző szándékkal, megfontolásokkal faggatjuk válaszokért. A letűnt időkről árulkodó szövegek értelmezésekor a bizonytalanságok csökkenthetők, ha figyelemmel vagyunk

a társtudományok eredményeire is. Így az egyébként önálló tudományterületek társ- és segédtudományi viszonyba kerülnek egymással.

A nyelv összetettsége miatt, illetve annak köszönhetően, hogy a fizikai és társas világot a nyelven keresztül ismerjük meg, gyakoriak a tudományköziséget képviselő kutatások. Már csak azért is, mert a szövegeket a nyelv közvetíti. Gyakran találjuk magunkat olyan határterületeken, a saját tudományágunk peremterületein, ahol elengedhetetlen a kitekintés a társtudományok felé.

A tudomány legfőbb célja az ismereteink bővítése: ez nem csupán a meglévő tudás összegyűjtését, rendszerezését, felülvizsgálatát jelenti, hanem azt is, hogy csökkenteni kell a tudáshiányt. Ezt a vizsgálat kereteinek tágításával, új adatok bevonásával tudjuk elérni, vagy esetleg még az elméletalkotás tökéletesítésével próbálkozhatunk (Fehér–Hársing 1977: 156). De mit tehet a kutató, ha nem fordulhat újabb forrásokhoz, és a meglévő módszerek nem elégségesek új tudáselem előállítására? A társ- és segédtudományok elméleteinek, fogalmainak (Fehér–Hársing 1977: 106), szemléletének átültetése saját területünkre kézenfekvő megoldás lehet, ez azonban a fogalmak rendszerei közti kisebb-nagyobb eltérések miatt nem mindig lehetséges. Leginkább csak akkor megnyugtató az adaptáció, ha tudományágak között eredetbeli kapcsolat van, illetve általános elméleti vagy határtudományként működnek (Fehér–Hársing 1977: 52). Vagyis az egykori szaktudományi kiindulópontból a társtudományok segítségével új tudományágak is szülehetnek, ilyen például a nyelvészetben a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, neurolingvisztika stb.

2.2. A hipotézisalkotás

Adatot és forrást nem mindig tudunk kölcsönözni. A probléma ott válik igazán élelssé, hogy adat nincs is önmagában, sőt nincs az adatnak egységes megközelítése (Kertész–Rákosi 2007: 81), ami részben a források eltéréséből és az azonos források tudományonként, sőt tudományáganként különböző felhasználásából adódik. A jelenségek közti párhuzamok keresése (Fehér–Hársing 1977: 106) sem feltétlenül vezet sikerre, hiszen teljes egyezés, minden részletben megfelelő azonosság jelenségek, adatok, források között rendkívül ritka, legin-

kább különböző mértékű hasonlósági mintákat találhatunk. Rendelkezésünkre áll a kutatás minden szakaszában az absztrakció és idealizáció (Fehér–Hársing 1977: 107) lehetősége, melynek segítségével ezek az eltérések tudatosan csökkenthetők, emellett felnagyíthatjuk az egyezéseket, miközben persze tekintettel vagyunk ezekre a műveletekre.

Manapság a tudományos ismeretterjesztés közben gyakran találkozom azzal a jelenséggel, hogy a laikusok rámondják a tudományos megismerés módszereivel létrehozott eredményekre, hogy azok csupán hipotézisek. Ilyenkor alighanem két különböző fogalom összemosása áll a háttérben: a tudós számára a hipotetikusság nem ördögtől való, hiszen a tudományos tevékenység önreflexív természetéből fakadóan a múltat kutatók tisztában vannak azzal, hogy az eredmények a biztosság valamiféle skáláján helyezhetők el. A tudáshiány csökkentésére a biztosabb adatokból ellenőrizhető módon az elméleti felkészültség segítségével (ld. pl. a fent említett fogalomkölcsonzést, párhuzamkeresést) tapasztalati úton nem ellenőrizhető, bizonytalanabb tudáselemeket alkothatunk. Ez természetes és szükséges velejárója a kutatásnak, hiszen a semmivel nem tudunk dolgozni, de a bizonytalanabb tudás is kiutat tud mutatni – ez a hipotézis szerepe, biztosítja a tudományos megismerés fejlődését (Fehér–Hársing 1977: 157).

A hétköznapi nyelvhasználatban jelentkezik még a hipotézis és a prekonceptió fogalmának keveredése (és sajnos olykor-olykor ez beszivárog a tudományba is). Ez utóbbi nem azonos a hipotézissel, mert azt jelenti, hogy a kutatás során valamiféle hatásra egy kizárólagos eredményt részesítenek előnyben. Önmagában ez sem tudománytalan, hiszen lehetnek ismereteinkből adódó elvárásaink: néha a módszertani felkészültségünknek köszönhetően ráérzéssel előbb tudjuk a végeredményt (Fehér–Hársing 1977: 94), mint az oda vezető utat. Ekkor éppen a bizonyítási eljárás létrehozása, az odavezető gondolati út elméleti leírása jelenti a tudományos kihívást. Ezeket a fogalmakat, folyamatokat az teheti tudománytalaná, ha a megelőző eredményekre és az új gondolatra érkező kritikára nem megfelelően reagál a kutató, mert ezzel elzárja a gondolati rendszerét az ellenőrizhetőség és javíthatóság lehetősége elől (Junttila 2010: 265–268). Az már valóban problémát jelent, ha valaki célzottan válogat források közül, szándékoltnan töredékes módon használ fel gondolati rendszereket (Junttila 2010: 264).

2.3. Nyelvészet és néprajz

Az etnolingvisztika vagy antropológiai nyelvészet – azok számára, akik elfogadják önálló tudományterületként – gyakran egy gyűjtőterület, vagy inkább valamiféle általános szemlélet, adathoz való hozzáállás (vö. a humántudomány fogalmával). Az etnolingvisztikai kutatásban a nyelvészet adja az adatokat, a néprajz a szemléletet, mellyel az adatokat elemezzük. A rokon vonás a dimenzionális nyelvészettel, hogy a nyelvi elemeket kulturális kontextusban vizsgálja. Tipikus kutatási területei (Gulya 1970: 132–133), felhasználási lehetőségei a módszernek a szellemi élet (hitvilág, művészeti alkotások stb.) és a nyelvhasználat viszonyának elemzése.

Általában bármiféle tényleges nyelvhasználat vizsgálata közel áll ehhez a szakághoz, hiszen a nyelvhasználat társas viselkedés, ezért társadalmi viselkedési szokások kísérik a kommunikációt. A kommunikáció összetettsége révén pedig a nyelvi kódok és az ezt kísérő egyéb kommunikációs kódok, szemiotikai rendszerek együttes vizsgálata is nagyon hasznos. A nyelv mint jelrendszer pedig szervesen összekapcsolódik a kultúra más területeivel, más jelrendszerekkel – sőt, bizonyos kulturális fokon a nyelv és a jog, művészet, erkölcs stb. szorosan összefonódik (Sapir 1928/1971: 218), így önmagát kínálja komplex elemzésre a nyelvhasználati tevékenység az ember mint jelhasználó felől közelítve a maga összetett mivoltával.

2.4. A név és kultúra

Egy szó etimológiájának megalkotásakor alapvetően három tényezőt veszünk figyelembe: a hangalak történeti változásait, a jelentéstani kapcsolatokat, illetve az egykori történeti valóságot, melyben az adott szót elképzeljük (Bárczi 1958/2001: 8–11). Gyakran azzal szembesülünk, hogy a tulajdonneveknek mint a szókincs sajátos elemeinek az etimológiáját nehezebb megalkotni, mert a közszavakkal ellentétben nincs mindig olyan jelentés, amellyel bármit is tudnánk kezdeni. A helynevek eredetének magyarázata ezért újabban a helynév-rekonstrukciós eljárás során valósul meg – bár egy jó és alapos etimo-

lógiai munka elvégzésekor ezek a bővebb elemzési szempontok a háttérben megvalósulhatnak (a tulajdonnevek sajátos kihívásai miatt), de nem feltétlenül jelennek meg a közreadott szűkebb anyagban.

Az alapos etimológia tehát természetéből eredően figyelembe veszi az onomasziológia és szemasziológia, vagyis a névalkotás (megnevezett nyelvi elemekkel való leképezése) és a jelentésvonatkozás (a nyelvi elemek által kifejezett tartalom meghatározása) szempontjait (Horváth 2008: 73), azaz a szóalak és fogalom által kifejezett név létrejöttének körülményeit. A jelentések vizsgálatakor fontos szempont a jelentések összetevőikre bontása, vagyis a jelentésjegyek meghatározása – ezek olykor kulturális kötöttségeket, kisebb társadalmi csoportok általi befolyásoltsággal összefüggő színezetet is tartalmazhatnak. Fontos megemlíteni, hogy míg a szavak alakja adott a beszélők számára, a jelentés sokkal képlekenyebb, a megértéskor a társadalmi viselkedés során megtapasztalt megerősítéseket is figyelembe vesszük. Azt mondhatjuk, hogy lényegében a nyelvhasználat mint társas tevékenység során a kultúrát folyamatosan újraalkotjuk, de sosem lesz ugyanolyan, mint a kiinduláskor. E megközelítés szerint nagy hangsúlyt kap az a mozzanat, hogy az írott szövegek, nyelvemlékek szerzői szándék szerinti befogadása valósuljon meg, hiszen az a kultúra, az a társadalmi környezet, ami ezeket a szövegeket létrehozta, számunkra közvetlenül megtapasztalhatatlan. Ez indokolja a forráselemzés során az antropológiai szempontok előtérbe helyezését.

3. Csont-rét

Fejér megyében Nadap és Velence határán található a Csont-rét. Kiss Lajos a Földrajzi nevek etimológiai szótárában ekként magyarázza (FNESz. *Csont-rét*): „Azzal függ össze, hogy a Csont-réti-pataknál 10–11. sz.-i temetőt és római sírokat találtak.” A Pesty felkérésére 1864-ben kiküldött földrajzinév-gyűjtőiben a velencei adatközlőtől megküldött válaszban (Párniczky közzét. 1977: 297) a török kor harcai után előkerült csontokhoz kötik a nevet. Ma a lakók szerint az elhullott állatok számára fenntartott dögkút volt ott, erről kaphatta a nevét.

A néprajzi ismeretek bevonásával eljutunk egy olyan korba, amikor nem volt meg a modern dögkút, nem voltak régészeti feltárások. E névadás éppen

erre a korábbi időre mehet vissza, ugyanakkor a gazdálkodás és a birtokviszonyok megváltozásával az eredeti névadási motiváció elfelejtődött.

Egy XVIII. század közepéről származó határjárás rögzít egy régi szokást, mellyel a határ megjelölését végezték. Nem messze innen, Velencétől délre található vidékről származik az alábbi részlet: „Ercsibül Perkatára menő utigh csontokat ell hanyván maga Embereinek elől hadta hogy addigh tartanak és vigyáznak hatarit Besnyői Pusztának és a’ Tanuhoz is küldvén egy Emberit jelentette hogy azon az ell hant csontokon föllül ne méreszellene haitani...” (Birt-hatvizsg. 1758. 09. 07.). Alighanem ennek a szokásnak köszönhető az északi határszélen található *Csont-rét* név is. Ezzel az eljárással nehezíthették meg, hogy a szomszédos települések lakói szántás közben a földből könnyen kiszakíthassanak területeket, vagy ott legeltessenek.

Ritkán találunk olyan forrást, melyből ilyen pontosan megismerhető egy név eredete. A névmagyarázat szempontjából jelentős mozzanat, hogy e szokásban megragadható a névadást motiváló helyzet. Így az onomasziológiai szempont alapján módosíthatjuk a név magyarázatát. Az efféle etimológiai felülvizsgálat végső soron azzal jár, hogy a statisztikai szempontból feldolgozott névkincs egyes elemei átsorolódhatnak más korokba és más típusokba. Ez nem jelentéktelen, hiszen ezekre az etimológiákra, csoportosításokra aztán további hipotézisek rakódnak.

4. Ördög-árok és Ördög-kő

Minden bizonnyal közismert, hogy az Alföldön egykor volt egy árokrendszer, melynek különböző nevei voltak. A hétköznapi nyelvhasználatban *Csörsz-árok*, *Ördög-árok* néven emlegetjük, voltaképpen egyes részeinek más-más nevei lehettek. Noha a *Csörsz-árok* névforma máig talányos (Németh 2024), addig az *Ördög-árok*-féle nevek az előbbitől függetlenek is lehetnek.

Az *Ördög-árok* névalak kapcsán mindenképpen ki kell térni a monda- és mesevilágunk egyik visszatérő elemére. Az egyik ilyen motívum, hogy az ördög szánt a határban, a másik a rászedett ördögalak (Magyar 2023: 93; Balásy 1898: 72; Szendrey 1922: 55–56, 60; Dobos 1970: 102). Az utóbbi-

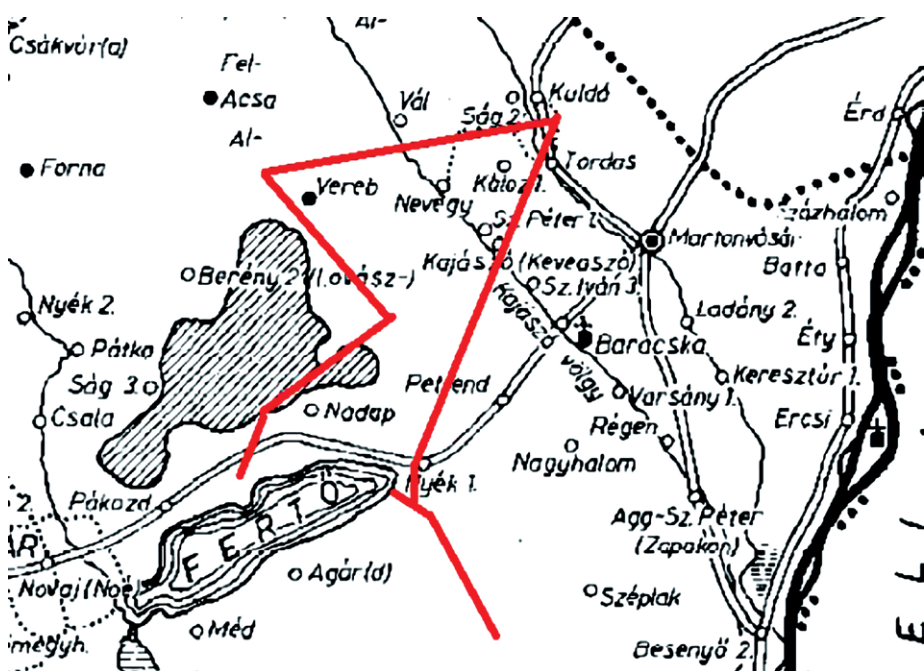
ra kiváló példa a *Markalf* című mese Noszlopról (Veszprém megye; Sebestyén 1906: 431–434). De szintén az ördög jelenik meg a nagyharsányi hegy (Versényi 1884: 88–89) és az oláhfalvai ördögbarázda (Solymossy 1921: 83) mondájában is. Ezek az elbeszélések összeköthetők a középkori európai mondahagyománnyal, melyből kiviláglik az ördög sokféle szerepe (Pócs 2012: 36). Az ördög alakjának köszönhetően az előzőkben megkezdett visszatekintés időmélységét az újkorról a középkorig szélesíthetjük. Az efféle nevekben az ördög jelenléte történeti korszakra is utalhat: valójában római korból megmaradt térszinformák, romok nevében mutatkozik meg (Báth M. 2021; illetve ld. a FNESz. magyarázatát a Csörsz-árokról). Kevésbé ismert, hogy a Dunántúlon is volt egykor egy hasonló védelmi rendszer.

1910-ben jelent meg Bartalos Gyula régész könyve, melyben leírja, hogy a terepen járta be a régi írásos dokumentumok alapján jelölt efféle objektumok térségét. Saját szemével tapasztalta meg azt, hogy a gépesített földművelés (az „elszántás”) előtt milyen természeti viszonyok között léteztek ezek a térszinformák. A helyszíni szemle során tapasztaltakat a régi iratokkal összevetve megállapította, hogy a Dunántúlon, Székesfehérvár tágabb térségében egykori földvárak, árokrendszerek, kőkerítések maradványai láthatók (Bartalos 1910: 221, 228–269). Ezeket a nyomokat őrzik a települések határaiban található nevek.

Bartalos részletesen leírja az egykori védelmi rendszer elemeit, melyből a most vizsgált terület szempontjából fontos részt idézem: „Mínthogy a háromszorosan említett gyepű (fossatum) az okmányban keleten is, nyugaton is előfordul, ebből azt következtetjük, hogy **Kuldónál** a vonal két ágban húzódik: a **nyugati**, mely **Ság** puszta (akkor város) alsó határához tarthatott, a kőrakásokkal feltűnő **Zsidóhegyen** (talán ettől vette nevét Pósa vagy viszont) a **Sukorói-hegy** környékére mehetett, hol a gyepűnek biztos nyomaira akadtam, a **keleti ág** pedig **Kajászó-Szent-Péteren** át **Nyéknek** tarthatott délre a bessenyők és kunok telephelyeire Czéczéig, hol ismét megtaláljuk a gyepűvonalat úgy okmányban, mint a nép emlékében, mely két bizonyossághoz harmadiknak amaz ismert tény járul, hogy a bessenyőket, kunokat rendszeren a védművek mellé telepítették [...] [kiemelések: N. D.]” (Bartalos 1910: 231). Ha ezeket a neveket térképre vetítjük, és kiegészítjük az általunk gyűjtöttekkel, rekonstruálni

tudjuk ennek az árok- és gyeptürendszernek néhány vonalát. Az alább látható, Győrffy Árpád-kori településrendszert bemutató térképén csupán jelzésértékkel próbáltam szemléltetni a kirajzolódó árokrendszert. (Nyilván nem pontos megjelenítői az egyenes vonalak az egykori valóságnak, a hiteles reprodukció kivitelezésére jelenleg még nincs mód.)

A Velencei-tó keleti partján is megtaláljuk az ördög nyomát. A Meszleny-park déli részén húzódik egy *Ördög-árok* nevű kisebb völgy, mely történetileg a ma *Gurjal* néven ismert völgynek a része volt. Ez Velence és Kápolnásnyék között húzódik, régi forrásokban *Katona-völgy* néven jegyezték fel. Feltűnő, hogy ettől északabbra, Pázmánd és Vereb községeknél is felbukkan ez a név. Aligha arról van szó, hogy valamiféle divat következtében neveztek el völgyeket a térségben azonos néven, sokkal inkább egy egykori nagyobb objektum maradványait kell keresnünk a kövek és völgyek nevében.

1. térképrészlet. Az egykori védrendszer keleti és nyugati ágának durva ábrázolása

A Velencei-tó északi térségében is tevékenykedett az ördög a népi emlékezet szerint, aminek nyomát a nevekben a mai időkig továbbörökítették az itt lakók. A tó északi partján húzódó Velencei-hegység térségében több helyen is találunk ún. Likasküvet, vagyis Lyukaskövet. Ezek főleg természetes módon létrejött kőalakzatok lehetnek, határjelölő funkciójuk jellegüktől fogva adott lehetett. Bartalos részletesen felsorolja a Velencei-hegység köveit, melyeket „emberi kezek által rakott sziklacsúcs”-okként tartanak számon az ott élők. Pákozdtól északra Csala és egy elpusztult Nyék település között volt egy Lyukaskő, Sukorónál az Ördög-kő nevű kőrakás, Lovasberény felé is van egy Lyukaskő, ahogy Vértesacsánál is (Bartalos 1910: 233–234). Sőt egykor több kő is volt, melyekről egy 1654-ben kelt határjárás is beszámol, csakhogy ezeket elhordták: „az hatar küvet Verebön kemönczeben rakták, mölyet Odor Mihaly Böglet kőnek mondot” (Birthatvizsg. 1654. IV. 01.).

A hegységtől távolabb is találunk ilyen követ, pl. Vereb északnyugati határánál. Talán ebbe a csoportba tartozik a pázmándi *Zsidókő-hegy* (ezt a nevet csak a lakosok használják, hivatalos neve: *Zsidó-hegy*) neve is. A sukorói *Ördög-kő* : *Ördögkő-hegy* : *Ördög-hegy* névalakok eredete alighanem hasonlóképpen csatlakozik az árkokhoz, melyet az ördög nyomának tart a néphagyomány. A lakosok ma a kőnek különös/félelmetes az alakjával magyarázzák a nevet.

A *hegy* az efféle nevekben talán ’kőszikla’ jelentésű is lehet. Ebben a nyelvjárásban a *hegy* nem akkora magasságú térszíninformációt jelöl, mint a köznyelvben, egész pici halmok is megkapják a nevet, a szomszédos Pákozdon a *domb* igazoltan él ugyanebben a jelentésben: *Szűcs József dombja* valójában kőszikla (Pákozdtól, Telekk.).

5. Keveháza

„[É]s Keve kapitányt scythia szokás szerint, nagy pompával eltemették az országút mellé, kőoszlopot emeltek föléjük és azon vidék földjét azon időtől fogva Cuweazoanak nevezték.” (Császár ford. 1901: 19). Ez a történet olvasható Kézai Simon gestájában. A *Cuweazoa* szórvány [Küve aszója]-ként hangozhatott, de az írásbeli eltolódást (Benkő 1980: 89–93) elfogadva talán [Köve aszója] hang-

zás is lehetséges (de vö. *A névtani kérdések* című fejezettel). Téves olvasat alapján a szépirodalom hatására a *Keveháza* név is elterjedt: „De hős Kevét a nagy sokaság, | S Bélával egyben Kadosát, | Az ország útjához közel | Egy domb alá temette el. | És a halomtetőre jelt | Magas kősziklából emelt, | Míg ajkain a tenger népek | Búsan bűgött lassú gyászének. || Örökre hát a vérmezőn | Bátor Kevének háza lőn;” (Arany János *Keveháza* részlete). A nyelvtörténész tudja, hogy *Kajászó* nevét kell keresni a névben. A Katona-völgyet követve juthatunk a Velencei-tótól keletebbre, de a részletekből kiderül, hogy szerves kapcsolat lehetett a területek között, ugyan is a vizsgált objektumok azonosak a korábbiakkal: kősziklák és völgyek.

5.1. A Váli-völgy egykori népei

Ha megfigyeljük a fent említett Kajászó környékét, felfigyelhetünk arra, hogy ránk maradt földrajzi nevek alapján több etnikumot is feltételezhetünk az itt lakó magyarok mellett. Fontos megjegyezni, hogy ezek a nevek többféle motiváció után is létrejöhetnek, nem feltétlenül etnikumjelölők, de akkor is árulkodhatnak a társadalmi viszonyokról.

Kézai Simon nevében is szereplő *Kéza* településnév a mai *Ginzapuszta* nevének az előzménye (a személyével és munkájával kapcsolatban is ld. még: Németh 2020). Ebben a névben egy iráni eredetű szót találunk, mely a nyelvjárásainkban ma is megvan: *kisza ~ késza* ’bőrtáska, pénzeszsák’ (Németh 2020: 324). Hogy a honfoglalás előtt került át, vagy csak a később betelepülő besenyők (törökségi nyelvekben is megvan jövevényszóként), esetleg a velük érkező iráni nyelvet beszélők honosították meg, jelenleg bizonytalan. A törökségi nyelvet beszélő besenyőket telepítették vidékre is: az 1332-es Zerye de *Besenev* (Gy. 2: 350) adat a mai *Besnyő* településsel köthető össze. Az 1276: *Wosyan* [Vosján] (Gy. 2: 414) > **Vossán* > *Varsány* névben rejlő népnév mögött iráni nyelvűek kereshetők. Ahogy szintén ilyen nyelvűek lehettek a Hvárezmhez kötődő kálizok is, kiknek a *Káloz* településnév őrzi a nyomát. Ezenkívül még székelek jelenlétével is számolni kell, lásd az Érdtől délnyugatra, Százhalombattától északnyugatra a Fejér megye felé vezető két út közötti Székely települést. (Gy. 4. Pest-Buda környéke a XIV. század elején c. térképét). Alighanem a kiemelt

fontosságú utak, amilyen a Székesfehérvár és Buda között vezető út is, védelme lehetett az egyik fontos feladata ezeknek az ide telepített népeknek.

2. térképrészlet. A mai Váli-völgy, egykori Kajászó-völgy Árpád-kori települései

5.2. A Kajászó név eredete

Egykor valószínűleg a ma Váli-völgyként ismert terület is a kálizokról kapta a nevét, majd később Kajászó-völgyként nevezték meg: 1212: valle *Ku-aluz* > 1370: *Kayasowlg* (Gy. 2: 390; Cs. 3: 350). A *Kajászó* név egy elhomályosult összetétel, előtagja a *kő*, utótagja az *aszó* 'időszakosan kiszáradó patak' jelentésű köznév. Az elemek a szóösszetételben elvesztették áttetszőségüket, mely együtt járt az alaki torzulással. Ha a név történeti adatsorára tekintünk, izgalmas nyelvtörténeti változások tárulnak elénk: +1092[1325 k.]+1274/1365/1399: *Keueaza* > 1271: *Keueazou* > 1272: valle *Kuaza* > 1276: *Kewzo*, 1283 k.: *Cuwe Azoa* > 1271/1298: *Kewe ozowa* > 1325: valle *Keaza* > 1329: *Kayazou* > 1347: vallis *Kayassow* > 1391: locus *Kayaza* (Gy. 2: 389–

390; Cs. 3: 349–350). Gyakran találni határjelölő szerepű köveket, amelyek nem ritkán folyókban, völgyekben, dombokon állnak. Hasonló szerepű lehetett egykor a nevében szereplő kő is.

Az első alakban az *aza* még nem birtokos személyragos forma, hanem az *aszó* szó a *szülő* : *szülék* viszonyhoz hasonló viselkedést mutat, tehát [aszá]-ként hangozhatott. Szokatlan, hogy az előtag *Keve* alakban tárul elénk, mert ennek az *-e* végződése és viszonya az 1272-es [Kőaszá] alakkal magyarázatot igényel. 1276-ban a két nyílt szótagos tendencia révén kiesett az *aszó* első magánhangzója, így jött létre a *Kő-aszó*-ból a *Kőszó*, mely világosan mutatja az összetétel elhomályosulását (ld. *A névtani kérdések* című fejezetet). Az iga-zi birtokos szerkezet csak később, Kézainál mutatkozik a *Köve aszóa* ~ *Köve aszója* szerkezetben. Alighanem ez egy tudatos, de népetimológiát utánzó át-alakítása a névnek. Mielőtt rátérnék, hogy mi indokolta azt, hogy a névben birtokos szerkezet formálódjék, vizsgáljuk meg, mi is ez a *kő* a völgy nevében!

5.3. Régészeti emlékek a térségben

Már 1864-ben a Pesty Frigyesnek megküldött válaszban is említik, hogy a településtől keletre a Várdomb területén ásatáskor több urnát, csontot és kővé vált csigát találtak, némely helyen pedig több ölnyi mélységben hamuval hányt földre leltek (Párniczky közzét. 1977: 225). 2003-ban elkészült a terület feltárásainak részletes leírása: a bronzkori vatyai kultúra nyomai ismerhetők fel (Terei–Nováki–Mráv–Feld–Sárközy 2011: 66). Megemlítik továbbá, hogy a déli, felsőszentiványi határszélen pusztatemplom romjai találhatók. A korabeli történészek szerint itt lehetett Keve vezér sírja, csakhogy ezt a néphagyomány nem ismeri (Párniczky közzét. 1977: 225).

Kb. 90 évvel korábban azonban még élt a nép ajkán egy történet: „Mutogatnak is itt egy követ, melyet a vezér síremlékének tartanak.” (Bél 111) – írja Bél Mátyás. Emellett megemlíti, hogy a Kaláz (Tóth szerk. 2017: 122) nevű településhez tartozó szántóföld lejtőjén egy öt láb magasságú, könnyen átölelhető kerek oszlopot találni, de valamikor magasabb lehetett: a tetején törésnyomok láthatók (Bél 111). Ez a későbbi Kajászószentpéterre vivő út men-

tén a Pusztatemplomnak nevezett romok mellett lehetett, ám 1925-ben a köveket beszállították Baracskára, a Hősök terére (Juhász 1934: 78). A feliratos és domborműves kőoszlop 1934-ben 170 cm magas és 83×60 cm vastag volt. Egyik sarkán egy bevéssett kereszt volt látható. Alföldi András szerint az O. M. és a letört I. betű a lovi Optimo Maximo felirat rövidítése, mindezek alapján Jupiternek szentelt oltárkö lehetett (Juhász 1934: 77–79).

A kövön képek is láthatók: egyik Athénét ábrázolja kezében lándzsával, a másik Bacchust, a harmadik Júnót ülőhelyzetben, a negyedik oldalon van a felirat alig kivehető betűkkel (Marosi 1939: 27). Bél Mátyás közölte az oszlopon akkor valamennyire még olvasható szövegtöredéket: IP. CAESAR | SEVERUS ... TIVS ... AUGUS | TUS TRIBUN ... POTES. | ET ... NOBILIS-SIMUS CAESAR | V ... VETUSTATE AE ET ... DISS. | VI. CORV. ETC. (Tóth szerk. 2017: 123).

1. kép. Az oltárkö képei (Juhász 1934: 79)

5.4. A néprajzi vonatkozás

Rubruk pápai követ beszámolója (XIII. század) már feljegyzi a kunoktól az ősök számára emelt köveket. Bizonyos kövek emberalakra faragva, mások obeliszkszerűen álltak (Kállay 1861/1978: 105–108, 128–132). Emögött az őskultusz szemlélete áll. E kultusz átalakulását is megfigyelhetjük: a néptől társadalmilag, gazdaságilag (és temetkezésben) elkülönülő törzsi-nemzetségi arisztokrácia tisztelete szempontjából domináns, hiszen e réteg halottjai váltak a közösség boldogulását segítő szellemmé (Pálóczi Horváth 1989: 86–88).

Tekintsük át, hogy milyen érvek szólnak amellett, hogy nem a honfoglalók öröksége a Kézai által előadott történet. Ennek legfőképpen kronológiai és kultúrtörténeti okai vannak. Ha a magyar honfoglaláshoz kötődő események közben emelték volna a követ, akkor nem egyeztethetők össze az ábrái és latin feliratai a kőhöz rendelt funkcióval. A közelben található sírleletek sem arra engednek következtetni, hogy magyar halottaknak állították. Az is fontos különbség, hogy a sírok és a kő között azért nagyobb távolság van, még ha egy település külterületén található is meg. A XIII. századra már inkább keresztény szellemben élő magyarság körében kevésbé lenne várható efféle történet, különösen az efféle kövek funkciójának emlékezetben való megőrződése: az igen magas kő miatt egy igen tekintélyes ember sírját jelző kőnek vélhették. Már Anonymus is küzdött a forráshiánnyal gestájának írásakor, nem kis részben színesítette munkáját saját történetszálaival. Nem hozható kapcsolatba a latin írás és az ebből megismerhető funkció a Kézai gestájában a kő megnevezett funkciójával. Fontos összekapcsolási mozzanat, hogy a kő, melyről feltételezik, hogy egy vezérnek állították, érdekes módon egy Kő nevű vitézhez tartozna. Mindenesetre az itt lakók fantáziáját megmozgatták a sírok és a távolabb álló kő, próbálták a kettőt egy történettel összekötni.

Kézai Simon (aki talán maga sem magyar etnikumú volt), IV. Kun László király számára készíthette a gestát. Alighanem a király (részben választott) identitása, érzelmi kötődése és érdeklődése eredményezhette azt, hogy „szokatlan” elemek jelennek meg a műben. Kézai ebben a multietnikus közegben mozogva a betelepült népek történeteiből meríthetett ihletet. Az is árulkodó, hogy a hun

történet eseményeinek e szálát éppen a szülőföldjének környékén zárja le. Ezek a később idetelepített népek tovább őrizhették a sztyeppei kultúra motívumait, történeteiknek elemeit és ezek kulturális mozzanatait, melyek azonban már inkább magyar nyelvűvé válásuk folyamatában foglaltattak írásba Kézai tolla által.

5.5. A névtani kérdések

Most térnék vissza a település neve különféle történeti adatainak külön viselkedésére. A 1092[1325 k.]+1274/1365/1399: *Keueaza* > 1271: *Keueazou* > 1272: valle *Kuaza* > 1276: *Kewzo*, 1283 k.: *Cuwe Azoa* > 1271/1298: *Kewe ozowa* (Gy. 2: 389–390; Cs. 3: 349–350) változási sor szinte minden eleme számos kérdést felvet. Az első csoportban, a legkorábbi adatokban a *Keve*-*aszó* névalakot látjuk. Az első tag a névben alakilag teljesen megfelel a korban létező *Keve* személynévnek (*Keue*, *Keueh*, *Queue*, *Kewe*, ? *Cuwe* ld. ÁSz. 461), mely a *kő* köznévnek *-e* kicsinyítő-becéző képzős alakjából válhatott egyénnévvé. Ekkor viszont nincs jelölve a feltett birtokos viszony a jelöltön, az *aszó*-n. Ennek jelenléte akkor is elvárt, ha elsődlegesen víznévnek tekintjük, pl. 1228: *Fontscolere* [Fancsal ere] (Györfly E. 2011: 112).

Előfordulhat, hogy egy víznév az általa határolt településről kapta a nevét, pl. 1428/1486: *Bodajk* : *Bodaythwyze* 'Bodajkvize' (Érszegi 1971: 210–211). A *Keve* elem értelmezhető becézett személynévként, így lehetne önmagában pusztá személynévből alakult településnév, csak hogy erre nincs adat. De akkor sem világos, hogyan jött létre egy birtokos viszony jelölése nélküli víznévvel kiegészülve a településnév. Gondolhatnánk arra, hogy az *-i* helynévképző *-é* birtokjel előzménye van a személynéven, de a képző funkcióváltása még nem biztos, hogy végbement, ekkor még erős lehetett a birtokviszonyt kifejező szerepe.

A második csoportba tartoznak a kronológiailag sorban következve a *Kuaza* és *Kewzo* névalakok. Az igazán érdekes az, hogy e csoport azt mutatja, hogy a szerkezet egyszerre völgy és településnév is (1272: valle *Kuaza*, 1370: *Kaya-sowlg*). Az *aszó* lexikalizálódott származéka az *aszik* igének, jelentése 'völgy, kiszáradt folyómeder' (UESz. *aszó* a.), ezért feltételezhető itt egy időszakos vízfolyás.

Ezután jelentkezik a harmadik típus, mely a Kézaitól induló 1283 k.: *Cuwe Azoa* és 1271/1298: *Kewe ozowa* alakok által írható le. Talán népetimologikus beleértés során nyerte el végül a jelölt birtokviszonyt mutató *aszója* utótagot, hiszen mint láttuk, valóban van olyan névtípus, mely a birtokos után nevezi meg a vizet is. Az sem lehetetlen, hogy az időszakos pataokban álló igen feltűnő köről nyerte nevét az azt körülfollyó víz. Ekkor viszont nem értjük *Köve*, *Keve* előtag alakját, hiszen a szótári alakja a köznévnél már ekkor is *kő ~ kű*. Tehát a *Kő-aszó* vagy *Kő aszója* névformát várnánk, nem pedig *Keve aszója ~ Kevé aszója* alakot.

Feltűnő viszont az, hogy a birtokos szerkezetből alakuló földrajzi nevek mutathatnak szabálytalanabbnak tűnő formát, pl. *Vitézékéféle* (Hoffmann 2007: 100). Éppen a Velencei-tó térségéből tudok idézni az elvégzett gyűjtőmunkának köszönhetően olyan alakokat, amelyekkel érthetővé válna a *Cuwe Azoa* és *Kewe ozowa* alak. Ekkor mindkét tagon jelölt a viszony, vagyis [Kövé aszója] és [Kévé aszóva] alakkal kell számolni, az utótagban a *j* és a *v* eredetileg hiátustöltő elem. Pákozdról tudom idézni a *Bédé-ház* alakot (értsd: 'Béd háza'), ahol nem a birtokon, hanem a birtokoson jelenik meg a birtokviszony jelöltsége. Történeti adatokat is találhatunk az efféle szerkezetre, ld. 1969/2012: *Sárán* [!] *völgye* (Hegedűs 2012: 56), 1975: *Sáráné völgye* (Pákoz, Kéziratos) nevű helyet: Sára Jánosnak volt először pincéje a völgyben. (Ezekben a nevekben nem világos az *-n* elem a családnév végén. Talán sajátos becéző forma lehet?) Legkorábbi írott előfordulása előttem egy 1855-ben készült telekkönyvben található *Harangozóé* [!] *földje* (Pákoz, Telekk.) alak, amelyben már mindkét tagon jelölt viszonyt látunk. Alighanem e minta látható a Kézai által lejegyzett alakban is.

A szerkezet elemein magyar toldalékelemeket látunk, érthető magyarul a kifejezett szerkezet. Történetileg azonban nehezebb megmagyarázni a köznyelvi megfelelőtől (*Kő aszója*) erős eltérést, más történeti példát vagy a nyelvterület más részéről adatot még nem ismerek. Emögött a köznyelv szerint szabálytalan, redundáns szerkezet mögött végső soron állhat érvként a térség többnyelvű háttere, mely igényelhetette a többszörösen jelölt alakokat, vagy pedig szubsztrátum jelenséggént idegen nyelvi mintát őrizhet az itteni magyar nyelvváltozat, mely az írásbeliségbe csak kivételes esetekben jutott el néhány tulajdonnévben.

6. Összefoglalás

A nyelv rendkívül összetett volta miatt a tudományközi megközelítésnek nagy hagyománya van, a dimenzionális nyelvészetben a történeti és társadalmi dimenzió együttes figyelembevétele lényegében igen közel áll az etnolingvisztikai megközelítéshez. Tanulmányomban olyan földrajzinév-magyarázatokot tártam az olvasó elé, melyek nélkülözhetetlen eleme a néprajzi háttér, vagyis a kultúra jelenségei felőli megfejtés. Így a *Csont-rét* név mögött nem egykori temetőket érdemes keresni, hanem a régi szokást, mely szerint a települések közti határokat szétszórt csontokkal jelölik.

A Dunántúlon egykor meglévő, az alföldi Csörsz-árokhoz hasonló védelmi árokrendszernek régészeti és nyelvtörténeti nyomai is vannak. Ahogy keleten, itt is nevezik ezt a fajta térszinformát *Ördög-ároknak*, bár régi neve a *Katona-völgy*. A Velencei-tó környékén, Sukorónál még *Ördög-kő* is van. Egy hasonló kő már a középkorban megragadta az ott lakók fantáziáját. Így lehet az, hogy Kézai a gestájában egy Jupiter számára emelt kőre hagyományozta az elhunyt ősöknek emelt hasonló bálványoszlopok szerepét. Az általa használt névalak azonban olyan nyelvtörténeti problémát vet fel, amelyre csak jóval későbből idézhető olyan nyelvjárástörténeti adat, mely megmagyarázza a *Cuwe Azoa* 'Kőé aszója' névalakot.

Levéltári források

Birthatvizsg. = Birtokhatár vizsgálatok 1679–1742, 1745–1769. Fejér Vármegyei Levéltár. IV. l.e. 9., 10. doboz.

Kéziratos = Fejér megye földrajzi nevei = XV. (Aprónyomtatványok) 62. Fejér megye földrajzi neveinek gyűjtőívei 1970–1980, Magyar Nemzeti Levéltár, Fejér Vármegyei Levéltár. 7. doboz. Pákozd.

Telekk. = Telekkönyv (1852, 1855, 1875). Fejér Vármegyei Levéltár. XV.2.c. 242. nagydoboz. Pákozd.

Hivatkozott irodalom

- ÁSz. = *Árpád-kori személynévtár*: 1000–1301. Fehértói Katalin. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balásy Dénes 1898: Udvarhelymegyei népmondák. *Ethnographia* 9: 72–74.
- Bárczi Géza 1958/2001: *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bartalos Gyula 1910: *Magyarország önállóságának és függetlenségének kivívása 1074-ben és 1075-ben a csörszárkok, mint haditényezőknek felhasználása által*. Eger, Érseki Lyceumi Nyomda.
- Bárth M. János 2021: Ördögágya, Isten kassa. Online megjelenés: <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2021/04/ordogagya-isten-kassa?fbclid=IwAR1yXtTmeaNMMFxLGQjBESj3PTQMC5mFF0zc9S-SGCr-3rFvryex1le8vEqE>
- Bél = Bél Mátyás Fejér vármegye leírása. Hungarie novae geographico-historica. Pars secunda transdanubiana. Ford. Prokopp Gyula 1977. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11: 83–117.
- Benkő Loránd 1980: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cs. = Csánki Dezső 1897: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Császár Mihály ford. 1901: *Kézai Simon Magyar krónikája*. Lampel Róbert, Budapest.
- Dobos Ilona 1970: A történeti mondák rendszerezéséről. *Ethnographia* 81: 97–112.
- Érszegi Géza 1971: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193–1542. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 5: 177–263.
- Fehér Márta – Hársing László 1977: *A tudományos problémától az elméletig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

- FNESz. = *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Kiss Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988⁴.
- Gulya János 1970: Az etnolingvisztika magyar „előfutárai”. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 131–135.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györffy Erzsébet 2011: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hegedüs József 2012: *Pákozd község története 894–1973*. [k. n.], [h. n.]
- Hoffmann István 2007: *Helynevek nyelvi elemzése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Katalin 2008: Az etimológia elvei. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 61–66.
- Juhász Dezső 2011: Dimenzionális nyelvészet. In: Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek – 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Kft. Budapest. 61–64.
- Juhász József 1934: A baracscai Jupiter oltárkö és Köveaszó (Keveháza). *Székesfehérvári Szemle* 4: 75–79.
- Junttila, Santeri 2010: Áltudomány és nemzeti őstörténet: európai példák. In: Honti László (szerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 255–276.
- Kállay Ferenc 1861: A pogány magyarok vallása. In: Diószegi Vilmos (szerk.) 1978: *Az ősi magyar hitvilág*. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből. Gondolat Kiadó, Budapest. 72–139.
- Kertész András – Rákosi Csilla 2007: Adat, evidencia és plauzibilis érvelés a nyelvészetben. In: Csátár Péter – Pethő Gergely (szerk.): *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 49–94.
- Magyar Zoltán 2023. *Bestiarium hungaricum*. Cser Kiadó, Budapest.
- Marosi Arnold 1939: Fejér megye népe és vallási viszonyai a római uralom idején. *Székesfehérvári Szemle* 9: 23–37.

- Németh Dániel 2020: Kézai Simon (Simon de Keza) nevének eredetéhez. *Magyar Nyelv* 116/3: 316–329. DOI: <https://doi.org/10.18349/Magyar-Nyelv.2020.3.316>
- Németh Dániel 2024: További adalékok a *csörc* ~ *csörsz* szóhoz. *Magyar Nyelv* 120/3: 354–359. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.3.354>
- Pálóczi Horváth András 1989: *Besenyők, kunok, jászok*. Corvina, Budapest.
- Párniczky Józsefné közzét. 1977: Pesty Frigyes helységnévtára, Fejér megye. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11: 161–305.
- Pócs Éva közread. 2012: *Hiedelemszövegek*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Sapir, Edward 1928: Vallások és vallási jelenségek. In: Fabricius Ferenc (ford. és szerk.) 1971: *Az ember és a nyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sebestyén Gyula (szerk.) 1906: *Dunántúli gyűjtés: Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam ; 8*. Athenaeum, Budapest.
- Solymossy Sándor 1921: A nagyharsányi hegy mondája. *Ethnographia* 32: 82–92.
- Szendrey Zsigmond 1922: Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* 33: 45–64.
- Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén 2011: *Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig*. Magyarország várainak topográfiája 3. Castrum Bene Egyesület – Civertan Bt, Budapest.
- Tóth Gergely (szerk.) 2017: *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomus quartus, in quo continentur ... Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Versényi György 1884: Népregék. A nagy-harsányi hegy. *Magyar Nyelvőr* 13/2: 88–89.

P Á L H E L É N

NYELVJÁRÁSVÁLTOZATOK ÉS A KÖZÖSSÉGI IDENTITÁSFORMÁK A FALUCSÚFOLÓKBAN

K I V O N A T: A tanulmány a nyelvjárásváltozatok és a közösségi identitás kapcsolatával foglalkozik, és azt szemlélteti, hogyan jelenhet meg a nyelvjárási hovatartozás a falucsúfolókban. A kutatások szerint a falucsúfoló sokáig népszerű és elterjedt műfaj volt, és lényeges tulajdonsága, hogy a csúfolóban résztvevő közösségek a köztük lévő különbségeket kigúnyolják. A falucsúfolókban a közösségi identitás mutatkozik meg, mivel a gúnyolódás egy adott településre irányul, még akkor is, ha csak az egyik képviselőjét éri a célzás. A falucsúfolókat tekintve a nyelvjárás is egy bizonyos közösséghez kapcsolja a beszélőjét, de ez a nyelvjárás el is különítheti őt egy másik település közösségétől. A tanulmányban bemutatott példákban a nyelvjárási különbségeket csúfolják. A nyelvi célzatú csúfolókban a hangtani eltéréseken kívül például a szókincsbeli különbségeket is kigúnyolhatják. A felsorakoztatott példák a magyar nyelvterület több vidékéről származnak, valamint néhány adat a Dél-Dunántúlon található Völgyesség német falvaiból való. A példák azt is bemutatják, hogy a nyelvjárási adatok néprajzi és településtörténeti információval is szolgálhatnak.

K U L C S S Z A V A K: nyelvjárások, közösségi identitás, falucsúfolók, nyelvjárási adatok a falucsúfolókban, a nyelvjárási sajátosságok kigúnyolása

1. Bevezető

A tanulmány a nyelvi célzatú falucsúfolókon keresztül a nyelvjárásváltozatokkal és a közösségi identitásformákkal foglalkozik. Az identitás több tényezőből tevődik össze, az egyik ezek közül a nyelv, valamint a nyelvjárás. A nyelv nemcsak a kommunikáció eszköze, hanem az identitásunk kifejezési lehetősége is. Egyéni és közösségi identitás is létezik, és ez a nyelvben is nyomon követhető. Nagyobb és kisebb csoportok is vizsgálhatók, például a magyar nyelvvel egy többmillió beszélőközösséghez tartozunk, de a nyelvjárás egy-egy szűkebb közösséghez is köti a beszélőt. A nyelvjárással a szűkebb pátriánkhoz, közösségünkhöz, falunkhoz is tartozunk (Kiss J. 2000: 43, Barabás 2008: 47). A nyelvjárás identitásjelző funkcióját mutatja, hogy korábban a nagyobb sokadalmakban a nyelvjárási sajátosságok alapján az emberek lakóhelyét is meg tudták határozni (Csalog 2001: 165, Gulyás 2007: 357). A falucsúfolás háttérében egy másik település és lakói eltérő vonásainak számon tartása áll, lényegében egy közösség tagjainak „mi” tudata és „a többiek” elkülönítése, de ezáltal a saját közösség összetartása is erősödik (Vöő 1995: 15, lásd még Papp 2004: 117). A csúfolás célja, hogy a normáknak megfelelő viselkedésűeket összekösse, a megszokottól eltérőket pedig (gyakran a humor és a komikum által) kirekessze. Mivel a nevetésnek összekapcsoló szerepe is van, ezáltal az azonos csoportba tartozók közösségi tudata is megerősödik (Vöő 1995: 12). A csúfolódást kiválthatja az is, ha a kapcsolatba kerülő közösségek a köztük lévő különbségeket negatívan értékelik, és ezt gúnnal fejezik ki. A gúnyolódás akár olyan nyelvjárási közösségeken belül is megmutatkozhat, amelyekre bizonyos szempontból egységként tekintünk, de ezeken belül is létezik a helyi identitástudat (a helyi falvak és kistájak között, Barabás 2008: 47). Ezt mutatják például a székely, a palóc vagy a mezősgői közösségek csúfolói. A székely faluközösségek története kapcsán állapították meg, hogy ők „a székelység népi kultúrájának keretében differenciáló, sajátos kulturális jegyekkel is rendelkeztek, melyeket a közösségi kultúra minden szintjén számon tartottak” (Vöő 1995: 14–15).

Így jelenhettek meg körükben például a nyelvi célzatú csúfolók (ezeket lásd: Balázs 2000: 277–278, Duka 1995: 31, 46, 92, 114, Gencsy 1905: 85). A palóc nyelvjárások közötti különbségre példát mutat ebben a tanulmányban a Tarnalelesz *ē* hangjára vonatkozó csúfoló. A mezőszégi *a*-zás nyelvjárási fokozatait a helyi falvak és kistájak között maguk a beszélők is nyilvántartották (Barabás 2008: 46).

A közösségi azonosságtudat és a másság többféle módon is megnyilvánulhat ebben a műfajban (Papp 2004: 117). A kutatások szerint az egyes csoportok közötti eltérések bármelyikét kigúnyolhatják a falucsúfolókban, tehát akár az öltözködésben, a táplálkozásban, az erkölcsben, a vallásban, a viselkedésben, valamint a nyelvjárási sajátosságokban megmutatkozó különbségeket is (Szendrey 1927, Voigt 1975, Gulyás 2007). A falucsúfoló funkciója egyrészt a megnevettetés, másrészt nevetségessé tétel, amely egy adott közösséget vagy annak egy reprezentánsát érinti (Vöö 1995: 9, Gulyás 2007: 351). A falucsúfolót illetően a másik nevetségessé tételének fokozatai voltak, ez az enyhe, humoros megjegyzéstől a durva sértésig terjedhetett. Ezért a falucsúfolók némelyikét a kigúnyolt település lakói is vállalták, viszont más csúfolók komoly konfliktusokat okoztak (Gulyás 2007: 352). A falucsúfolókkal az egyik település lakói gúnyolják a másik települést, illetőleg annak egyik képviselőjét, a jelen tanulmányban bemutatott példákkal a nyelvjárási különbségeket csúfolják. A fennmaradt adatok azt tükrözik, hogy a falucsúfolás több magyar nyelvterületen is elterjedt szokás volt, és erről vallanak a tanulmány példái is. Azonban a falucsúfolók használata a 20. század második felére visszaszorult. Székelyföldön a második világháborúig élt élénken a falucsúfolás szokása, de az 1950-es, 60-as években már csak elszórtan mutatkozott (Nagy 1996: 124). Más területeken az 1970-es évek végére, és a 80-as évek elejére teszik azt, amikor már elhalványultak a falucsúfolók a népi emlékezetben (Bereznai 1985: 3). A falucsúfoló formáját tekintve lehet például anekdotikus szerkezetű rövid történet, szóláshasonlat, tréfás jelző, vers, rigmus, falusoroló, dal, vagy falucsúfoló együttes, amely hosszabb epikus történetre kapcsolódik össze (Kovács-Szemerkenyi 1979: 29–30, Vöö 1995: 9, Papp 2004: 126–129).

A tanulmány elsősorban a nyelvjárási jellemzőket kigúnyoló, falucsúfolóknak nevezhető szövegekkel foglalkozik, azonban olyan példák is megjelennek ebben a bemutatásban, amelyek nagyobb települések vagy régiók nyelvére utalnak. A nyelvjárási különbségek hangtani, alaktani és szókinszbeli jellemzők is lehetnek, emellett előfordul a beszédtempó és a nyelvkeverés kigúnyolása is. A falucsúfolókat abból a szempontból is vizsgálhatjuk, hogy a nyelvjárási különbségekkel rendelkező települések hogyan illeszkednek egy-egy régióba, itt utalhatunk például a nyelvjárászigetek (a környezetüktől eltérő) nyelvére. A nyelvjárási eltérések gyakran máshonnan odatelepült lakosságra utalnak, ezek az alább bemutatott példákban is nyomon követhetők. A felsorakoztatott példák a magyar nyelvterület több vidékéről származnak, és azt is bemutatják, hogy a nyelvjárási adatok több néprajzi és településtörténeti adattal is szolgálhatnak. A tanulmányban előkerülő falucsúfolókat elsősorban a települések területi elhelyezkedése alapján rendszereztem, és a példák nyelvjárászigetekre is utalnak.

Köszönöm Fazakas Ferenc Miklósnak és Péntek Jánosnak az általam nem ismert falucsúfolókat és a hozzájuk fűzött információkat.

2. Nagyobb települések vagy egy régió nyelvjárására vonatkozó csúfolók

Az adatok szerint akár városok nyelvjárási jellegzetességeit is kigúnyolhatták. Például Szeged vagy Hódmezővásárhely *ö-ző* nyelvjárására vonatkozik az alábbi két szövegrészlet: *Öttem könyeret möggye, ha nem kő tödd e, majd mögeszöd rögge. Ögyé mönyem könyeret möggyel, ha nem öszöd, tödd el, majd mögösöd röggel!* Ezeket a mondatokat úgy említik, mint az *ö-ző* nyelvjárás szemléltetői. (Gulay István nyelvi játékként ír az első példáról (Gulay 2023), a második mondatot Mészöly Dezső a bemutatkozásában említi (Faragó 2015: 164), továbbá lásd még: a Szeged.hu weboldal *Hogyan beszélnek a szegediek a XXI. század elején?* című cikkének példáját [2018. november 2.], és az utcaembere által mondott példákat az M5 Lexikon *Édes anyanyelvünk* [78. rész], *Köznyelv, regionális köznyelv, nyelvjárás* című adásában.) Említésre méltó,

hogy a ma már Szegedhez tartozó kiskundorozsmaiakat a szegediek és a Szeged környékiek gúnyolták az illabiális *ě*-zésük miatt *děřezsmaiak*nak (Szabó 1990: 153). A csúfoló háttéréhez tartozik, hogy Kiskundorozsma palócos-jászos nyelvjárása nyelvjárásszigetet képez ezen a területen.

Az *ő*-ző nyelvjárás használatát Szenc és környéke is szemlélteti. A város a magyar nyelvterület északnyugati részén található. A várost és környékét nyelvjárásszigetként jellemzik, a Szenc környéki nyelvjárás sziget jellegét a független labiális *ő*-zés adja. Egyébként csak ebben az egy vonásában különbözik a délről és délnyugatról körülvevő csallóközi-szigetközi nyelvjárási csoporttól (Kozsík 2006: 8). Mivel a szlovák nyelvterület egyre inkább körülveszi, ezért napjainkban már nyelvsgigetként is említik. Kozsík Diana doktori disszertációját a szenci nyelvjárásszigetről írta (A szenci *ő*-ző nyelvjárás. Egy felvidéki magyar nyelvjárássziget többszemponú vizsgálata, 2006), és ebben említ egy, a saját anyanyelvjárását bemutató mondást: „Ha a szenciek beszédéről van szó, a – *mőgyők Szőncre, Szőllőhőgyre mőggyet szőnni* – szállóigévé vált mondást idézik leggyakrabban az emberek. A köznyelvben – megyek Szencre, Szőlőhegyre meggyet szedni – alakban hangzó fenti mondat a szenciek nyelvjárásának legjellegzetesebb sajátosságára, az *ő*-zésére irányítja rá a figyelmet” (Kozsík 2006: 7).

Szintén egy nagyobb tájegységben jelen lévő nyelvjárasi különbségre mutat rá az alábbi, Gyergyóból gyűjtött falucsúfoló. A gyergyói és a csíki nyelvjárás különbségeiről egy 1905-ben közzétett tanulmányban számolt be Gencsy István, és ennek kapcsán említ egy csúfolót. „A mássalhangzóhoz változatlanul járuló *-val -vel* annyira nem jellemvonása nyelvjárásunknak [az általa vizsgált, gyergyóinak nevezett nyelvjárásnak], hogy népünk a csíkiak e sajátását hibaképen gúnyolja”:

»*Hat ökörvel, szekervel*

Bé Gyergyóba edényvel . . .« (Gencsy 1905: 85).

A fenti csúfoló hosszabb változatát más forrásban is megtaláljuk, de ebben úgy írnak róla, hogy a mondóka a csíki edényárosok nyelvjárását gúnyolja:

*Hat ökörvel s szekervel,
Bé Gyergyóba edényvel,
Anyókával s apókával,
Bé Gyergyóba pityókával.
Csá Gyelán, csapjad Están!
Csíki edényt vegyenek!*

(A szövegben szereplő *gyelán* szóhoz lábjegyzetben a 'fehér' jelentést fűzték: Duka 1995: 92).

A gyergyóiak nyelvjárására vonatkozóan az alábbi csúfolót jegyezték le: *Ne hújza, mer elszakajsz, s ha elszakajsz, hogy bogojza hojza?* (Duka 1995: 114). Horger Antal kutatásai szerint a *hújza, hújzuk, kējze, kējzük, eréjsze, eréjszük* típusú igék (Hétfalut és Zsombort nem tekintve) Gyergyóban és ettől délre egészen Szentkirályig és Bánkfalváig használatosak (Horger 1918: 19).

Marosszékre vonatkozóan lejegyezték olyan falucsúfolót, ami több település nyelvjárására vonatkozik (tehát nagyobb tájegységre), de olyan csúfolókat is, amelyek Marosszék belső tagolódására és a nyelvjárási különbségekre mutatnak rá, tehát a falvak és vidékek a nyelvjárásuk alapján is megkülönböztették egymást (Barabás 2008: 46). A marosmenti falvakat az *a*-zásuk miatt nevezték *Lapas-Marasmentének*. A falucsúfolók közlője, Barabás László szerint a fenti megkülönböztetésben az *a*-zásuk fokozata számított, mivel ez a jelenség hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is megjelent (Barabás 2008: 46). Az egyes falvak közti csúfolásra is van példa: *Péterlakán még az öker is bart iszik.* (A nagyernyeiek mondták.) *Hazd ki a víkát, hogy adjak a barnyúknak rípát.* (Körtvélyfája.) *Ha találtak egy halattat a Marasba, tudjátak, hogy az én vagyok.* (Udvarfalva.) *Ha nem adnak bart, kalácsot, összetörjük a tarnácot.* (Csittszentiván.) Barabás László szerint a mezőségi és székely nyelvjárás átváltását mutatja a következő, szomszédos települések közti falucsúfoló. A harasztkerekiek ezzel a mondattal csúfolták a szentgericeieket: *Ápám, hozza ki a kászat, hogy vágjuk le a márháknak a fárkát* (Barabás 2008: 47).

3. A Felső-Bodroγκöz területéről gyűjtött csúfoló

Viga Gyula 1994-ben tette közzé a Felső-Bodroγκöz településein gyűjtött falucsúfolóit. Ezek között nyelvi célzatú csúfolók is találhatók, és a nyelvjárási adatokon túl a szlovákiai településeken lakók kétnyelvűségére is utalnak.

Pácín (Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye) lakóit a beszédjük miatt gúnyolták a bodroγκöziek az alábbi szöveggel:

„Egy pácini ember a mezőn dolgozott, s felesége hozta neki az ebédet.

Kérdezte tőle:

– Mit hoztál Mari?

– Ciberét.

– Eridj innen véle! Hát a másik miféle?

– Metéltke.

– Nocsak, ide véle!“ (Viga 1994: 341).

Garany (szlovákul Hraň) lakóit és azok kétnyelvűségét a hardicsaiak (szlovákul Zemplínske Hradište) az alábbi szöveggel ugratták: *Nyisd ki kapunkát, hajtsd el kasatkát (malackát), mert trubál (kürtöl) a kondás!* (Viga 1994: 341).

A garanyiak a hardicsaiakat a *dzsama* elnevezéssel csúfolják, viszont a hardicsaiak a *muckások* gúnynevet mondják a garanyiakra. Viga Gyula kutatásai szerint a *dzsama* és a *mucka* a *törtrumplici*, *krumplidzsámiska* elnevezései, és ezek a csúfolók a kétnyelvűségre is utalnak (Viga 1994: 338).

4. A Jászkság településeiről gyűjtött csúfolók

A Jászkság területén több nyelvjárási különbséget is számon tartanak, és ezeket a falucsúfolókban is nyomon lehet követni. (A Jászágban található nyelvjárások különbségeiről és a palóc hatásról lásd például: Szabó 1990, Dá-

vid 1991.) Az alább bemutatott csúfolók létrejöttének körülményei közé tartozik, hogy Jászapátiba és Csépára a 18. század során palóc betelepülők érkeztek (Paládi-Kovács 1989: 183, 198; Szabó 1990: 145, 174).

A tiszazugi falvak lakói Csépát az ott jellemző palócos kiejtés miatt csúfolták: *Gyere el hozzánk Jákáb napkor Csépára, jól tartunk tökkáposztával, meg ápró békával* (Gulyás 2007: 357). Csépán Jakab napkor volt a búcsú, erre az alkalomra szól ez a tréfás invitálás. „S bár a búcsús ebéd étrendjén nem szerepel a tökkáposzta, minden bizonnyal a töltött káposzta analógiájára említik, amiből szegénységük miatt nem sok volt, ellenben annál több volt tökből, aminek ekkor volt az érési ideje” (Gulyás 2007: 357). A *tökkáposzta* ételnévre utaló falucsúfolót máshonnan is gyűjtöttek, a Felső-Bodroghközben található Rad településről (a község ma Szlovákiához tartozik): *Újság, mint Radban a tökkáposzta* (Viga 1994: 338). Itt a *tökkáposzta* a *tökfőzelék* megnevezése volt. A falucsúfolóhoz tartozó történet szerint a disznócsordára vigyázó kondásnak az asszonyok vitték az ételt. Amikor a tök beérett, minden asszony ezt vitte, és azt mondta: „hoztam újságot”. Ezután a kondás sovány koszt miatt otthagytá a falut, és más falvakban azt mesélte, hogy ő Radban az „újságtól” majdnem éhen halt (Viga 1994: 338–339).

A csépaiak beszédét gúnyolják az alábbi párbeszédcsúfolók:

- Hová méssz he?
- Elmék má’ Hájlásbá hágyrát kápálni (Gulyás 2007: 357).

Ősszel azt mondták:

- Há mész komám?
- Mék a szőlőbe.
- Mi van a bákóbá?
- Kulács, kálács.

Tavasszal így mondták:

- Há mész komám?
- Mék a Hájlásbá’ kápáni!

- Mi ván á bákóbá?
- Kenyér meg pápucs.

Mert akkorra már elfogyott a bor (Gulyás 2007: 357).

Az alábbi párbeszédcsúfoló a csépaiak nyelvjárását, valamint azt gúnyolja, hogy nem értik a köznyelvi szavakat. Névnapi után megkérdezték a csépai embert:

- Komám, vótatok-e a névnapon?
- Vótunk.
- Jóllaktál-e töltött káposztával, meg fánkkal?
- Á, nem vótak ott olyan uras ételek!
- Hát akkor mi vót?
- Hát csak szárma vót meg pampuska! (Gulyás 2007: 358).

Jászapátit a palatalizált *t* hang ejtése miatt gúnyolják a környékeliek *Apátyinak*, valamint a következő falucsúfoló mondást is lejegyezték: *Az apátyi patyikában eltörött a fatyűkör* (Gulyás 2007: 357–358).

A jászkisériek *i-ző* nyelvjárását csúfolja ez a mondat: *Kísíren a bikát bele-taposták a pipbe* (Gulyás 2007: 358).

Túrkevéti a nyílt *e* használata miatt a szomszédos Mezőtúr lakossága csúfolta így (a példát a kiadványban megjelentetett mellékjelekkel közlöm): *fedő-rül eszik a tepertőt* (Csalog 2001: 165, Gulyás 2007: 358).

A kunhegyesiek a *Sék a Jé! Rap a kuty?* [Dicsértessék a Jézus Krisztus! Harap a kutya?] csúfolót használták a községükbe érkező házaló katolikus „matyók”-ra, mert ők gyorsan beszéltek, elnyelték a szótagokat, és ezáltal a köszönésük így hangzott (Csalog 2001: 165, Gulyás 2007: 358). Említésre méltó, hogy hasonló gúnyolást (a rövidítésükre) a barcasági csángókra vonatkozóan is lejegyezték:

- János bá! ...rap a ktya?
- ...ss az orrára! (Duka 1995: 157).

A fenti csúfolóhoz a következő történet tartozik: „A barcasági csángók szeretik beszédjüket rövidíteni, összerántani, akárcsak a székelyek. Jellemző az alábbi eset: Egy gyermek be akart menni János bácsihoz, de ijedtében észrevette az udvaron a házőrző kutyát, mire megkérdezte János bá! ...rap a ktya? ...ss az orrára! – felelte az öreg” (Duka 1995: 157).

A szarvasiakat a nyelvek keverése miatt az alábbi mondattal csúfolták a békésszentandrásiak: *Tagyeme na Csabu kergát megtekintováty*. [Menjünk Csabára a körgátat megtekinteni.]. A csúfoló magyarázata, hogy a szarvasiak keverték a magyart a tóttal (Gulyás 2007: 358).

5. Debrecen környékéről gyűjtött csúfolók

Báránd: A környező települések *Targoncán*ak hívták a Hajdú-Bihar vármegyei Bárándot, mert a környéken mindenhol *talicskát* mondanak, viszont itt a *targonca* szót használják. A bárándiaktól tréfásan azt szokták kérdezni: *Targoncára való vagy?* (Vajda 2006: 74).

Vámospércs: Csak a vámospércsi öregek emlékezetében él, hogy a nyíracsádiakat úgy csúfolták, hogy *acsádi kalótya*, a nyírábrányiakat pedig úgy, hogy *ábrányi kalótya*. A csúfoló okát és a *kalótya* szó jelentését már nem ismerik sem a vámospércsie, sem az így csúfolt települések lakói. A falucsúfoló gyűjtője szerint Ballagi Mór szómagyarázata nyújthat támpontot, miszerint a *kalótya* főnév, és a tájszó jelentése: ’négy nyüstös vászon’. Az adat gyűjtője ezért a szokatlan nyelvhasználat kipellengérezésének tartja a csúfolót, mivel azon a környéken ismeretlen a fenti tájszó (Vajda 2006: 75). Azonban a *kalótya* tájszót más kiadványokban is megtaláljuk. Például Szinnyei József Magyar tájszótára az adat forrására a Nagykunsgót, Kiskunhalast, Békés megyét és Debrecen is feltünteti, ’szeles, meggondolatlan, mindenfélét össze-vissza fecsegő, eszelős, hóbortos, féleszü’ jelentésben (Szinnyei 1893: 1025). Továbbá az ormánsági nyelvjárásból is följegyezték, itt a jelentése ’kelekótya, helytelen magaviseletű’ (a szóhoz tartozó példamondat: *Ně légy ojan kalótya!* Kiss G. 1952: 273).

6. Heves vármegyéből gyűjtött csúfolók

A középpalóc nyelvjárásból (ezen belül a Bükk hegység környékéről, például Bolyk, Balaton és Tarnalelesz településekről) jegyezték le a pótlónyúlás nélküli hosszú *ē* használatát mint megőrzött régiséget. Ez a jelenség többnyire az egy szótagú időtartamváltó tövekben maradt meg (például *jēg*, *hēt*, Balogh 1989: 355). Minden bizonnyal e nyelvjárási jelenség miatt keletkezett az alábbi csúfoló: *Á leleszijek úgy beszélnek, hogy:*

Kēt, kēt, kēt kánāl,

Kēt villā mēg kēt istennyilā.

Mindēnt ē-vel mondánák (Bereznai 1985: 14).

Fedémes (a település Tarnalelesz közelében, attól délre fekszik): *Á fēdémēsijek mindēg āsz mongyāk, hogy lā, mēg āzok nāgyon hāngosān beszélnek* (Bereznai 1985: 14).

Gyöngyöspata: Szabó József úgy véli, hogy Gyöngyöspata településtörténetével függhet össze, hogy itt nagyon kevés szóban használják az illabiális *ā*-t, pedig a város palóc nyelvjárásterületen fekszik. Az „erősen illabiális *ā*-zó szomszédos községek lakóinak olyan szokatlan a gyöngyöspataiak labiális *a*-zása, hogy emiatt a környéken *potoiak*-nak csúfolják őket” (Szabó 1990: 150, kiemelés az eredetiben).

7. A Dunántúl településeiről gyűjtött csúfolók

Mihályi (Győr-Moson-Sopron vármegye): *Láttom a kis Jiēzust, a Riēpce partján siētāt, piros csizmái vuótak.* A falucsúfolót a nyugat-dunántúli Mihályiból gyűjtötték, és a szomszédos gyóráiak kiejtését utánozza. A falucsúfoló magyarázata, hogy Gyórában az *iē*-s diftongusok gyakoribbak voltak a Mihályiban jellemző *ié*-s kettőshangzókkal szemben (Kiss J. 1989: 36).

Kocs településről (Komárom-Esztergom vármegye) gyűjtötte Pápay József a „*mönnyünk a högyre, szöggyünk möggyet*” csúfolót (Pápay 1896: 208). Pápay nyelvjárásszigetként ír a településről. Úgy gondolja Kocs ő-ző nyelvjárásáról, hogy a település nyelve és kiejtése szakasztott mása az alföldi „*hirös városnak*”, és szót ejt arról is, hogy a szomszéd települések *ő-zők*. A csúfolóról ezt írja: „A kocsi ember se veszi jó néven, hogy ha a kisétkodó szomszédok azzal fogadják, hogy *mönnyünk a högyre, szöggyünk möggyet* stb.” és inkább alkalmazkodik a környékbeliek nyelvjárásához (Pápay 1896: 208, *kisétkodik* ’ingerkedik, kötekedik’ Szinnyi 1893: 1137). Fél Edit 1936-os adatokat közlő néprajzi monográfiája szerint Kocs községben a reformátusok *ő-znek*, a katolikusok nem. A reformátusok maguk is ezzel különböztetik meg magukat a katolikusoktól: „Emlegetik a szomszéd faluk róluk mondott falucsúfolóját: *émöntünk a högyre möggyet szönnyi, viszünk könyöret. Ögye mög a fene a bögyödet, apád se övött ögyöbet*” (Fél 1941: 32).

Érd-Elviramajorban a helyi iskolában az 1960-as évek elején Pajor József táci (Fejér vármegye) nyelvjárása készítette csúfolódásra az Alföldről származó Bagdi Bélát. A csúfoló így hangzott: *Pajorgyom, csimaszgyom, bogárgyom, sógorgyom, rossebgye*. Az alföldi fiú minden bizonnyal azt az észak-dunántúli és Balaton vidéki nyelvjárási sajátosságot vette észre a táci fiú nyelvjárásában, miszerint a *j* fonéma mássalhangzó után nem állhat (csak összetétel határán), és a helyén *ty* vagy *gy* jelentkezik. Az explozív *gy*-zés *r + j* kapcsolatban az egész Közép-Dunántúlon megfigyelhető (Juhász D. 2001: 272). A csúfolóban a *pajorgyom* szó a táci fiú vezetéknévére vonatkozik, a *csimaszgyom* és a *bogárgyom* a *pajor* szó csúfolása, a *sógorgyom* szó pedig arra utal, hogy a táci fiú így említette a sógorát. Emellett a szavajárása volt a *rossebbgyit* indulatszó, melyet a nemtetszése kifejezésére használt (saját gyűjtésű adat).

Drávapalkonyán (Baranya vármegye) gyűjtött, Szaporcára vonatkozó falucsúfoló: *Szaporcai bébekák*. A csúfoló magyarázata, hogy a szaporcaiak így hajtották be a kislibákat (Dani 2011: 10).

Drávapalkonyára a Dráva menti falvak lakói azt mondták: *Pókonyai tutu-totty*. Az adat közzétévedője szerint ez arra utalt, hogy a palkonyaiak voltak

a legjobb vertfalkészítők (Dani 2011: 10). Sajnos a magyarázat arra nem tér ki, hogy ezt a mondást hogyan fogadták a dráwapalkonyaiak. Arra vonatkozóan azonban van információ, hogy Palkonya település nevére egy nyelvjárási és egy köznyelvi megfelelő is használatban volt. Erre utal az alábbi szövegrészlet: „A Dráwapalkonyán élőket a magasabban fekvő települések lakói mindig úgy ugratták, hogy utaltak az árvizekre, amelyek sokszor veszélyeztették a települést.” (Dani 2011: 10). Az alábbi idézet azt mutatja, hogy a település lakói maguk is aszerint használják a település nyelvjárási vagy a köznyelvi alakját, hogy éppen van-e akkor árvízveszély vagy sem. „Ha nincs árvíz és megkérdezik a siklói vásárban vagy a piacon: Magik há valók? – akkor büszkén, rátartian mondják: dráwapalkonyaiak vagyunk. Ha árvízveszély van, akkor lógó orral azt mondják: pókonyáiak vagyunk” (Dani 2011: 10). Dráwapalkonya nyelvjárása kapcsán állapították meg, hogy a Kelet-Ormányságnak nevezett nyelvjárási területen az *ál ó*-nak és az *él é*-nek hangzik a legtöbb esetben, például: *asztó* ’asztal’, *ító*, ’ital’, valamint ezt mutatja a *Palkonya* településnév ejtése: *Pókonya* (Kiss G. 1937: 248).

A településnév hosszabb vagy rövidebb változatának használata – ami összefüggésben van a helységet sújtó nehézségekkel – más vidéken az alábbiak szerint jelenik meg. A székelycsókaiaktól jegyezték le ezt a példát: „A székelycsókaiakat cseresznyéseknek nevezik, mivel cseresznyét termesztenek. Ha megkérdik tőlük: „Hová való?”, s gyenge a termés, azt válaszolják: – Csókai. Ha viszont jó a termés: – Székelycsókai!” (Duka 1995: 235).

8. A völgyeségi németek csúfolói

A Dél-Dunántúlon fekvő Völgyességbe a 18. század elejétől kezdve érkeztek németek, és a betelepülésük több évtizeden keresztül tartott. A különböző időszakokban jött németek általában más-más német területekről származtak és más-más nyelvjárást beszéltek. Sváb nyelvváltozatot használtak Zombán, Kisdorogon és Tevelen (Solymár 1982: 47). Az alábbi adatok azt mutatják, hogy a falucsúfolás szokása a völgyeségi németek körében is elterjedt volt, és a csúfolók között nyelvi célzatú csúfolók is előfordultak.

A hangtani eltérések kigúnyolása:

Raverájze: A mecseknádasdiakat a kiejtésük miatt csúfolták a *Raverájze* szóval, mert ebben a „raa” ejtése eltért a másik német falvak kiejtésétől. A *Raverájze* (*Rohrreiser*) szó jelentése a gyűjtő, Solymár Imre adatai szerint ’nádrözsés, azaz nádcsomó, nádköteg’, és kutatásai szerint a nyelvjárási sajátosság és a nádra való utalás egyaránt szerepet játszott a csúfoló kialakulásában. A csúfoló Mecseknádasd körzetében általánosan ismert volt (Solymár 1982: 44–45).

Treve-reve: A német *triwe-riwe* kifejezésnek több értelme van: *ide is – oda is, túl és innét, oda – vissza*. A teveliekre vonatkozik ez a falucsúfoló. A gyűjtő adatai szerint a gúnyolódás úgy keletkezett, hogy a teveliek "e"-vel beszéltek (azonban erre az *e*-re vonatkozóan nincs bővebb információ). A csúfoló alapját az képezte, hogy Tevel, Kéty és Murga német (sváb) tájszólása, tájszavai nagyon eltértek a többi völgyesgi német falvakétól (Solymár 1982: 47).

Alesz: A német *alles* jelentése ’minden’. A nagymányokiakat csúfolták így. A falucsúfoló egyrészt a beszédmódjukra vonatkozott, mert nem *á*-t ejtettek, hanem *a*-t. Ez az *a* inkább a magyar *o*-hoz volt hasonló, nem az *a*-hoz. Egy másik magyarázat szerint a nagymányokiak köztudottan hencegősek voltak, és azt mondták, hogy nekik „mindenük” van, és az adatközlő szerint összefüggés van a hencegés és az „alesz” között: „Ő nekünk minden van – mondták – van egy bányánk, van egy mészégetőnk, van vasutunk, zárdánk... stb.” (Solymár 1982: 31).

A szókinszbeli eltérések kigúnyolása:

Nadaser atreslih (a német Nadaser Atreslich jelentése ’nádasi gyík’, az *Atreslih* tájszó). A mecseknádasdiakat csúfolták így, mert az *Atresle* a német *Eidechse* ’gyík’ jelentésű szó helyi megfelelője (Solymár 1982: 41).

A mecseknádasdiakra használták pusztán az *Atresle* csúfolót is, mert csak a mecseknádasdiak nevezték így a gyíkot (Solymár 1982: 31).

Mokili. Ez német tájszó, a jelentése 'dundi'. A csúfoló alapja, hogy csak a teveli svábok használták a *mokili* szót a kisborjúra, a többi környékbeli településen viszont a *Khelpe* szót. A csúfoló magyarázatához tartozik, hogy a teveliek szerettek borjakkal foglalkozni. Egy német mondókéval is csúfolták a tevelieket: *Énzl mokili, onzl mokili, háne á náne, aufte szaubogle á náne hige lugt*. [Az én borjúm, a te borjúd a disznólegelön megrúgták egymást.] (Solymár 1982: 40).

9. Kárpátalja területéről gyűjtött csúfolók

Kárpátalja magyar nyelvjárásai nem egységesek, hanem különböző csoportokra oszthatók, és ahogy az alábbi csúfolók mutatják, nemcsak a nyelvjárászigetek nyelvjárásában találtak eltéréseket az egymás közelében elterülő falvak lakói.

Él amott egy döglött kutya. Az ungi Homokon a Csongor környékiekre mondják, akiknek a nyelvjárásában használatos az *élamott* 'messze, amott' jelentésű tájszó (Tóth 2021: 113).

Jön az auttó, rajta ül a tanító. Ezt a tiszáágtelekiekre mondott csúfolót Tóth Péter gyűjtötte (Tóth 2021: 113), de Györke Magdolna, a falu szülötte is közzétette. Tanulmányában a nyelvjárás mássalhangzói kapcsán írja, hogy „általános a *tt* ejtése az *óuttóu* szóban”. A jelenség egy csúfolóban is előfordul, ebben így bosszantják a helyieket: *Amot jön egy óuttóu, rajta ül ety tanítóu* (Györke 2019: 267).

Eszter észél, écetést észék, ha tészé. A Salánkiakra mondták (Tóth 2021: 113). Salánk nyelvjárásziget, és a szomszédos magyar nyelvjárásoktól a zárt *i*-zésben és a zárt *ē*-zésben tér el (Lizanec-Horváth 1981: 3), és ezek a nyelvi jegyek megkülönböztetik az északkeleti nyelvjárás

régiótól és a szomszédos települések nyelvjárásaitól is. A falucsúfoló létrejöttét az indokolhatta, hogy feltűnő jelenségnek tartják a zárt *ë* használatát a település nyelvében (Espán 2013b).

Öker a göderbe, majam a tükerbe. Visken belenezett az öker a tükerbe, beléesett a göderbe. A viskiekre mondják Técsön (Tóth 2021: 113). Visk nyelvjárássziget, a mezősegi nyelvjárásra jellemző nyílt *a*-zás és az illa-biális *e*-zés az egyik jellemző sajátossága (Lizanec-Horváth 1981: 3). Viski Krüzseli Bálint a 19. század második felében írt arról, hogy a viskiek beszédmódja eltér a környék magyarlakta településeinek nyelvétől, és ő jegyezte fel, hogy a viskiek az *öker*, *göder*, *tüker* alakokat használják, valamint egy másik feltűnő jellegzetessége a nyelvüknek az *a*-zás, amely előfordul a toldalékokban (*asztalas* 'asztalos'), a szótőben, és hangsúlytalan helyzetben is (*malam* 'malom': Espán 2013a).

Szalad a nyuol a düülőün. Badaló település lakóit bosszantják így a környékbeliek. A csúfolót azért használhatták, mert Badaló nyelvjárására jellemző, hogy az *u*, *ú*, *ü*, *ű* magánhangzókat kettőshangzókkal ejtik, leggyakrabban az *–ul*, *–ül* igeképzőben, az *–ú*, *–ű*, *–tyú*, *–tyű* névszóképzőben és néhány szótőben (Lizanec-Horváth 1981: 13).

Nagydobronyi településre vonatkoznak az alábbi csúfolók:

Nagydobronyban hüppen az alma (Ladányi 2005–2006: 53, Ladányi 2010: 292–293).

Hüppen-e ma Dobronba zóma: érik e már Dobromban az alma (Fornos településről gyűjtötte: Juhász L: 1891: 475).

A dobronyi ember almát látott leesni a fáról, felkiáltott: Hü, milyet hüppen! Azóta rajta maradt a falun: Dobronyba hüppen az alma! (Babus 1955: 150).

„Ha megláttak Lónyán egy színesszoknyás, virágos kendőjű dobronyi asszonyt, nem mulasztották el megkérdezni: „Hippen-e még Dobronyba az alma?” (Babus 1955: 150).

A fenti, Nagydobronyra vonatkozó csúfolóról több kutató is írt (lásd Juhász L. 1891: 475, Szinnyei 1893: 919, Babus 1955: 150, Viga 1994: 340, Ladányi 2005–2006: 53, Ladányi 2010: 293). Bár a fenti példák némi eltérést mutatnak, de úgy tűnik, hogy az alma leesését bemutató ige minden csúfolóban lényeges. Nagydobrony nyelvjárásszigetet képez a palócos illabiális *á*-zásával (Lizanec-Horváth 1981: 3), és az itt beszélt nyelv nagyon eltér a környező magyar falvak nyelvjárásától (az északkeleti nyelvjárástípusba tartozó kárpátaljai nyelvjárástípusoktól). A fentebb bemutatott falucsúfolók egyikénél a magyarázat a nagydobronyiak viseletére is utal, és itt a népviselet is megkülönböztető elemként jelenik meg. Más forrásban is kiemelik, hogy Nagydobrony lakói még az 1950-es években is népviseletben jártak (Espán 2013b). A csúfoló egyik magyarázata szerint „Benedek János dobronyi lakosnak volt a kertjében egy igen nagy és szép almafa, amelyen sok alma termett. Őrizték is, ahogy tudták. Egyszer az egyik leánygyermek hallja ám, hogy leesett a fáról egy alma, mire úgy kiáltott az udvaron foglalatосkodó apjának: „Édesapám, hüppent a kertben az alma!” (Ladányi 2005–2006: 53). A másik magyarázat így szól: „Egy dobronyi gazda almát szállított a Nyírségre. Hogy, hogy nem egy alma épp az út közepén díszelgő valamibe esett. Megszólalt erre a gazda fia: – Édesapám, sz...-ba hüppent az alma! – Vedd fel, fiam, tőrüld meg, megeszik a nyiriek!” (Ladányi 2010: 293).

Az alábbi falucsúfoló a nagydobronyiak kiejtésére vonatkozik. Az adat közlője szerint a nagydobronyiak kiejtésének szokatlanságát azzal gúnyolták ki, hogy felemlegették az egyszeri dobronyi embert, aki a vásári lacikonyhán kávért kért. Csészébe töltötték, ő tálban akarta, és így szólt: „Tőüccse taara, ne findzsaaza!” (Babus 1955: 150).

Az alább következő példa a fentebb már említett Lónya település nyelvjárására vonatkozik. Az adatot Babus Jolán, a falu egyik szülötte közölte. Írása szerint a lónyaiakat azzal szokták bosszantani, hogy „a beszédükben mind-

untalan használják a *la!* szócskát”: *Vettem kolompért, la!* (Babus 1955: 150). Az Új magyar etimológiai szótár *la* szócikke szerint a ’ni, lám’ jelentésű szórövidítés a *látod* vagy *ládd* szavakból keletkezett, és napjainkban főleg nyelvjárási szóként él. (A *la* szót mint megkülönböztető jegyet Csalog Zsolt Nagykörű kapcsán említi (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye) Csalog 2001: 165), Bereznai Zsuzsanna pedig Fedémes (Heves vármegye) kapcsán (Bereznai 1985: 14).

10. Erdélyben gyűjtött csúfolók

Az Erdélyben élő kisebb csoportoktól is gyűjtöttek nyelvi célzatú falucsúfolókat. 1975-ben feljegyzett adatok szerint a csíkszentmártoniakat békásoknak csúfolják a környékeliek. Egyik magyarázat szerint azért, mert az *é* hangot feltűnően kihangsúlyozzák, és ezért így gúnyolják őket: *Réétön béékák röhögnek, eső lesz!* Az alábbi változatban is ismert: *A rééten egy bééka / Akkorra, mint egy vééka!* (Duka 1995: 31). Más magyarázat szerint a csúfoló azért született, mert a Fiság-patak mentén elterülő gazdag réten nagyon sok a béka (Duka 1995: 31). Azonban más forrás szerint a homoródszentpáliak a homoródszentmártoniakra mondták, hogy *békások*, mert *é*-vel beszélnek. Az alábbi falucsúfolókat mondták: *A szentmártoni réten akkora a béka, mint egy fél véka. A szentmártoni réten akkora békák vannak, mint régi fél véka.* (A gyűjtő megjegyzése szerint az *é*-ket megnyomják, Balázs 2000: 277.)

A székelykeresztúriakra az *ö*-zésük miatt mondták a székelydályaiak az alábbi csúfolót: *Mögyök a högyön, hogy hamarabb lögyön* (Balázs 2000: 278). A csúfoló indítéka az lehetett, hogy Székelydályá tájnyelvében a *megy*, *hegy*, *lesz* igéket nem *ö*-vel használják (Lőrincz 2015).

A 20. század közepén a körösfői gyerekek a kalotaszegi Jegenye település nyelvjárását gúnyolták, amikor a jegenyeiek Bánffyhunadra menet áthaladtak Körösfőn. A csúfoló így szól: *Jegenyébe szól-e még a béka?* (Köszönet Péntek Jánosnak az adatért.) Jegenye nyelvjárássziget, valamint vallásában is sziget, ugyanis e falu lakói katolikusok, míg Kalotaszeg többi települése jórészt református vagy ortodox. A falucsúfoló nyelvi hátteréhez tartozik, hogy Jegenye nyelvjárása sok szempontból eltér a környékén található falvakétól (Lakó

1971: 342, 346), valamint a kalotaszegi nyelvjárás jellemző hangtani sajátossága a zárt *i*-zés, viszont Jegenye településen alig van rá példa (Lakó 1971: 344).

11. A moldvai Magyarfaluból gyűjtött csúfolók

Ungur-bungur / *Csápe unkur* [Buta magyar, hagyma a seggedbe!] (Csoma 2016: 132). Fazakas Ferenc Miklós közlése szerint a mondásnak olyan változata is van, amelyben a hagyma helyett karót emlegetnek. Ez utóbbi változatot egyedi esetnek tartja és egy regáti katona szájából hangzott el. (A mondás két verzióját románul így írják: Ungur-bungur ceapă în cur. Ungur-bungur țeap în cur.) Csoma Gergely moldvai adatközlője másik csúfolót is említett: A *bozgor* szót, melynek jelentését így adta meg: 'hazátlan'. Az adatközlő így beszélt a csúfolókról: „Úgy mondják egész Romániában. Mikor hallják, hogy magyarul beszélgetc, akkor mondják: *bozgor*. Csúfolkodnak” (Csernyik Janku Anna, Magyarfalu, idézi Csoma Gergely 2016: 132). Azt, hogy ezek a példák a nyelvi célzatú csúfolókhöz kerültek, a következő magyarázat indokolhatja. Szilágyi N. Sándor az *ungur-bungur* és a *bozgor* jelentésével egyaránt foglalkozott. Úgy véli, hogy a románok a *bozgor* szó 'hazátlan' jelentéséről nem tudnak, és úgy gondolják, hogy a szó jelentése 'magyar', „csak egy kicsit csúfolódva, becsmélően, meg nem is egészen jóindulatúan mondvá” (Szilágyi N. 2003: 503). A *bozgor* jelentését vizsgálva Szilágyi N. Sándor arra a megállapításra jutott, hogy szóvegyüléssel keletkezhetett, úgy, hogy a vége a 'magyar' jelentésű *ungur* végéből, az eleje pedig a magyar *bozmeg* trágár szóból ered. (Azért szerepel *o*-val ez utóbbi szó, mert a románok így hallják.) Az *ungur-bungur* ikerszóban az *ungur* előtag semleges, viszont maga az ikerszó csak csúfnévi használatban fordul elő. „Ide már csak egy kis szellemesség és pajkos kedv kellett, a *bun-* szókezdet *boz-*ra cserélése a megfelelő magyar szó alapján, s máris megvan az *ungur-bozgor*, vagy egyenesen külön a *bozgor* (a második szótagbeli *o* az első szótagbeli *o* hatására jelenik meg)” (Szilágyi N. 2003: 505). Nézete szerint ezt alátámasztja, hogy a világ minden részén előfordul, hogy egy másik népet annak valamely gyakran használt, rá jellemzőnek tartott

szavával neveznek meg, és úgy tűnik, hogy a románok a *boz(meg)* használatát tartották a magyarokra leginkább jellemzőnek (Szilágyi N. 2003: 505).

Köszönet illeti Fazakas Ferenc Miklóst, aki egy százszok által használt magyarcsúfolót is közölt: *Magyar ember hat curaj, fröhsten Dreck mit paprikás*. A szöveg jelentése: Magyar embernek van bátorsága, piszkot eszik paprikásan. A *curaj* (mint 'bátorság') román szó a szövegben és kuráznak ejtik. A csúfolót egy szépmezői (szászul Schinen, románul Șona) szász asszonytól hallotta.

12. A bácskai és bánáti településekről gyűjtött nyelvi célzatú csúfolók

Papp György 2004-ben közzétett beszámolója szerint akkoriban zajlott a bácskai és bánáti települések szólás- és közmondáskincsének összegyűjtése, és kutatásait az egész Délvidékre ki akarták terjeszteni. A terület szólás- és közmondáskincsének összegyűjtése és közzététele lehetővé tette volna a délvidéki magyarság területi vonzasköreinek körvonalazását, és a második világháború előtti etnikai, nyelvi viszonyrendszer megrajzolását is (Papp 2004: 117). A beszámoló szerint a kutatás idején már megfigyelt a homogén magyar közösség, jellemző volt, hogy más etnikumok ékelődtek közéjük, valamint erős volt a migráció jelensége is. A magyar közösség széttagoltsága és nyelvi elszigeteltsége nem kedvez a közösségi viszonyok kiterjedésének, mert az érintkezési lehetőségek a középiskolára, a piaci alkalmakra és a munkahelyre korlátozódnak, és ezek nem kifejezetten a magyar közéletiség színterei. Ez a közösségi korlátozottság leszűkíti a csúfolók alkotását és elterjedését is. Azonban a terület többnyelvűsége kedvező a vegyes nyelvű csúfolók létrehozásához, és az együtt élő csoportokban a német, szerb, horvát és magyar keveredés is megjelenik. Például a Mokrin környéki magyarok azt mondják a szerbekre, hogy *Kázsipakondakok*, mert utóbbiak a köznyelvi *pa onda* ('és akkor') forma helyett a *pak ondak* nyelvjárási alakot használják (Papp 2004: 127). A bácskai németek magyar beszédét gúnyolja ez a példa: *Tenes liter pór, fater tóts*. A szöveg magyarul így hangzott volna: Dénes, kérek egy liter bort, apám töltsél (Papp 2004: 121, 145). A terület történeti és betelepítési viszonyai

a nyelvjáráscsúfolók kialakulásának is kedveztek (Papp 2004: 124). A Bácskában nyilvántartott betelepülők Észak-Magyarországról, az alföldi Jászságból, valamint a Nagy- és Kiskunságról származtak (Penavin 1998: 27). A palócos nyelvjárási jellemzőket mutató Topolyára vonatkoznak az alábbi csúfolók: *Topolán gömbölű golóval lüvik a gólát* (Papp 2004: 124). *Topolai foló mellett gömbölű golóval lüvik a gólát neljon puskával* (Zenta, Papp 2004: 146). *Topolyai hájmáskápások* (Papp 2004: 146). A fenti példák a palóc nyelvjárás *l*-ezését, *ü*-zését, és az ajakkerekítés nélküli (illabiális) *ä* ejtését gúnyolják. A zentaiak illabiális *ä*-zésát utánozzák ezek a csúfolók: *Zentán kápává kápáják a kukoricát* (Papp 2004: 145), *A zentaiak káposztát kápánák* (Papp 2004: 145). Párbeszédes formájú csúfolóban is csúfolják a zentaiakat: *Mennyi a krumpli? / Hárminc dinár. / Az egész rakás? / Fászat, kilájá!* (ez utóbbi jelentése: 'Faszát, kilója!') Papp 2004: 145). Feketics református betelepülői nyílt *e*-s beszédét gúnyolják ezek a példák: *Feketicsen vederbe szedik a szeget* (Topolya). *Feketicsen csereg a veder* (Kishegyes, Papp 2004: 145). Bánátba a 18. században a szegedi nagytájra érkeztek főként dohánykertész betelepülők (Penavin 1998: 33), és az *ö*-zésükre vonatkozó csúfolók az alábbiak: *Töszi, vöszi, végül mögöszi* (a bánátiakra mondják, Papp 2004: 146). *A padéiak möggyet ösznek könyérrel* (Ada, Papp 2004: 146). *Szögedi embör röggel möggyet öszik könyérre, ami marad, mögöszi másnap röggel* (Papp 2004: 146). A bánátiakat az igeragozásuk alakja miatt csúfolják ebben a csúfolóban: *Kinyiti, becsuki, de e nem olvasi* (Papp 2004: 146). (A Papp György által közzétett további nyelvjáráscsúfolókat lásd itt: Papp 2004: 145–146.)

13. Összefoglalás

A tanulmány a nyelvjárási különbségeket gúnyoló falucsúfolókkal foglalkozott. A falucsúfolókat tekintve a nyelvjárás egy bizonyos közösséghez kapcsolja a beszélőjét, de ez a nyelvjárás el is különítheti a beszélőt egy másik település közösségétől. A kutatások szerint a falucsúfolás szokása még a 20. század első felében is elterjedt volt a magyar nyelvterületen, ezt mutatja az is, hogy több vidékről is fennmaradtak falucsúfolók. A nyelvjárási vagy nyelvi külön-

ségekre rámutató csúfolókban gúnyolhatják például a hangtani különbségeket, a szókincsbeli eltéréseket, a beszédtempót vagy a nyelvkeverést, de arra is van példa, hogy kigúnyolják, ha egy falu lakói nem ismerik a nyelvjárási szavak köznyelvi megfelelőjét. A bemutatott falucsúfolók azt is szemléltetik, hogy ezek az adatok többféle formában is megjelenhetnek, például párbeszédes alakban, kérdő mondatként vagy akár egyszavas formában. A nyelvi célzatú falucsúfolókban néprajzi és településtörténeti adatok is fennmaradtak. Például a csépaiakat gúnyoló szövegek egyike megőrizte, hogy körükben az ünnepi alkalmak étele volt a töltött káposzta és a fánk, amit ők *szármának* és a *pam-puskának* mondtak. A dráwapalkonyaiak a vertfal készítéséről voltak ismertek. A nyelvjárásszigetek nyelve a betelepülőkről nyújt információt, például Kárpátalján Visk nyílt *a*-zása a mezősegi nyelvjáráshoz kapcsolja a település nyelvét, Nagydobronyt pedig *á*-zása a palócokhoz köti. A Jászságban a csépaiakra és a jászapátiakra mondott falucsúfolókban gúnyolják a palócos nyelvjárási jelenségeket. A völgysegi németek falucsúfolói a dél-dunántúli német falvak sváb és más német nyelvjárásairól nyújtanak információkat. A Papp György által közzétett nyelvi célzatú csúfolók a Délvidék történeti és betelepítési viszonyait tükrözik.

Hivatkozott irodalom

- Babus Jolán 1955: Tiszaháti falucsúfolók. In: Igaz Mária – Morvay Péter – Simon Józsefné (szerk.): *Népünk hagyományaiból. Néprajzi leírások a társadalmi néprajzi gyűjtők munkáiból*. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest. 149–154.
- Balázs Géza 2000: „Sok láb tapossa a földet, amíg útnak nevezik”. Élő kisműfajok a Homoród mente folklórjából. In: Cseke Péter – Hála József: *„A Homoród füzes partján...” Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. ProPrint Könyvkiadó, Csíkszereda. 269–286.
- Balogh Lajos 1989: A palóc nyelvjárások. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok I. Kutatástörténet, föld és nép*. Kiadja a Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger. 345–377.
- Barabás László 2008: Farsangi dramatikus szokások, népi színjátékok Marossszék régióban. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, BTK. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstream/s/123b54f9-e13a-4ab7-af06-7a97a56bae6b/content> (letöltés ideje: 2026. március 13.)
- Bereznai Zsuzsanna 1985: Falucsúfolók az egri járásban. MCsD. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Csalog Zsolt 2001: Falucsúfolók. In: Szabó László – Gulyás Éva – Csalog Zsolt (szerk.): *Szolnok megye néprajzi atlasza II. 1. (2001)*. Közreadja a Damjanich János Múzeum, Szolnok. 164–170. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_JNSZ_Sk_szolnok_megye_neprajzi_atlasza_2_1/?p-g=166&layout=s&query=falucs%C3%BAfol%C3%B3k (letöltés ideje: 2026. február 17.)
- Csoma Gergely 2016: *A megkötött idő. Varázslások, ráolvasások, rontások, archaikus imák és népmesék Moldvából*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- Dani Lajos 2011: *Falu az ország peremén. Drávapalkonya*. A szerző kiadása, Pécs.

- Dávid Kinga 1991: A Jászság nyelvének néhány sajátága. *Nyelvelő* 1. kötet, 2. szám. 19–26. https://acta.bibl.u-szeged.hu/32653/1/nyelvelo_002_019-026.pdf (letöltés ideje: 2026. február 17.)
- Duka János 1995: *Üti Páké Barátost. Csúfolódó székelj népköltészet*. Szerkesztette, az előszót és a magyarázatokat írta Vöő Gabriella. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- Espán Margaréta 2013a: Szép magyar nyelvünk. *Kárpátalja*, 2013. július 26. 02:00, 654. szám. <https://karpataljalap.net/2013/07/26/szep-magyar-nyelvunk> (letöltés ideje: 2025. december 27.)
- Espán Margaréta 2013b: Szép magyar nyelvünk. *Kárpátalja*, 2013. augusztus 9. 02:00, 656. szám. <https://karpataljalap.net/2013/08/09/szep-magyar-nyelvunk> (letöltés ideje: 2025. december 27.)
- Faragó Laura 2015: *Szülföldem – Zengő anyanyelvem*. Szerkesztette Szokolczay Lajos. Napkút Kiadó, Budapest.
- Fél Edit 1941: *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia. Tanya, falu, mezőváros. I. A Kir. Magy. Pázmány Péter-Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének kiadása*, Budapest.
- Gencsy István 1905: A gyergyói nyelvjárás. *Magyar Nyelvőr* 34/2: 80–86.
- Gulay István: *Térdig Vásárhelyt*, 2023. április 17. <https://orszagut.com/koronyezet/maganfoldrajz-hodmezovasarhely-terdig-vasarhelyt-3979-3979> (letöltés ideje: 2026. február 17.)
- Gulyás Éva 2007: Falucsúfolók a Jászokunágban és környékén. *Agria* 43. Az egrí Dobó István Vármúzeum Évkönyve. Szerkesztette Veres Gábor. A Dobó István Vármúzeum kiadása, Eger. 351–373.
- Györke Magdolna 2019: Mássalhangzó-változások Tísaágtelek nyelvjárásában. In: Bódi Zoltán – Ferenczi Gábor – Pál Helén (szerk.): *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 265–276.
- Horger Antal 1918: A bukovinai Józseffalva nyelvjárásáról. In: *Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik*

- születésnapja alkalmából*. Kiadták a Magyar Nyelv dolgozótársai, Budapest. 18–21.
- Juhász Dezső 2001: A közép-dunántúli-kisalföldi nyelvjárási régió. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 271–274.
- Juhász László 1891: Szólásmódok, hasonlatok. Beregmegyeiek. *Magyar Nyelvőr* 20/10: 475–476.
- Kiss Géza 1937: *Ormányság*. Sylvester R. T. kiadása, Budapest. https://mtda.hu/books/kiss_geza_ormanysag.pdf
- Kiss Géza 1952: *Ormánysági szótár*. Kiss Géza szótári hagyatékából szerkesztette Keresztes Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest. https://real-cod.mtak.hu/15176/1/AkademiaiKiado_007269.pdf (letöltés ideje: 2026. március 20.)
- Kiss Jenő 1989: *Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2000: *Magyar nyelvjárástani kalauz*. Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek 3. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Kovács Ágnes – Szemerkenyi Ágnes 1979. Falucsúfoló. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet. F-Ka*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 29–30.
- Kozsík Diana 2006: *A szenci ö-ző nyelvjárás. Egy felvidéki magyar nyelvjárás-sziget többszemponútú vizsgálata*. Doktori disszertáció. <https://doktori.btk.elte.hu/lingv/kozsik/diss.pdf> (letöltés ideje: 2026. február 17.)
- Ladányi Krisztina 2005–2006: Falucsúfolók az Ungvári és Munkácsi járásban. *Acta Hungarica* 16–17. 52–58.
- Ladányi Krisztina 2010: Kárpátaljai falucsúfoló történetek. *Acta Hungarica* 19–20. 290–297.
- Lakó Elemér 1971: A kalotaszegi nyelvjárás é, i és í hangjai. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 15/2: 337–346.
- Lizanec Péter – Horváth Katalin 1981: A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól. *Magyar Nyelvjárások* XXIV. 3–17.

- Lőrincz József 2015: *Székelydália tájnyelvének kincsei*. Top-Invest Könyvkiadó, Székelyudvarhely. <https://kiejtes.hu/szepkiejtesi-gyakorlatok-adattarak-nyilt-e-es-zart-e/lorincz-jozsef-szekelydalya-tajnyelvenek-kincsei> (letöltés ideje: 2026. január 9.)
- M5 Lexikon Édes anyanyelvünk 78. rész, Köznyelv, regionális köznyelv, nyelvjárás című adása. Adásnap: 2018. március 13. Időpont: 16:30:36. Időtartam: 00:05:00. Forrás: M5 Kultúra. ID: 3272510. <https://nava.hu/id/3272510/> (letöltés ideje: 2026. február 17.)
- Nagy Olga 1996: A „csúfolódó népköltészet” monográfiája. *Korunk* 3. folyam, VII/5: 124–125.
- Paládi-Kovács Attila 1989: Palóc kirajzások. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok I. Kutatástörténet, föld és nép*. Kiadja a Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger. 169–212.
- Pápay József 1896: Egy dunántúli nyelvjárás-sziget. *Magyar Nyelvőr* 25./5: 207–210.
- Papp György 2004: Községi, településközségi, etnikai, nyelvközségi csúfolók a Vajdaságban. In: Papp György (szerk.): *Mi ilyen nyelvben élünk. Nyelvszociológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok*. MTT Könyvtár 9. A Magyarságkutató Tudományos Társaság (Szabadka) és a Szociográfiai Műhely (Magyarkanizsa) közös kiadványa. Szabadka. 117–152.
- Penavin Olga 1998: A telepítések és a nyelvjárások. *Üzenet* 28/1–2: 23–37.
- Solymár Imre 1982: Három etnikum falucsúfolói a Völgységben. MCsD. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárasszigetek. Dél-alföldi évszázadok* 3. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba, Kécskemét, Szeged.
- Szendrey Zsigmond 1927: Falucsúfolóink. (Típusok és tipikus motívumok.) *Ethnographia* 38: 30–39.
- Szilágyi N. Sándor 2003: Bozgor. In: Szilágyi N. Sándor: *Miegymás. Közéleti írások*. Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár. 503–506.

- Szinnyei József 1893. *Magyar tájszótár. Első kötet*. Kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarTajszotar_1/?pg=0&layout=s (letöltés ideje: 2026. március 18.)
- Tóth Péter 2021: Szólások, kitérő feleletek és falucsúfolók kárpátaljai nyelvjárásgyűjtéseimből. In: Tóth Péter: *Nyelvjárási és tudománytörténeti tanulmányok*. Savaria University Press, Szombathely. 105–115.
- Vajda Mária 2006: „*Komádiba, Tótiba, bocskorba jár a liba*”. *Bosszantó folklórhagyományok*. Gondolat, Budapest.
- Viga Gyula 1994: Falucsúfolók Felső-Bodrogbölcéből. *Széphalom* 6. (1994). 333–348.
- Voigt Vilmos 1975: Falucsúfoló. In: Király István (főszerk.), Szerdahelyi István (szerk.): *Világirodalmi lexikon. III. kötet. F-Groc*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 28–29.
- Vöő Gabriella 1995: Falucsúfolók. In: Duka János: *Üti Páké Barátost. Csúfolódó székel népköltészet*. Szerkesztette, az előszót és a magyarázatokat írta Vöő Gabriella. Pallas-Akadémia, Csíkszereda. 9–21.

PÉNTEK JÁNOS

A MOLDAI MAGYAR TÁJNYELV SZÓTÁRA: ANYAGA, SZERKESZTÉSI ELVEI, SZERKEZETE

*Márton Gyula emlékére,
születése 110., halála 50. évfordulóján*

KIVONAT: A tanulmányban a szerző az általa szerkesztett, 2016-2017-2018-ban megjelent szótár előtörténetét, anyagát, szerkesztési elveit, makro- és mikro-szerkezetét mutatja be. A szótár sajátos jellegét az határozza meg, hogy a magyar nyelv egyetlen külső nyelv(járás)szigetének lexikális anyagát dolgozza föl. Elszigeteltségében ez a nyelvi idióma megőrizte a magyar nyelv archaikus elemeit, folyamatosan hatott rá környezeti nyelvként a román, nyelvi folyamatait pedig a gyors regresszió határozza meg. A szótár fő forrása az a nyelvi anyag, amelyet a kolozsvári egyetem magyar nyelvészei 1949 és 1962 között nyelvföldrajzi te-repkutatásuk során gyűjtöttek össze, ez egészült ki más, XX. századi gyűjtések publikált vagy kéziratot anyagával. A tükörszerkezetű képes szótár első része a címszóként kiemelt tájszavak betűrendjében, szócikkekben tartalmazza a fonetikailag és szemantikailag fontos információkat, második része – a szerkesztő etnoszemantikai elvének megfelelően – a fogalmak köznyelvi nevét emeli ki címszóként, a szócikkek visszautalnak a fogalmak nyelvjárási megnevezéseire és néprajzi vonatkozásaira.

KULCSSZAVAK: moldvai magyar nyelv(járás)sziget, tájszótár, nyelvföldrajz, lexikográfia, etnoszemantika

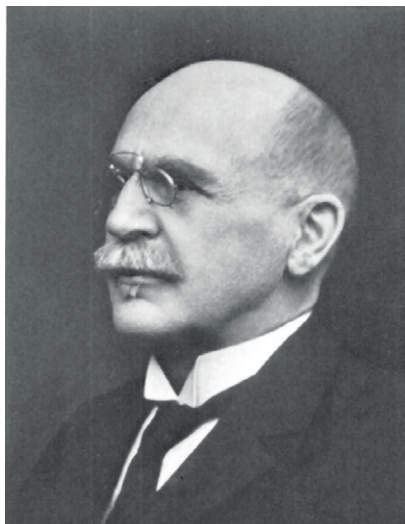
1. A szótár regényes előtörténete

2022-ben, amikor alkalmam volt megnézni Farhad Safinia életrajzi filmdrámáját, *A professzor és az őrültet*, James Murray professzorról, az *Oxford English Dictionary* első kiadásának szerkesztőjéről és Dr. William Minorról, elmegyógyintézeti „munkatársáról”, akkor tudatosult bennem, hogy a moldvai magyar („csángó”) tájnyelvi szótár története nem is egy, hanem több dráma sorozata tragikus hősökkel, komor történelmi korszakokkal, változó színhelyekkel.

Ez a történet szintén a XIX. század közepén indul, akárcsak a híres angol szótáré, 1841-ben, amikor Petrás Incze János (1813–1886) – akinek katolikus papként élete és szolgálata is a moldvai magyarsághoz kapcsolódik – Döbrentei Gábor kérdéseire válaszolva, mintegy ígéretként, igent mond a 37.-re: „Magára vállalhatná-e Tisztelendő úr, minthogy a Magyarországi nyelvet is ismeri, ezzel a moldvainak összehasonlítását s a moldvai szójárásból, szókötésből ABC szerinti Szókönyvecske készítését? Ha igen, ennek hozzám küldését kérném.”

Ma már talán senki számára nem kétséges, hogy Petrás feleletei és más publikációi a legfontosabbak és a leghitelesebbek a moldvai kutatások kezdeti időszakából, annál inkább sajnálhatjuk, hogy a „szókönyvecske” vonatkozásában tett ígéretét nem tudta beváltani. Mint ismeretes, drámai halála szolgálati helyén, Klézsn érte: 1886. szeptember 6-án betörték hozzá, halálosan megsebesítették; bár támadóit felismerte, nem fedte fel őket. A drámát róla meg is írta Iancu Laura (2013), aki a Magyar Művészeti Akadémián mondott székfoglaló beszédét is neki szentelte.

A következő a finn nyelvtudós, Yrjö Wichmann (1868–1932), akinek a XX. század eleji vállalkozása a tudomány szempontjából korántsem tekinthető sikertelennek, abban a tekintetben mégis drámai, hogy 1932-ben, 64 éves korában bekövetkezett halála miatt az 1906–1907 fordulóján Szabófalván és környékén gyűjtött szótári anyagát Csűry Bálintnak és Arturi Kannistonak kellett megszerkesztenie és kiadnia 1936-ban: *Yrjö Wichmanns Wörterbuch des Ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes, nebst grammatikalischen: Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt*,

1. kép. Yrjö Wichmann (1868–1932)

herausgegeben von Bálint Csűry und Arturi Kannisto (Helsinki). Ez a szakirodalomban ismert *Csángó Szótár*. Wichmann-nak a moldvai magyarok iránti érdeklődését bizonyára az akkor még Brassóban tanárkodó Horger Antal és Herrmann Antal keltette föl, ők voltak a közvetítők, Moldvába Herrmann lánya, Júlia is elkísérte, aki aztán a feleségeként követte Finnországba.¹

Csűry Bálint (1886–1941) már kolozsvári kollégiumi tanárként folytatója és kiteljesítője kívánt lenni finn elődje munkásságának, ebből a célból végzett 1928 és 1931 között a nyári szünidőben nyelvjárási gyűjtést Bogdánfalván és környékén, az általa *délinek* nevezett csángók körében.² Miközben Wich-

1 A szótár német nyelven jelent meg, a nyelvi adatokat az akkor a finnugor nyelvészetben használatos fonetikai lejegyzéssel közli, és – mint a cím is jelzi – a hétfalusi „csángók” szókincsére is kiterjed. Ez a „pontos” fonetikai lejegyzés a későbbiekben a nem nyelvész kutatók számára megnehezítette a szótár használatát, a hétfalusi anyag pedig hozzájárult a „csángó” név kiterjesztéséhez, miközben éppen annak a bizonyítéka, hogy a hétfalusinak nyelvileg nincs semmi köze a moldvai magyarhoz, azaz a „csángó”-hoz.

2 Ez a Wichmann gyűjtési területéhez viszonyítva valóban „déli” volt, én azt feltételezem, hogy a Wichmann-szótár címében az „északi” megjelölést Csűry már saját bogdánfalvi gyűjtéséhez viszonyította.

mannhoz hasonlóan ő is kiváló tanulmányokat közölt a moldvaiak nyelvéről, az általa dédelgetett déli csángó szótár tervét a Szamosháti szótár és közismerten intenzív debreceni egyetemi tanári munkája mellett halasztania kellett. De végül nem is kerülhetett rá sor, mert 1941-ben, 55 évesen hirtelen elhunyt, a háború végi bombázások alkalmával pedig a moldvai anyaga teljesen megsemmisült.³

2. kép. Márton Gyula (1916–1976)

Márton Gyula (1916–1976), a moldvai szótár kalandos történetének következő hőse 1952 és 1972 között volt a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének vezetője, és ebben a minőségében az erdélyi magyar nyelvfeldrajzi kutatások szorgalmazója, szervezője és kivitelezője. Szabó T. Attila kezdeti, előkészítő munkája után a moldvai csángó atlasz terepmunkáját, majd térképlapjainak megszerkesztését is ő irányította. Pályája kezdetétől foglalkozott a magyar–román nyelvi kontaktusok kérdésével, a románoknak a magyarra

3 A háború idején Szabó T. Attila, már az Erdélyi Tudományos Intézet osztályvezetőjeként, gondolt arra, hogy átvesszi a hagyatékot és megszerkeszti a szótárt, de erre nem került sor.

gyakorolt hatásával. A moldvai gyűjtés anyagából is elsősorban a román elemek keltették fel a figyelmét, ebből szerkesztette meg az 1972-ben megjelent *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai* című szótári munkáját (a továbbiakban: Csrk.).⁴ 1973-ban a *Korunk Évkönyv*ben fontos tanulmányt közölt *A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása* címmel, amelyben a távlati feladatokat is kijelölte. „[...] máris van olyan nyelvjárási alakulatunk, amely szótárának szerkesztéséhez hozzá lehetne kezdeni. Ilyen mindenekelőtt a moldvai csángó.” (Márton 1973: 192). Valóban hozzá lehetett kezdeni, a moldvai gyűjtés cédulái ugyanis már betűrendes elrendezésben erre vártak a tanszék fiókos szekrényeiben.⁵ Márton Gyula egymaga látott hozzá a szerkesztéshez 1975-ben, kézírásos szerkesztményeivel a 108. szócikkig, az *ákác*ig jutott el, amikor betegeskedni kezdett, és 1976. április 4-én, életének 60. évében – éppen 50 évvel ezelőtt – meghalt.

Tizennégy évvel később kellett nekem átvennem a tanszék vezetését, és még több mint tíz év elteltével, 60 éves koromon túl szántam rá magam, hogy – képletesen szólva – felvegyem a Márton Gyula kezéből kiesett tollat, és hozzájárjak a moldvai szótár megszerkesztéséhez. Szakmai indulásom idején, a 60-as években kevés közöm volt a moldvai anyaghoz,⁶ a terepmunkában

4 Doktori dolgozatát 1942-ben a Ferenc József Tudományegyetemen *A nagymoni* népnyelv igetővei és igealakjai címen írta meg, és ennek a témának mintegy folytatásaként foglalkozott a csángó igealakokkal, jelenségmonográfiaként 1974-ben adta ki az *Igetővek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban* című munkáját (Kriterion Kiadó). A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai szótárának az anyagát beszerkesztettük a halála után, 1977-ben megjelent *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című szintézisbe (hárman szerkesztettük: Márton Gyula, Péntek János és Vöő István).

5 A cédulák betűrendbe szedését P. Dombi Erzsébet végezte el, aki 1968 és 1972 között ösztöndíjas doktorandusza volt a tanszéknek.

6 Annyi mindenképpen, hogy Márton Gyula már hallgatóként bevont annak az anyagnak a rendezésébe, amelyből az igealakokról szóló dolgozatát megírta; később közös munkánk, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* anyagába is bekerültek a moldvai adatok, ezek szerkesztésében is részt vettem, és ez volt az a több mint egy évtizedes munka is, amelyben szótárszerkesztői tapasztalatokat szereztem. A moldvai csángó nyelvjárás atlaszához (a továbbiakban: CsángóA.) pedig annyi közöm volt, hogy a szömutatóját még a hetvenes évek elején Kósa Ferenc kollégámmal együtt készítettük el, 1990-ben pedig első dolgom volt, hogy a kiadását is előkészítsem (ebben Murádin László volt segítségemre), először írtam hozzá, majd elvittem Budapestre, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság megjelentesse.

már nem kellett részt vennem, idegenkedtem is a „csángó” problematikától, a tudománytörténeti előzmények is rossz ómenként meggondolásra intettek, de Márton Gyula mentorom volt, neki köszönhettem, hogy elindulhattam tanári pályámon, tartoztam neki, és felelősséget is éreztem abban, hogy ne hagyjam veszni ezt a nagy értékű nyelvi anyagot.

Az pedig a szemem előtt zajlott a század utolsó évtizedében és tölem szintén nem függetlenül, hogy az általam 1990 őszén elindított néprajz szakos képzés tanárai és hallgatói, egy új nemzedék, fokozott érdeklődéssel és lendülettel kezdték el saját moldvai kutatásaikat. Az érdeklődést és a lendületet az is táplálta, hogy az előző évtizedekben tabuvá, ideológiailag terheltté vált ez a téma, különösen a moldvaiak hit- és hiedelemvilága. Ebben különösen Pozsony Ferenc és Tánczos Vilmos jeleskedett. Tánczos Erdélyi Zsuzsanna nyomdokain haladva 1999-ben védte meg doktori disszertációját *Moldvai csángó archaikus népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér* címmel. Ennek anyagát, szakmai irányítóként, jól ismertem, tudtam arról, milyen kiterjedt anyaggyűjtést végzett Pozsony Ferenc, aki csángó múzeumot rendezett be szülőfalujában, Zabolán, a hallgatók gyűjtéseit szintén nyomon követtem. Később kapcsolatban álltam azokkal a volt hallgatókkal is, akik bekapcsolódtak a Moldvában elindult magyar oktatásba.

A tanszéki archív anyag tehát folyamatosan gyarapodott az új gyűjtések, publikációk adataival, magyarországi kollégákéval is. Amikor tehát 2002-ben hozzákezdtem a szerkesztéshez⁷, jelentős szakmai háttérrel számíthattam a tanszéken. Kérésemre saját gyűjtésű anyagukkal tanszéken kívüli kutatótársak is hozzájárultak a szótár adatbázisához: Faragó József, Halász Péter, Iváncsony Zsuzsa, Murádin László, Pálfalvi Pál, Virt István.

2. Szerkesztés, kiadás

Amikor elkezdtem a szótár szerkesztését, jóhiszeműen arra számítottam, hogy ez közös munkája lesz a tanszéknek. Az adatrendezés, adatgyűjtés, szerkesztés első

⁷ Először 2004-ben publikáltam a szótár szerkesztésével kapcsolatos problémákról (Péntek 2004).

fázisában valóban többen közreműködtek (Demeter Éva, Fazakas Noémi, Hochbauer Mária, Juhász Tihamér, Katona Hajnal, Lőrincz Kinga, Szikszai Mária, Zsemlyei Borbála), aztán be kellett látnom, hogy a fiatalok számára saját témáik, készülő doktori dolgozataik ennél jóval fontosabbak, így egyre inkább magamra maradtam. Segítőként több munkafázisban folyamatosan közreműködött P. Dombi Erzsébet, Németh Boglárka és Tánczos Vilmos (Németh és Tánczos lektora is volt a szótárnak, az angol értelmezéseket Simoncsics Péter ellenőrizte).

3. kép. A moldvai magyar tájnyelv szótára

A szótár – *A moldvai magyar tájnyelv szótára* (MMTnySz.) – három egymást követő évben három kötetben jelent meg 2016–2017–2018-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában, készült a kolozsvári Idea Nyomdában, Virág Péter műszaki szerkesztésében, a borítót Könczey Elemér tervezte. A kiadás tetemes költségeinek támogatója volt a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az Arany János Közalapítvány, a Bethlen Gábor Alap és az MTA Domus Hungarica. 2019-ben a szótár elnyerte az EME „Az Év Könyve” díját, az elismerő recenziók sem maradtak el,⁸ a szerkesztő 2019-ben elnyert Akadémiai Díjának is ez volt az indoklása.

⁸ A Magyar Nyelvben Kiss Jenő írt róla (2019).

3. A cím: *A moldvai magyar tájnyelv szótára*

Úgy véltem, ennek a tudományos igényű és célú szótárnak már címében is tükröznie kell a szerkesztő álláspontját a moldvai magyarokkal kapcsolatos vitatott kérdésekben. Abban elsősorban, hogy ez magyar népcsoport (eredetében is), és hogy nem önálló idióma, hanem a magyar nyelv táji változata. Több oka volt annak, és ezt már korábban kifejtettem, miért nem használok a *csángó* lingvonimát. A legközvetlenebb magyarázata ennek az, hogy azért, mert kontextusoktól, szerzőktől, szakterületektől függően következtetlenül, több jelentésben használatos, és ez elsősorban a név indokolatlan és zavaró kiterjesztésének a következménye (a moldvai magyarok archaikus csoportja → a moldvai magyarok egésze → más peremrégiók magyar csoportja, gyimesi, hétfalusi, bukovinai).⁹

A másik oka ennek az volt, és erről több alkalommal kifejtettem a véleményemet, hogy a *csángó* etnonima gúnynévként keletkezett, és a lenéző, sértő, stigmatizáló használata folyamatos egészen napjainkig. A XVIII. század közepéig, 500 éven át a történeti források Moldvában nem tudnak csángókról, csak magyarokról, akiket a római katolikusokkal azonosítanak. Gúnynévként jelent meg, a XVIII. század közepétől (Madéfalva) az ide menekülő székelyek szégyellnivaló magyarokat találtak, akik selypítenek, gügyögnek, csánognak, ti. leggyakrabban használt szavukat, a *csinált* szót *csán* alakban használják.¹⁰ Csángókként kezdték el gúnyolni őket.

4. A szótár anyaga

Anyagának időbeli kerete a XX. század, az adatok e század folyamán kerültek lejegyzésre, különböző publikációkban részben meg is jelentek. Bekerült

9 De egészen más megfontolásból pl. Tánczos Vilmos a moldvai római katolikusok egészére vonatkoztatja a nevet (Tánczos 2011: 10, legújabban 2026. febr. 16-án akadémiai székfoglaló előadásában is, Tánczos 2026).

10 Az ezzel kapcsolatos véleményemet 2014-ben a Magyar Nyelvben fejtettem ki (2014a). A csángó névben kifejezett stigmatizálásnak, lenézésnek szerepe volt nyelvcseréjükben, asszimilációjukban is.

a szótárba Wichmann-nak a század elején gyűjtött szótári anyaga; törzsanyaga a kolozsvári egyetemi tanszéknek a XX. század közepén végzett terepmunkájának adattára az akkor lejegyzett orvanyaggal (CsángA., 1991). Az 50-es években a nyelvészetivel párhuzamosan folyt néprajzi (Dr. Kós Károly, Szentimrei Judit, Dr. Nagy Jenő) és folklorisztikai gyűjtés (Kallós, Faragó József), a század második felében és végén további néprajzi gyűjtések (Halász Péter és Tánczos Vilmos).

A szótár földrajzi kerete a romániai Moldvának az a régiója, ahol a csángóknak is nevezett, magyarul beszélő, zömében római katolikus népcsoport évszázadok óta él. A XX. század közepén még közel száz volt azoknak a településeknek a száma, ahol magyarul is beszéltek, a CsángA. kutatópontjainak száma 43, innen származik az adatok tetemes része. Az adatok lokalizálásában a szótárban összesen 110 település neve szerepel. Mivel korábban kísérlet sem történt a hivatkozott magyar településnevek egységesítésére, szinte szerzőnként különbözik némely nevek írásmódja, a szótárnak ebben a vonatkozásban kodifikációs szerepet is szántam, az általam használt névformákat követendő mintaként ajánlottam és ajánlom az utánam következő kutatóknak.¹¹ Nem vagyok meggyőződve róla, hogy az azóta eltelt időszakban ennek meg lett volna a kívánt hatása, ezért legálább lapalji jegyzetben itt is közreadom ezt a jegyzéket.¹²

11 Ebben igyekeztem a legnagyobb körültekintéssel eljárni, bevontam ebbe a névtani kérdésekben nálam jártasabb Murádin Lászlót, és a néprajzos kollégákkal is konzultáltam.

12 Aknavásár (Târgu Ocna), Árgyevány (Ardeoani), Bahána (Bahna), Bákó (Bacău), Balanyásza (Bălăneasa), Balusest (Bălușești), Barlád (Bârlad), Belceseszku (Nicolae Bălcescu), Bergyila (Berdilă, Gura Văii), Beringyest (Berindești), Berzujok (Bârzulești), Berzunc (Berzunți), Bogáta (Bogata), Bogdánfalva (Valea Seacă), Borgovány (Bârgăuani), Borzest (Borzesti), Botosány (Botoșani), Bruszturósza (Brusturoasa), Cserdák (Cerdac), Csíkfalva (Ciucani), Csügés~ Románcsügés (Ciugheș), Degettes (Păcurile), Diószeg (Tuta), Diószén (Gioseni), Doftána (Doftăna), Dókia (Dochia), Dormányfalva (Dărmănești), Dózsa (Gheorghe Doja), Egyedhalma (Adjud), Esztrugár (Strugari), Esztufuj (Stufu), Foksány (Focșani), Forrófalva (Faraoani), Frumósza (Frumoasa), Furnikár (Furnicari), Fűrészfalva (Ferestrău-Oituz), Gajcsána → Magyarfalu, Gajdár (Coman), Galac (Galați), Gerejest (Gherăești), Gerlény (Gârleni), Glodurile (Glodurile), Gorzafalva (Oituz), Gutinázs (Gutinaș), Gyidráska (Verșești), Gyoszény → Diószén, Husz (Huși), Jászvásár (Iași), Jázuporkuluj (Iazu-Porcului), Jenekest (Enăchești), Jugán (Iugani), Kalugarény (Călugăreni), Kápota (Capâta), Karácsonykő (Piatra Neamț), Kelgyest (Pildești), Ketris (Chetriș), Klézsze (Cleja), Kománfalva (Comănești), Kotnár (Cotnari), Kövesalja (Petricica), Kukujéc (Cu-

A szótár nyelvi korpusza rendkívül heterogén. Egy, a nyelvterület egészétől 7-800 éve viszonylag elszigetelt külső nyelv(járás)sziget törmeléknyelvéről van szó, amelyet saját régiójában konvergens folyamatok és kontaktushatások alakítottak: típusban (Péntek 2006, 2020), időben eltérő rétegek, táji változatok keveredtek egymással, miközben folyamatos volt a környezeti nyelv, a román nyelv hatása. A korpusz nyelvi elemei tekintetében is heterogén: vannak benne kérdőívvvel gyűjtött szavak, van ún. orvanyag, mondattöredékek, mondatok, szövegek, rítus- és ritualizált szövegek, kicsinyítő és gyakorító származékok, szókapcsolatok, szólások, közmondások. Tartalmaz a szótár tulajdonneveket is, személyneveket (család- és keresztnneveket, beceneveket), földrajzi neveket stb. Különösen a kicsinyítő és becéző formák miatt a keresztnnevekre a CsángA. anyagának gyűjtése idején is fokozottabban odafigyeltek. A korpusz természetes részeinek tekintetem a gyűjtések alkalmával lejegyzett román eredetű elemeket is. Mivel a szótár a szavak eredetére nem utal, a román eredetet a Csrk.-ra való hivatkozás jelzi, és utalhat erre a jelentésre vonatkozó román szó is.

Tekintettel a források sokféleségére, joggal vethető fel a hitelesség és a teljesség kérdése. Hitelesnek tekinthető a nyelvi korpusz abban a tekintetben, hogy az adatokat szakemberek jegyezték le, azonban ha elválasztjuk egymástól a fonetikai és a szemantikai hitelességet, akkor már árnyaltabban kell megítélnünk elődeink gyűjtéseit. A leghitelesebbek és legegységesebbek mindkét

cuieti), Külsőrekecsin (Fundu Răcăciuni), Lábnyik (Vladnic), Lárğa (Lărguța), Lészped (Lespezi), Lilijecs (Lilieci), Lujzikalagor (Luizi-Călugăra), Lunkamojnest (Lunca-Moinești), Magyarfalu (Arini), Mojnест (Moinești), Nagypatak (Valea Mare), Nemc (Târgu Neamț), Ojtoz (Oituz), Onyest (Onești), Pakura → Degettes, Palánka (Palanca), Petricsika → Kövesalja, Ploszkucény (Ploscuțeni), Podoros → Lábnyik része, Pojánánukuluj (Poiana Nucleului), Pokolpatak (Valea Mică), Prálea, (Pralea), Pusztina (Pustiana), Rácsila (Gârlenii de Sus), Radóc (Rădăuți), Rekecsin (Răcăciuni), Ripajepi (Bogdănești), Románvásár (Roman), Rosszpatak (Valea Rea), Somoska (Somușca), Szabófalva (Săbăoani), Szalánc → Templomfalva, Szálka (Seaca), Szárazpatak (Valea Seacă), Szászút (Sascut-Fântânele), Szeketura (Pădureni), Szerbek (Florești), Szeretvásár (Siret), Szitás (Nicorești), Szlanik-fürdő (Slănic-Moldova), Szläniktorka (Gura Slănicului), Szoloncka (Tărăța), Szőlőhegy (Pârgărești), Szucsáva (Suceava), Tamás (Tamași), Tatros (Târgu Trotuș), Templomfalva (Cireșoia), Terebes (Trebiș), Tráján (Traian), Trunk (Galbeni), Turluján (Turluianu), Újfalu (Satu Nou), Újfalu → Belcseszku, Tráján, Újrekecsin (Dumbrăveni), Váleákipului (Valea Câmpului), Valény (Văleni), Válászaka → Szárazpatak, Váleri → Rosszpatak, Vižánta (Vizantea Mănăstirească), Zsoszény → Diószén

vonatkozásban Wichmann adatai, ő ugyanis fonetikailag is képzett nyelvész-ként töltött folyamatosan hosszabb időt Szabófalván, adatait hangtanilag precízen jegyezte le, és az értelmezések tekintetében is pontosságra törekedett, ez a lejegyzés azonban, mint jeleztem, technikailag nehezebben volt értelmezhető a későbbi kutatók számára. A szótár törzsanyagát képező tanszéki nyelvföldrajzi adatok fonetikailag szintén pontosak, bár a 8-10 gyűjtőnek nem sikerülhetett teljesen összehangolnia lejegyzési technikáját, láthatóan sok az impresszionisztikus hangtani változat.

4. kép. Lejegyzés gyakorlása a hajdani műhelyben (1954)

A kérdőíves gyűjtés kevésbé volt alkalmas a szemantikai árnyalatok, mélységek lejegyzésére, ebben talán az is közrejátszott, hogy az 50-es évek uralkodó ideológiája nem is kedvezett a moldvai magyarok szellemi, lelki világának közelebbi megismerésének,¹³ viszont a néprajzi gyűjtések nagy részén nem le-

13 Ebben én azt is korlátként érzékelem, hogy a gyűjtők többsége protestáns volt, kevésbé volt értő és érzékeny a moldvai magyarok lelki élete iránt.

het számonkérni a lejegyzés kiejtési szerinti pontosságát, de nyilván jóval többet nyújtanak az értelmezés tekintetében. A szótár, Wichmannhoz hasonlóan, a fonetikai változatok tekintetében úgy sematizál, hogy tükrözi a nyelvjárás alapvető hangtani sajátosságait, az értelmezésben pedig tekintettel van mind a rendelkezésre álló példamondatokra, szövegrészletekre, mind pedig az ezeket kiegészítő kulturális kontextusra, néprajzi pontosításokra. Ami a teljesség igényét illeti: egy szótár esetében ez mindig viszonylagos és elérhetetlen, számomra ennek határait a forrásaim korlátjai határozták meg.

5. A szótár jellege, tükörszerkezete

A moldvai magyar tájnyelv sajátos jellege sajátossá teszi a szótárt is. A magyar dialektológiában ismert szótártípusokhoz viszonyítva ez a szótár egyaránt tekinthető tájnyelvi szótárnak, tájszótárnak és nyelv(járás)történeti szótárnak: teljességre törekedett, amennyiben a forrásai ezt lehetővé tették; minden szó tájszó valamilyen értelemben; és nyelv(járás)történeti is, relikuma a mezőségi vagy a székely nyelvjárásnak. Az én megítélésem szerint egy ilyen szótárnak a szemantikai, kulturális vonatkozásai fontosabbak, mint a hangtaniak: etno-szemantikainak kell lennie.

Ez a felfogás határozta meg a szótár újszerű tükörszerkezetét is, azt, hogy két részből áll. Az első, általam „moldvai magyar – közmagyar”-nak nevezett rész (két kötet) a hagyományos tájszótárakhoz hasonló, a címszavakhoz kapcsolódó szócikkek, benne a jelentések betűrendben követik egymást („szavak és dolgok”). A második, „közmagyar – moldvai magyar” részben a magyar köznyelv szavaival jelölt „dolgok”, fogalmak állnak címszóként, a szócikk az első részre utalva, mintegy tükörként, tartalmazza azokat a szavakat, amelyek a moldvaiban az adott fogalom kifejezésére használatosak („dolgok és szavak”). Ez a rész a nyelvatlaszok jelöléstani (onomasztiológiai) elvét követi, és ennek szócikkeiben kaptak helyet a bővebb néprajzi magyarázatok is.¹⁴

14 Ez a szerkesztési elv, amelyet a recenzensek fontos újjáértékeltek, összefügg az én korábbi munkásságomat is jellemző etnolingvisztikai szemlélettel. Az a véleményem, hogy minden tájszótárnak erre a kettősségre kellene törekednie, tekintettel arra, hogy

Ebben a részben ellenőrizhetővé válnak az olyan korábbi, nem teljesen megalapozott feltételezések is, mint pl. „az összefoglaló fogalmak megnevezésének” megléte vagy hiánya (Murádin 2000), mert nyilvánvalóan nem többletről vagy hiányról van szó, hanem arról, hogy ennek az archaikus magyar nyelv-változatnak, kultúrának a szókincse egy sajátos, a mai magyarétól lényegesen eltérő fogalmi és szemantikai struktúrát tükröz.

6. A szócikkek

Az első részben a szócikkek nagy vonalakban a magyar tájszótárírásban kialakult hagyományt követik. A címszavak tekintetében van ettől eltérés: a táj- és tájnyelvi szótárak a címszót a köznyelvihez közelítik, „köznyelviesítik”. Ebben az esetben ez megtévesztő lett volna: jelentősen csökkentette volna ennek a nyelvváltozatnak a köznyelvhez viszonyított, a szókincsben is megmutatkozó reálisan meglévő távolságát. Ezért olyan szavak, szóalakok is címszóként szerepelnek, amelyeknek a lexéma volta inkább csak a moldvaiban nyilvánvaló. Ez a köznyelvitől való eltérés a hangalakra is kiterjed, például az *össze-* előtagúak megfelelő utalással az *összé-*-nél szerepelnek, a *benéz* az itt általánosabb *bénez* alakban, hasonlóképpen címszó a *csürke*, az *esső*, a *faszujka*, a *fazak*, a *feteke*, a *kalán*, a *kócs*, az *üdő* stb. A köznyelvi változat utalásként áll saját megfelelő betűrendi helyén, pl. *csirke* → *csürke* stb. A címszót a fonetikai változatok követik, a lokalizálás megjelölésével, zárójelben a két nagy régióra (sz, mez) vagy a kutatópontokra utaló rövidítésekkel. A jelentés(ek)e)t román és angol nyelven is megadja a szótár, ezt követi – amennyiben rendelkezésre állt – a jelentést illusztráló példamondat. Rövidítésekkel elkülönítve a címszóval alakult kicsinyítő vagy gyakorító származékok, kifejezések is részei a szócikkeknek, továbbá szólások, szóláshasonlatok is. A szócikk végén található a források megjelölése, valamint a címszóval kapcsolatos más szó-

az egyes nyelvjárási régiók hagyományos szókincse nemcsak szókincsében volt sajátos, hanem a helyi kultúrával összekapcsolódó fogalmi rendszerében is. A moldvait követően hasonló tükörszerkezetben jelentettem meg 2021-ben a Kalotaszegi tájszótárt is.

cikkekre való utalás. Az utalások rendkívül körültekintőek mind a két fő részen belül, mind a két rész egymással való viszonyában.

Példaként álljon a *csirke* szócikke, utalással a szó gazdag szócsaládjára, amelynek elemei – a kicsinyítő származékok kivételével – önálló szócikkbe kerültek:¹⁵

csürke ~, *csürke*, *csírke* (sz, Szf) fn csirke, jérce; *pui de găină*, *pui-că*, *găină tânără*; chicken, pullet. Megj. Több pontról azt jelzik, hogy a *csürke* és a *pislen* között jelentésmegoszlás van: az előbbi a nagyobb csirkét (a jércét) jelöli, az utóbbi a kisebbet. – *Pisleny, ha kissecskébb, csürke, ha nagyacskább* (Be). Egyébként rendsz. a *pislen* az archaikusabb névforma. – *Csürcét vágunk, levesen csinájjuk vagy tokánnak, hogy szeressük.* | *Szarka elviszi a csürcét* (P). || *Jaj, ne hagyjatok! Eszen meg a kotlós a csürcékkel!* (Di). || *Másnak kicsi pislenjei voltak, csürcék* (P). *Kics. csürkecske, csürkecske* (sz), *csürcécske* (Szk), *csürkiécske* (Vi), *csürcécske* (Szk, Tt), *csürcöcske* (Et, Rp); *kicsi csürke* (sz). Sz. *pinkésti csirke* (O). CsángSz., CsángA. 409, 410, HPÁt. 421, 433. → *kakas*~, *kicsi*~, *nagy*~, *ráca*~, *tyúk*~, *vágó*~; *Kotló*

A szócikk végi utalások a *-csürke* utótagúakra vonatkoznak, amelyek önálló szócikknek címszavai, a *csürke*- előtagúak szintén szócikkben kaptak helyet: *csürkefiú*, *csürkekakas*, *csürkekas*, *csürkekókis*, *csürkeláb*, *Csürcécsillag*, *csürcetyúk*

Arra, hogy mit jelent ez a kettősség, a szótár tükörszerkezete, álljon példaként két-két összefüggő szócikk az I., illetőleg a II. részből:

I. *abajgódik* ~; *abajgódni* (Bf) tn ige siránkozik, panaszkodik; a se plânge, a se tângui; *complainte*, *whine*. – *Abajgódni. Ádikã* /= vagyis/

15 Itt most eltekintek a rövidítések feloldásától, ezek részben a szokásosak (pl. a szófaj jelölése), többségükben a településnevek rövidítésével lokalizálják az egyes adatokat, a szócikk végén pedig a forrásokat jelölik. A lokalizálásban az sz önmagában utal arra, hogy az adat a tájnyelv székelyes típusára jellemző, a mez arra, hogy a mezőségi típusából.

mikor valamit renditek /= elmondok/ *én magának, hogy itt szérík* /= fáj/. *Ádikă abajgódik* (Bf: TV.). → meg~

II. SIRÁNKOZIK abajog, abajgódik, megabajgódik, bőgedez, siránkodik, siránkozik, siratkozik; *szerekuckodik. → PANASZKODIK

Az I. részben szerepel az *abajgódik* főnévi igenévi alakjával együtt Bogdánfalváról, példamondatokkal illusztrálva, forrásként Tánczos Vilmosra utalva, 'siránkozik, panaszkodik' jelentésben. A szócikk végén utalás van a *megabajgódik* szócikkre is. A II. részben a *SIRÁNKOZIK* fogalom szócikkében nyelvi jelölőként további hat szó jelenik meg, amelyek mind önálló szócikkkel szerepelnek az I. részben, továbbá utalás van arra, hogy a II. rész külön tartalmazza a 'siránkozik'-kal fogalmilag összefüggő *PANASZKODIK* szócikkét. Látható, hogy miközben az I. és a II. résznek megvan a saját belső utalási rendszere, a II. rész mintegy fogalmi mutatója az I. résznek. Ez a példa azt is illusztrálja, mennyire gazdag lexikálisan a bánat, szomorúság kifejezése a moldvai magyarok életében. Ehhez olyan, mások által is idézett frazémák tartoznak, mint az: *Addig sirtam, hogy árkot vert az arcámon a könnyű*.

Egy további jellemző példa szintén annak illusztrálására, mennyire fontos ez a kettős irányú átvilágítása a nyelvnek és a kultúrának:

I. mise ~ (Csü, K, Kg), *müse* (O), *misze* (Bf, Bg, Bl, Di, Kl, Pl, Szf, Tn), *müsze* (Di); *misziére* (Bf, Bu, Pl, Va) fn 1. mise; 2. templom (mez). Kics. *misecske*, *miszecke*. Sz. *hajnali mise*, *hajnali misze* (Bf); *ziégi misze* (Szf); *misének a színnye* portikusz: a templom bejárata (Szf). Kif. *misziének harangaz*. Fr. Fatikus szólás templomból való kijövetelkor: *Misére jártál?* (Di). CsángSz., HPHn. → szent~

II. TEMPLOM anyaszentegyház, mise, miseház, szentegyház, szentesház, templom; <templomi szertartás> *prohod; <templomi ének> miseének; veszpera; <templomi lobogó is> kereszt, keresztfa. Sz. is-

ten háza; <katolikus templom> magyar templom; ádventisz templom;
<templom bejárata> misének a szinnye.

Az I. rész *mise* szócikke a hangtani változatosságon kívül azt is jelzi, hogy a szónak a nyelvjárás *mezősegi* (archaikus) típusában van 'templom' jelentése is, a szókapcsolatok, kifejezések is megoszlanak a két alapjelentésnek megfelelően. A II. rész *TEMPLOM* szócikke tartalmazza azt, milyen szavak használatosak a 'templom' jelölésre, amelyek mind önálló szócikkkel szerepelnek az I. részben. Ez a fogalom nyilvánvalóan centrális jellegű a moldvai magyarok életében.

7. Hiperonimák, igealakok, feminizálás

A szócikkek írása közben az adatok bősége folytán óhatatlanul feltűnővé váltak a szemantikai struktúrájukban sajátos hiperonimák. Két dolgozatban is foglalkoztam ezzel (Péntek 2007, 2014b), és végül – amint a fentiekben utaltam rá – a legfeltűnőbb hiperonima, a *csinál* vezetett el a *csángó* név eredetének megfejtéséhez is. Két fő oka van a hiperonimák nagyobb gyakoriságának: az egyik a nyelvcserével, nyelvleépüléssel járó lexikális hiány, az, hogy alárendelt fogalmak jelölését is a hiperonima veszi át, a másik a kétnyelvűséggel járó szemantikai kiegyenlítődések. Itt két hiperonima szócikkének bemutatására szorítkozom, az egyiket azért, mert adataiban, szemantikai struktúrájában könnyen áttekinthető, a másikat, lemondva a tíz jelentés bemutatásáról, azért, mert az archaikus igealakok tekintetében tanulságos (ami szintén nem független a kétnyelvűségtől sem).

ül ~; *ülik* (ált.), *il* (Esz, Gy, Sze); (én) *ülek* (Bg, Pl), *ilek* (Gy, Sze), *ilék* (O); *üssz* ülsz (Ba); *üllött* (Lb); (én) *íjek!* üljek (Gy); *ilni* (Esz); *ülve* (ált.) tn ige. 1. ül. 2. lakik, él vhol. 3. tartózkodik, van, marad vhol. Nr. *A feje fölött a szögend egy vászon, aszonygyák, a lelke ül benne /a halottnak/* (M). 4. <munkátlanul> tölti az időt. – *E níp* /= asszony/, *ü elment pisukászni* /= burgonyát szedni/, *sz iën ülek honn* (Szf). 5. <vmi felhasználatlanul> áll. – *Pallag, amejik ül örökké* (Gf). 6. <vmilyen

módon> viselkedik, létezik, él. – *Öbrenn ül* /= nem alszik/ (L). 7. áll. – *Ül a zajtoba* (Pl). 8. pihen, hever, fekszik. – *Màrhák ugy ülnek* (Rp). Gyak. *ülőget* (K, Szf, Tr). Kif. *Kacagólag ül a szája* mosolyog (M); *lábon(d) ül* áll; *térgyenn ül* térdel (Bf), *ül seggend* ül. CsángSz., MGYIge. 204. → bé~, el~, fel~, ki~, le~, oda~, rea~

mën(ën) ~, mēnyēn, mējēn, mēēn, meen, mēgy (sz), menen(d), mēnyēn, menyen, mēgyēn, mejen (mez); mēnt, ment; mēne, mene; mēnēn vala; menen(d) vala moszt; mēnt vala; mēnt vót, mēnt uót, ment ult; mēnt lēssz; mēnēn lēssz, mēnyēn lēssz, mējēn lēssz lehet, hogy elmegy; mēne, menne; akar mēnni, akarna mēnni; mēnt lēnne, ment lenne, mēnt vóna; mehetett lenne; mēnnyēn! mēnnyen(d)! mēnnyik!; mēnni (sz), mēnni (mez), mēnve(l), menve (ált.); mēnő (ált.) tn ige tíz jelentésben. Kif. *mēnēn álmába* alvajáró, holdkóros, *menen bátrann* gyorsan megy, *mēnēn lábonn*, *mēnēn szabadon* gyalog, *mēnēk a lábam szívinn* lábujj-hegyen megy, *mennek sontokval* korcsolyáznak, *fiélen menen* szélen megy, *lágyan mēnēn* rosszul, gyengén megy vmi, *riullan ment* sírva ment. → át~, átal~, bé~, belé~, el~, elé~, fel~, félre~, férjhez~, haza~, keresztül~, ki~, le~, oda~, végig~, vissza~; mente → elé~, menyül → meg~; bátran

Szintén az aktív kétnyelvűség következménye a feminizálás jelensége. A románban meglévő grammatikai nem akkor válik fontossá a magyar beszédben, ha az hangsúlyosan a biológiai nemet is kifejezi. Így a *magyar* (férfi) mellett fontossá válik a *magyar* (nő) megkülönböztetése a *magyarka* szóval, amelyben a *-ka* képző nem kicsinyítő, hanem feminizáló képző, akárcsak a román *unguroaică* szavéig. (Ehhez hasonlóan *zsidó* – *zsidóka*, *zsidókáné* stb.) A szótár első részéből:

magyarka ~ (Bf, Bg, Cs, Di, Ff, K, Kr, Lk, Np, P, Pl), *madzsarka* (mez) fn magyar asszony; *unguroaică*; Hungarian woman. – *Én nem vadzsok madzsarka!* (Ju). CsángSz. → nép

Sőt a kétszeres, hangsúlyos feminizálás sem ritka:

magyarkáné ~ (Ba, Bl, De, Dg, Di, G, Gf, Kg, L, Lk, O, Sze, Tf, Úf),
madzsarkáné (Lk, Pl), *magyarkáni* (Szf) fn magyar asszony; unguro-
 aicã; Hungarian woman. – *Ő isz magyarkáné.* | *A felesége kel lédzsën*
madzsarkáné (Pl). → asszony

A szótár II. részében a ’nő’ változatos, archaikus megnevezéseit találjuk. Ezek közül a *népe* élő igazolása annak, hogy a *nő* és a *nép* szó etimológiailag összefügg egymással.

NŐ2 asszony, asszonyállat, fejiérnép, népe; <fiatalabb nő> nénike;
 <nővel együtt él> népel. Sz. árva nő, betegágyas nő; bubás/szoportatós
 nő; kövér nő. CsángA. 129. → BARÁTNŐ, KÁNTORNŐ, MOSÓ-
 NŐ, ORVOSNŐ, ÓVÓNŐ, SÓGORNŐ, SZAKÁCSNŐ, TANÁRNŐ,
 TANÍTÓNŐ, ÚRNŐ; ASSZONY, FELESÉG

8. A tárgyi világ múzeuma

A szótár, különösen második részében, az archaikus tárgyi világot is megjele-
 níti, illusztrációival valóságos múzeuma a moldvai magyarok hagyományos
 paraszti világának. Egyetlen példa a sok közül:

CSÉP csép, cséplőfa, búzaverő, cséphadaró, cséphadarág, másfélfa,
 verecső; imblăcsiu. CsángA. 336.

<CSÉP NYELE, RÚDJA> csépnyél, cséplőbot, csépbót, cséphadarág,
 fark. Sz. csép botja.

<CSÉP NYAKA, a rudat és a hadarót összekötő szíj> csépfej, közsziu,
 nyaka, nyakló, sziju.

CSÉPEL <cséppel gabonát, kendert, babot> csépel, megcsépel, veri, megveri. Kif. töri ki a búzát, veri a faszujkát. CsángA. 337. → KICSÉPEL; BÚZACSEPELNI NYOMTAT

<MEGTISZTÍT gabonát rostával vagy a szél segítségével> felszeleli, megszeleli.

<GÉPPEL CSÉPEL> csépel, gépel, masinálja, tréjérálja.

9. Nyelvi, szókinszbeli archaizmusok

Különösen a nyelvjárási régió mezősegi típusában gyakoriak a lexikális archaizmusok: a *sír(ik)* mellett használatos még a *rí*, *riu* (Szabófalváról: *rivu a szíve*, azaz *sír a szíve* 'szomorú' jelentésben); etimológiailag a TESz. szerint ezzel áll kapcsolatban a 'kiált' jelentésben a moldvaiban általános *rikojt*. A *fáj(ik)* mellett még ott a *sérik*, a *savanyú* helyett a *sebes*: *Eszik szebösséget, szíerik a hasza* /= savanyúságot eszik, fáj a hasa/, Jugánból: *Ha szérik a szíved, kell mondzs valamit* (= ha fáj a szíved, kell, mondj valamit). A *tyúkmony* a *mony* eredeti 'tojás' jelentését örizte meg, a *kígyótyúkmony* így 'kígyótojás' jelentésű. Az *űz(i)* igének a 'gyakorol(ja), használ(ja)' jelentése van meg ebben a nyelvre vonatkozó megjegyzésben: *Na, látad, nem jut eszedbe a magyar szó, ha nem űződ*. Archaikusnak tekinthető valamely szónak a mainál konkrétabb jelentése: *kedves* az, akinek jókedve van: *Egy kicsit kedveske votam, mert ittam egy kicsi pálinkát* (Berzunc), aki *engesztel*, zsírt *engesztel*, azaz 'olvaszt', és így a zsír *engesztelődik*, nem az ember. A román eredetű szavaknak is gyakran megvan a maguk rejtélye, pl. a kukoricának általános a *puj* neve, pedig ilyen neve a románban nincs a kukoricának.

A szakirodalom korábban is jelezte, hogy mivel nem volt meg a természetes kapcsolata a nyelvterület többi részével, a moldvai magyarba nem jutottak el az újabb kori nyelvi fejlemények. Murádin László kimutatta, hogy például a nyelvújítási szavakat a moldvai magyarok a megfelelő jelentésű román elemekkel pótolták (Murádin 1958). A szótár anyaga azonban azt is bizonyítja, hogy ilyen sajátos helyzetben, amikor egy nyelvi idióma beszélő közössége saját

magára van utalva, fokozottabban érvényesíti saját kreatív erejét, maga hoz létre új szavakat, kifejezéseket, szólásokat. Ilyen a moldvaiban pl. a *buvóka* a kul-lancs, *kapogató* a koldus, *melegeresztő* a katicabogár neveként, a 'törülködő' jelentésű *kendező*, *kendőző*, az *ótatt*, *ultatt* 'kocsonya' jelentésben, a *tanácsol* 'beszélget', a *bűzgeli*, *(meg)illassza* 'megszagolja', a *tyutyuga*, *csücsüge* 'fűz-fasíp'. Az *amióta* névmásnak *mitőte*, *mitulta* változata van. A székelyek ide, Moldvába is magukkal hozták eredeti nyelvjárásuk metaforizáló készségét, nem ritkák a metaforikus növény- és állatnevek: *barátkása* 'kankalin', *istengyümölcs* 'galagonya', *leánkamadár* 'barázdabillegető', *disznószőcs* 'sündisznó'.

Szólásaik, közmondásaik egy részében nem nehéz felfedezni általánosan ismert közmondások nyelvileg sajátos formáját: *Ha elhagyad ez utat, nem kapad ez ösvönt is*, ugyanazt jelenti, mint a *Járt utat a járatlanért el ne hagyj* kifejezés; *Ne hánd e gyiót* /= diót/ *e villával e hiura* /= padlásra/!, azaz: Ne hányd a borsót a falra, felesleges dolgot ne művelj; *Hol láttál szép bábát* /= öregasszonyt/, *derék* /= jó/gyermeket?/, azaz: Szép öregasszonyt, jó gyermeket ki látott?; *E szemérmessz* /= szégyenlős/ *cigány örökké ez üressz tericsnyával* /= üres tarisznyával/ jár, azaz: Szégyenlős koldusnak üres a táskája. Vannak viszont olyan közmondásaik is, amelyek bölcsessége saját élethelyzeteikkel kapcsolatos. *Ez erdőnek vagya(n) fílye, sze mezőnek szeme*, azaz: ha valaki az erdőben lop, a fejszecsapások hallatszanak, a mezőn meglátják a tolvajt; *Gyét vágad ez erdőt, bőgedez, gyét rakad e szekiérbe, ő kacag*, azaz: az erdő sír, amikor vágják a fáját, de kacag, amikor a fával túlterhelt szekér összetörik. Az ilyenek gyakran román nyelvi alapon értelmezhetők: *Ez erdő nem fiél e fészétől, ha ni(n)csen nyele*, ehhez tudni kell, hogy a románban a *fejszenyel* az 'áruló' képes megnevezése, azaz a közmondás egésze azt jelenti: a közöségnek nem kell félnie az olyan ellenségtől, amely nem vásárolt meg egy árulót.

10. A szótár jelentősége

Bizonyára nem állok egyedül azzal a véleményemmel, hogy a szótár fő értékét az adja, hogy egy már reliktummá vált, eltűnőben lévő magyar nyelvváltozat lexikális elemeinek tudományos feldolgozása. A szótár anyaga maga bizonyítja, hogy a moldvai magyar nyelv(járás)sziget eredetében magyar, egyik része

a közép-erdélyi Mezőség középkori relikuma, másik része a székely 2-3 évszázados előképe. Az archaikusabb, Szeret menti része: mezősegi, legalább 85-90%-a székely. Szigethelyzete, több évszázados elszigeteltsége révén belső magyar változataiban folyamatosan keveredett, ugyanakkor folyamatosak voltak a nyelvközi kontaktusai a régióban mindenütt jelenlevő román nyelv helyi változatával és a román köznyelvvvel is (a román lexikális kontaktuselemek aránya 15% körüli), kiterjedt a kétnyelvűség, a kétnyelvűségnek az a változata, amely külső hatással párosulva folyamatossá tette a nyelvcserét. Nem kétséges azonban, hogy magyar nyelvi anyagában kapcsolódik a magyar nyelv egészéhez, több szállal a székelyhez, az erdélyihez.

Reményeim szerint a szótár hozzá fog járulni a moldvai magyarok és nyelvük kedvezőbb megítéléséhez, hogy megtaláljuk a normalitást a végletek, a mítosz és a megbélyegzés között. A moldvai magyar tájnyelv a történelem által sok tekintetben megtört nyelvváltozat, egy töredezett nyelv, a magyar nyelv egyetlen külső nyelvszigete. Ezt tükrözi a szótár is, mert nem tükrözhet mást, olyan, amilyen a beszélők sorsa volt. Csoda, hogy még megvan, hogy legalább ennyi fennmaradhatott belőle. Akik még beszélnek, jól elboldogulnak vele, számukra teljes értékű. Nem kell senkinek szégyenkeznie miatta. Mint ahogy senkinek nem kellene sem félnie, sem szégyenkeznie saját nyelve, nyelvváltozata vagy identitása miatt. Ez az emberi méltóság alapja.

Véleményem szerint bizonyító anyagként bátorítást jelent a nyelvpolitikai vitákban azzal az ideológiai fogantatású román véleménnyel szemben, amely kétségbe vonja ennek a nyelvváltozatnak a magyar eredetét és magyar voltát, és azokkal szemben is, akik nem a magyar részeként, hanem önálló nyelvként tekintenek a moldvai magyarra.

Reményeim szerint leginkább forrásként lesz haszna a tudomány számára: elsősorban a nyelvtudomány és a néprajztudomány számára. Álljon itt egyetlen példa arra, miként segítheti a népi vallásosság archaikus szövegeinek értelmezését. *Aranygyóttár* szerepel egy népi imádságban: „*aranygyóttár előtt aranykarszékecske*”, a szótár *arany* szócikkében szerepel az, hogy a moldvaiban ennek *aranygy* változata van, az *óttár* pedig az *oltár* változata, azaz az *aranygyóttár* megfejtése: aranyoltár.

Hivatkozott irodalom

- CsángA. = Gálffy Mózes – Márton Gyula – Szabó T. Attila (szerk.) 1991: *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* I–II., Magyar Nyelvtudományi Társaság. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. szám. Budapest.
- Csrk. = Márton Gyula 1972: *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Iancu Laura 2013: *Petrás Incze János*. Magyar Napló, Budapest.
- Kiss Jenő 2019: Megjelent a moldvai régió magyar nyelvi nagyszótára. *Magyar Nyelv* 115/1: 87–91. https://epa.oszk.hu/00000/00032/00081/pdf/EPA00032_magyar_nyelv_2019_1_087-091.pdf
- Márton Gyula 1973: *A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása*. In: *Korunk Évkönyv*. Kolozsvár, 173–193.
- MMTnySz. = Péntek János (szerk.) 2016–2017–2018: *A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1,2–II*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Murádin László 1958: A nyelvújítási szók csángó megfeleléséhez. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai, Series Philologia*. 197–199.
- Murádin László 2000: Az összefoglaló fogalmak megnevezéseinek hiánya a moldvai csángó nyelvjárásban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 44/1–2: 125–128.
- Péntek János 2004: A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. MNyTK. 221. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 180–196.
- Péntek János 2006: A belső tagolódás kérdése a moldvai magyarban a szóföldrajz alapján. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 50/1–2: 29–52. <http://www.sztanyi.ro/download/nyirk06.pdf>
- Péntek János 2007: *A csinál* ige a moldvai magyar nyelvjárásban. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. aug. 22–24*. Szombathely. 207–210.
- Péntek János 2014a: A moldvai magyarokról és a csángó elnevezésről. *Magyar Nyelv* 110/4: 437–447.

- Péntek János 2014b: „*Kacagólag ül a szája.*” Igei hiperonimák a moldvai magyarban a passzív–aktív kontinuumán. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 280–286.
- Péntek János 2020: Típusok, csoportok, tájak a moldvai magyarban. Egy régi kérdés újragondolása. *Magyar Nyelv* 116/2: 129–138. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.2.129>
- Tánczos Vilmos 2011: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Tánczos Vilmos 2026: *A moldvai magyarok (csángók) kutatásának múltja és jelene (etnográfia és nyelvészet).* Akadémiai székfoglaló előadás. <https://www.youtube.com/watch?v=3OjEi1S1FVo> (letöltés: 2026. április 21.)

POMOZI PÉTER

A FOLKLÓRLEJEGYZÉSEKTŐL A MODERN NYELVJÁRÁSI ÁBÉCÉKIG

A nyelvjárási identitás és a standardizáció viszonyához

KIVONAT: A magyar nyelvjárástudományban – számos más európai példától eltérően – a legutóbbi időkhig marginális kérdés maradt a nyelvjárási ábécék standardizációja, jóllehet „népköltészeti” és „nyelvészeti” lejegyzés különbségeiről már bő másfélszáz éve komoly szakmai eszmecsere bontakozott ki. A dolog jelentőségét Moldvától Várvidékig az adja, hogy a magyar nyelvjárások rendkívüli nyelvtörténeti, lexikológiai, folklorisztikai értéket hordoznak, és egyáltalán nem utolsó sorban a helyi és regionális közösségi identitás, közösségi hagyomány meghatározó elemei, s mint ilyenek, egy-egy mikro- vagy makrorégió gazdasági potenciáljára is pozitív hatással lehetnek. (Mindezen kulturális, közösségi és gazdasági szinergiák meglétét számos európai példa igazolja ott, ahol a standardizált nyelvi változatok a nyelvi tájképben is hangsúlyosan jelen vannak.) Az említett értékek azonban csak úgy örökhíthetők tovább, a helyi és regionális tájnyelvi identitás csak úgy erősíthető meg érdemben, ha megtörténik a nyelvjárások egyszerű, pontos, könnyen tanítható írásbelivé tétele, standardizációja, amely viszont teljesen elképzelhetetlen annak kiinduló eleme, a grafizáció, konkrétan a standardizált nyelvjárási ábécék megalkotása és regionális elterjesztése nélkül, beleértve az adott régiók köz- és felsőoktatásának ehhez kapcsolható diszciplináris elemeit. Versenyképes, infotechnológiaiag is támogatható írott forma nélkül

a legtöbb magyar nyelvjaváltozatot ugyanúgy a gyors eltűnés veszélye fenyegeti, mint Földünk legtöbb nyelvét és nyelvváltozatát, melynek nem alakult ki a mindennapi kommunikációban használható, standardizált írásbelisége.

KULCSSZAVAK: nyelvjárási identitás, standardizáció, grafizáció, nyelvjárás és infotechnológia, Kárpát-medencei magyar nyelvjárások

1. A nyelvjárási hangjelölési gyakorlat a tudományos igényű folklórgyűjtések kezdetétől: célok és szempontok néhány korai példa fényében

E pontban természetesen nem lehet cél a magyar nyelvjárások hangjelöléstörténetének bemutatása: egyrészt ennek még vázlatos bemutatása is messze meghaladná írásom kereteit, másrészt a tudományos nyelvjárási lejegyzés kérdéseit az egyezményes magyar nyelvjárási hangjelölés születéséig nagyon sok kitűnő cikk és könyvfejezet tárgyalja. Máig megkerülhetetlen e tekintetben Csűry Bálint 1936-os könyvecskéje és Deme László 1953-as tanulmánya. Különösen megszorodtak a hangjelölés problémáival is foglalkozó írások a magyar nyelvatlasz előkészítő munkálataitól, a húszas évek végétől, de még inkább a Magyar Nyelvatlasz Bizottság 1941-es megalakulásától fogva. Most azonban ugorjunk ehhez képest száz évet vissza az időben, a moldvai Klézsére, mert az akkori történeteknek távlatos jelentősége van mondanivalónk szempontjából.

A tudományos igényű magyar folklórlejegyzés úttörőjének a forrófalvi születésű Petrás Ince János minorita papot tekinthetjük, aki 1841 nyarán Borszéken összetalálkozott Döbrentei Gábor akkori akadémiai titoknokkal és szerkesztővel. Döbrentei csángóság iránti érdeklődése egészen különleges, új vonzalmat ébresztett a szerzetesben. Találkozásuk utáni hevületében Petrás Ince áthelyeztetését kérte Pusztináról Klézsére. Így lett egy Forrófálvához közeli falu, Klézse holtig hű „monográfusa”. Petrás két gazdag gyűjteményes füzetében jól olvasható, a korabeli nyomdai viszonyok között is könnyen közölhető, mégis lehetőségig nyelvjáráshű lejegyzésre törekedett. E törekvését a Moldvahoni Csán-

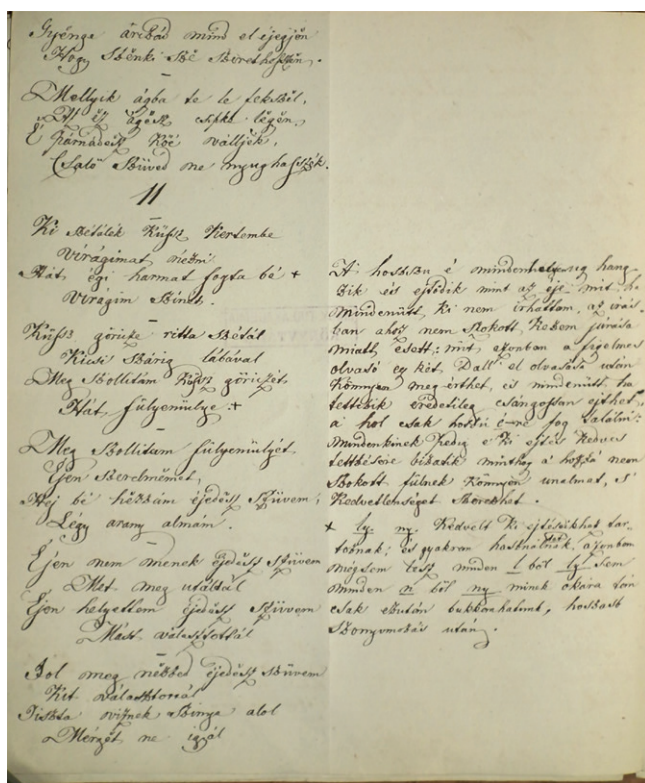
gó-Magyar Dallok (I. Petrás 1843) fejlécében papírra is vetette: „Moldvahoni Csángó-Magyar Dallok, Mellyeket csupán a Leányok szerzenek, és danolnak a tapasztalás, és saját vallomásuk szerint. Kiknek szájszerinti Elmondásuk után, mennyire lehetséges volt, össze szedett IP...I.e sk. 1843 Alsó-Klésén.”¹ Petrás szövegeinek hangjelölésében következetes, a nyelvjárási jelenségeket maradéktalanul igyekszik jelölni, mégpedig mai szemmel nézve fonematikusan. Ezzel Petrás nemhogy korát, de még a fonetikus-fonematikus elméleti vita kezdetét is megelőzi: ennek legkorábbi hullámát majd a Vadrózsák első kötetének sajtó alá rendezése körüli hangjelölési kérdések vetik, másfél évtizeddel később. Petrásban mindezekért én a XXI. századi nyelvjárási standardizáció egyfajta előfutárát, azt a kivételes lángelmét² tiszteltem, aki oly korban talált helyes választ egy fontos módszertani problémára, amikor a kortársak még magukat a problémához vezető kérdéseket sem fogalmazták meg.

A már említett Vadrózsák első kötete 1863 januárjában jelent meg. Kriza János nagyajtai születésű lévén részese volt a mesélők világának, még ha anyagát nagyrészt levelezői útján szerezte is. Szerkesztési elveivel, a szöveg-hűséggel, a pontos nyelvjárási hangjelöléssel Kriza a tudományos folklórgyűjtés másik korai hírnöke volt. Önéletrajzában így emlékezett erről: „Lassanként tisztult bennem a gondolat: úgy adni ki a népkölteményeket és szólásmódokat, oly hangejtéssel, éppen mint a nép kiejti – a virágot egész színével, illatával mutatni bé a közönségnek...” Kriza kezdetben jóval cizelláltabb hangjelölést próbált szövegközléseiben alkalmazni, mint Petrás. Ezt jól tükrözi a Vadrózsák II. kötetének szerkesztésekor, Péterfi Sándorhoz, egyik legjobb adatközlőjéhez 1865. május 31-én intézett levele, ebből idézünk: „Mert az a célunk, hogy minden vidéknek s ha szükség helységnek is hang és beszédbeli sajátosságait leírjuk, ha lehet apró értekezésekben is. Egyáltalán az irodalmi szókat, szórakásokat kerülni kell, a legkisebb árnyalatig a nép esze- és szájajárását kell utánózni.

1 Petrás iránti tiszteletből meghagytam az eredeti fejléc sajátos ortográfiáját, az eredeti központozással együtt.

2 Csábító lenne ösztönös zseninek aposztrofálni, de az „öztönös” szó nem lenne sem hiteles, sem pedig igazságos, mivel igen nagy tudatossággal alakította ki egyszerű, de pontos és következetes hangjelölési rendszerét.

[...] A ritkább tájszókat is kérem feljegyezni – a szólásformákat, példabeszédeket, gyermekbeszédet vagy kisgyerekek gügyögését is, szóval amit csak népiesnek nevezhetni.” (A teljes levelet l. Szakál 2012: 170–171.) Az olvasó figyelmét felhívnam „a legkisebb árnyalatig a nép esze- és szájajárását kell utánozni” kitételre, mely valóban a fonetikus hűség iránti igényre mutat. Az már más kérdés, hogy ez az adott korban és helyen, az adott gyűjtői-beküldői kör eltérő minőségű lejegyzései alapján semmiképp sem valósulhatott volna meg következetesen.

1. kép. Petrás Ince Moldvahoni Csángó-Magyar Dallok (I. füzet)³ című klézsei gyűjtésének (1843) két oldala. A verzón a „Ki szétálék küssz kertembe”, a rektón pedig hozzátartozó két, részletesebb hangtani kommentár látható. Forrás: Petrás 1843.

3 Valójában Petrás kéziratos folklórgyűjtéseinek második füzeté, azonban az első, az 1841/42-re datált Moldovai Magyar csángó dalok címűt nem sorszámozta. Mindkettő teljes anyagát közli Domokos 1979: 1358–1421.

Kriza ezen álláspontját és korai szerkesztési gyakorlatát Arany János és Gyulai Pál is helytelenítette, mondván, a túlságos cirkalmazás emészthetlenné, élvezhetetlenné tenné a Vadrózsákat az olvasók számára. Ezzel megjelent a tudományos közlés és az „irodalmi” közlés hangjelölésvitája. Kriza⁴ Gyulai és Arany tanácsai nyomán lazítani próbált a székely hangjelölés pontosságán az olvasóközönség kedvéért, s ezzel az „irodalmi” közlés és a tudományos hűség közti kompromisszum felé tett volna fontos lépést. Elveit sajnos már nem ültethette át maradéktalanul a gyakorlatba, ezt Faragó József tette meg a Vadrózsák 1975-ös kiadásakor.

Kriza huszonegy év elteltével, második kötetének sajtó alá rendezésekor már tudatosan elkülönítette a nyelvészeti és az irodalmi célú lejegyzést: „Lassanként elkészítendem a II-ik kötetet, az már könnyebb lesz: arra csak a meséket dolgozandom át a begyakorlott mód szerint, vagy tanácsot kérek akkor Tisztelt Barátoimtól, hogy tökéletes tájsház szerint adjam-é, vagy az már az első kötetből ismeretes lévén, csak a székelyes íz legyen meg...”. (Id. Faragó 1965: 127; Pomozi – Karácsony 2013: 3). Ha ezt összevetjük a Péterfi-levéllal, akkor azt a kettősséget látjuk, hogy tudományos forrásként adatközlőit a legnagyobb hangjelölési pontosságra próbálta sarkallni, azonban belátta, hogy a nagyközönségnek egyszerűbb írásképre van szüksége, annak elég a „székelyes íz”. Bölcsen belátta annak igazságát, – még ha az objektív körülmények miatt nem is valósíthatta meg ezen tervét –, amelyet szeretett tanítómesterem, Bereczki Gábor mondogatott gyakran: „fonetikus lejegyzésből bármikor lehet fonematikusát készíteni, fordítva azonban nem megy”.

Petrás és Kriza lejegyzéseinek és közléseinek értékét, a „virág egész színének s illatának bemutatását” még értékesebbé teszi, ha összevetjük a kortárs, s a Kisfaludy Társaság megbízásából országos gyűjtést végző Erdélyi János korszakos meghatározó munkásságával. Erdélyi a nagyközönség kedvéért a Népdalok és mondák három kötetében és a Válogatott magyar népdalokban is lemondott a nyelvjárási ízek döntő többségének megjelenítéséről, ennek ilusztrálására idézzük a trilógia első kötete 12. dalának második versszakát:

4 Hogy mind Petrás, mind Kriza mennyire megelőzte korát a tudományos hangjelölés kérdésének már egyáltalán a felvetésével is, azt Erdélyi János monumentális munkájával összevetve értjük meg igazán.

*Bárcsak követnél
 Holtig állandó lennél
 Engem szeretnél
 Senkit mást nem kedvelnél
 Ugy bús napom felderülne,
 Bánatom enyhülne
 Sápadt orcámon kedv ülne
 Könyekben nem fürödne.*
 (Erdélyi 1846: 13)

Erdélyi nem tartotta lényegesnek a gyűjtési hely közzétételét sem,⁵ pedig ennek azért is nagy jelentősége lett volna, mert gyűjtői szinte a magyar nyelvjárásterület egészéről küldtek szövegeket. Azonban éppen ez utóbbi okból fel is menthetjük Erdélyit a „szín és illat” eltüntetésének vádjától: Petrás egy falu, Kriza egy nagy, de mégis körülhatárolható nyelvjárásterület anyagával dolgozott, Erdélyi pedig a magyar nyelvterületével. Egy Kárpát-medencei érvényű „prestandard” nyelvjárási hangjelölési rendszer létrehozása reménytelen vállalkozás lett volna a maga korában.

Ismeretes, hogy a Magyar Nyelvőr 1872-es indulásától kezdve kiemelt figyelmet szentelt a nyelvjárási anyagok közlésének. Ezek részben amatőr beküldőktől, részben ismert nyelvészekről származtak, és ennek megfelelően a szövegek írásképe is elég vegyes volt. „A közlések nem egyöntetűek, soknak a hangjelölése nem megbízható” – írta erről Kálmán Béla egyetemi tanárkönyvében, vö. Kálmán 1966: 102. Ennek illusztrálására Paszlavszky Sándor jelentősebb keleti palóc, (buzitainak tekintett) közléseiből mutatunk ízelítőt, ahol még a két alább idézett szövegrészleten belül, illetve azokat összevetve is felfedezhetünk egy-egy következtetlenséget:

5 A népdalok és mondák bevezetőjében megemlíti beküldőit és a tőlük kapott anyagmennyiséget, a jegyzetekben pedig kiegészítő információt közöl egyes dalokról, mesékről és mondákról, azonban módszeres helyközlés egyetlen esetben sincs, az 1857-es, egyébként bájos képekkel díszített népdalválogatásból pedig mindennemű háttéradat hiányzik.

*Áttalmént eő a Keörösön,
Beleveszétt eoreokeosön; (sic!)
Csipkebokor, nyárfa-leveel,
Mindént összesodri a szeél.
(Paszlavszy 1878b: 144)*

*Fődön foa, foán kendér, kendérén oagyag, oagyagból istenáldása be-
lénk jár.
(Paszlavszy 1878a: 134)*

A *Magyar Nyelvőr*ben közölt anyagok hangjelölési érdekességek, egyenetlenségek, következetlenségek a Simonyi Zsigmond által összeállított *Tré-fás népmesék és adomák* című nyelvjárási olvasókönyv nyelvjárásonként csoportosított szövegmutatványain kiválóan tanulmányozhatók (l. Simonyi 1902). A *Nyelvőr*ről szólván érdemes megjegyezni, Petrás Ince „Rokonföldi” álnéven számos értékes anyagot közölt a folyóirat hasábjain, és ezekben is igyekezett hűen alkalmazni a negyvenes évek elején kimunkált hangjelölési elveit.

Végezetül ugorjunk vissza oda, ahonnan elindultunk, azaz 1941-be! Kiemelkedő kísérlet volt a hangjelölés kérdésének országos érvényű rendezésére és egységesítésére az 1941 őszen tartott Első Magyar Népnyelvkutató Értekezetlet. Az értekezetlet a négy nagy központ: Budapest, Debrecen, Kolozsvár és Szeged képviselőit összegyűjtve, a nyelvjáráskutató munka tervszerűsítése és megszervezése mellett a hangjelölés egységét is biztosítani próbálta. Ahogy Deme írta: „Az ott kialakult jelölési rendszernek határozottan pozitívuma az, hogy az egységre törekvés mellett alapszempontul vette a közönség szélesebb rétegeinek igényét.” (Deme 1953: 19.). Az értekezetleten elfogadott határozat kimondta: „Jelrendszerünknek tehát a lehető legegyszerűbbnek, könnyen olvashatónak, mégis találónak és félreérthetetlennek kell lennie. A sajátosan tudományos célú munkákban azonban természetükből kifolyóan pontos fonetikai jelölést kell követni. Ennek a jelölésmódnak megválasztása egyelőre az intézetek belső ügye marad.”

A népnyelvkutató értekezlet résztvevői Kriza felfogásával némiképp hasonló módon gondolkodtak: találó, félreérthetetlen, könnyen olvasható közlésekről és ezzel mintegy párhuzamosan a tudományos igényűekről, melyekben „pontos fonetikai jelölést kell követni”. A két irány az idők során teljesen szétvált: a néprajzi, irodalmi vagy nevezzük bárminek is a nagyközönségnek szánt hangjelöléstípust, bizony ritkásan tartotta magát a 41-ben felállított kritériumaihoz. Számtalan elegáns folklórkiadást ismerünk az utóbbi nyolcvanegynéhány évből, ahol bizony teljesen köznyelvi hangjelölést alkalmaztak a szerkesztők-kiadók, sokszor jelentősen megcsappantva ezzel eredeti szövegeik ízét-zamatát. Különösen igaz ez a Magyarországon kiadott könyvekre, Délvidéken és Erdélyben a népszerű kiadások is igyekeztek valamelyest megtartani a legjellegzetesebb tájnyelvi színeket. Igaz, a nemes szándékot sokszor nehezítette, hogy e kiadványok döntő többsége is került a nem köznyelvi grafémák használatát, a középzárt *ĕ*-hang *ē* betűjének (esetenkénti) kivételével. Így állt elő az a helyzet, hogy egy vásárhelyi *ő-ző* változatot népszerű formában is meg lehetett hitelesen idézni, egy palóc változatot többletbetűk nélkül azonban bizonyosan nem.

Eközben a tudományos szövegkiadás is ment a maga útján: az „intézetek belső ügye” helyett létrejött az egyezményes magyar nyelvjárási hangjelölés, mely kijelölte ennek biztos kereteit. A legnagyobb problémát az élő nyelvjárások gyakorlati támogatása szempontjából éppen az jelentette, hogy a két szövegkiadási elv közül az első, a nagyközönségnek szóló elég látványosan feladta a petrási-krizai elgondolásokat. Míg a tudományos célú nyelvjárási lejegyzések nagyrészt fonetikus igényűek voltak, a népszerű folklórszöveg-kiadások sok esetben túlságosan is sterilek, részben vagy egészen köznyelviesítettek. Talán ezért is alakult ki magyar nyelvész-körökben az a (legutóbbi időkig) egészen általános nézet, hogy a nyelvjárások kizárólag beszélt nyelvi változatok, *ergo* azoknak saját jogú írásbeliségük nem is lehet. Ez azonban abszurd magyarázat, mi több, részben tautologikus is: egyrészt egyetlen nyelvváltozat sincs a Földön, amelynek *ab ovo* lehetetlen lenne létrehozni a maga normatív ábécéjét, másrészt ha a nyelvész szakma meg sem próbál(t) honunkban ilyeneket létrehozni, milyen alapon állította/állítja, hogy nem is lehet. Aki pedig

azt sugallaná, hogy nem érdemes, az minimum tudományetikai szempontból követ el súlyos vétséget, mivel nem tesz meg mindent annak érdekében, hogy kutatása tárgya élő változatként a jövő nemzedékek, a jövő magyar nyelvközsége számára is fennmaradjon. No persze súlyos kérdés, milyen esélyei vannak a nyelvjárási revitalizációnak, erre utalt Kiss Jenő kiváló, adai összefoglalásának címe is: „Magyar nyelvjárások az ezredfordulón – és utána?” (Kiss 1998: 31). Az „utána” kérdéseiről, esélyekről és lehetőségről azonban már a következő alpontokban szólnunk.

2. A nyelvjárások fontossága és veszélyeztetettsége: elnémulás vagy revitalizáció?

2.1. A világ nyelvi helyzete: Globális és helyi kilátások

Általánosan ismert, hogy a globális nyelvi-kulturális unifikáció következtében az íratlan nyelvváltozatok egyre gyorsuló ütemben tűnnek el bolygónkról.⁶ Kevésbé köztudott azonban a veszélyeztetettség mértékének drámaisága. A Föld nyelveinek 96%-át az emberiség elenyésző része, alig 4%-a használja, azaz megfordítva, a Föld lakosságának több mint 96%-a pusztán néhány tucat nyelvet beszél (elsődleges) anyanyelveként. Nem nehéz belátni, hogy így a nyelvek óriási többsége valamilyen mértékben veszélyeztetett (vö. pl. Pusztay 2016: 9–10, Pusztay 2023: 11–34, Pomozi 2020: 121–142, ábrákkal Loh–Harmon 2014: 23–24 nyomán Pomozi in Pomozi–Katona 2022a: 10–14).⁷

6 Mart Rannut észt nyelvész elképzelése szerint csak azok a nyelvek vannak viszonylagos biztonságban, amelyek teljes infotechnológiai támogatottsággal rendelkeznek. Ilyen nyelv azonban még félszáz sincs, és akkor még nem is szóltunk arról, hogy a különféle MI-alkalmazások térnyerése hogyan szűkítheti esetleg tovább a kört.

7 Ez a forrás (Pomozi–Katona 2022a, b) tudomásom szerint az első, ahol a közoktatásban (11. évfolyam, középszint) jelen tanulmány szerzőnek tollából egy teljes tankönyvi és munkafüzet-lecke foglalkozik a világ nyelvi sokszínűségével és a nyelvek veszélyeztettségével, a Kárpát-medencei magyar szempontokat is megemlítve (idem 10–14.).

A világ nyelvi-kulturális gazdagságát döntően néhány nagy lingua franca ún. falja fel. Ezeket emiatt gyilkos nyelveknek (*killer languages*) is nevezik.

A legvédtelenebbek a kis beszélőszámú nyelvek. Ezek alacsony presztízse gyakran abból fakad, hogy egyáltalán nincs vagy nincs standardizált írásbeliségük, így a közoktatásban még akkor sem tudnak megjelenni, ha erre esetleg meglennének a nyelvi jogi és adott esetben a kisebbségi jogi keretfeltételek is. Ha pedig nem kerülnek be a közoktatásba⁸ és így a nyelvhasználat más, magasabb színtereire sem, akkor a környező, magasabb presztízssú változat(ok) beszélői részéről hamar kész a negatív attitűd, mely szerint az adott számbeli kisebbség nyelve másodrangú. A legveszélyesebb ebben az, hogy ezek a külső értékítéletek többnyire gyorsan visszahatnak a megbélyegzettekre is, és ez magával hozza a kisebbség belső attitűdjének hanyatlását is, mígnem elhiszik, hogy anyanyelvük nem alkalmas másra, „mint szilvalekvárfőzésre a nagymamával” (Pusztay János érzékletes hasonlata).

Azt is látni kell, hogy bolygónk nyelvei – ritka elszigetelt populációk nyelveit nem számítva – ugyanúgy hálószerűen (hálózatosan) kapcsolódnak egymáshoz, ahogy egy biológiai élettársulás növény- és állatfajai. Utóbbi esetben a tápláléklánc súlyos sérülése a teljes ökoszisztémát felboríthatja. Előbbi esetben, ha a nyelvi hálónak túlságosan sok láncszeme némul el asszimilációs nyelvcsere következtében, az a rendszer többi elemére is súlyosan kihat, tekintettel arra, hogy az egymással érintkező nyelvek közt normális esetben folyamatos az interakció, s ennek következtében az egymásra hatás is.⁹ Ha egy forrás elapad,

8 Ebből a szempontból is újdonság a NAT-2020 szerinti új 11. osztályos Magyar nyelv-tan-könyv és munkafüzet, mely a korábbi munkáknál jóval árnyaltabban és részletesebben, négy teljes leckében mutatja be a Kárpát-medencei magyar nyelvjáróterület jellegzetességeit, a nyelvjárások történeti, stiláris értékeit, nyelvi vitalitásában betöltött szerepét (Pomozi-Katona 2022: 93–107, 120–121).

9 A biológiai és a nyelvi-kulturális diverzitás közvetlen összefüggése a bolygó számos pontján jól kimutatható, különösen a kisebb, veszélyeztetett nyelvek esetében, ennek részletes leírását adja párhuzamos biológiai és nyelvi ábrákkal Loh-Harmon 2014: 33–43. A szoros összefüggésből az is következik, hogy egy terület biológiai diverzitásának tönkretétele a terület nyelvi-kulturális diverzitását is tönkreteszi. Erről az összefüggő folyamatról Pomozi készített színes rajzot és leírást a 11. évfolyam új generációs magyar nyelv-könyvében (l. Pomozi-Katona 2022: 11–14.)

azt a társulás minden olyan eleme megérzi, amely inni járt a forrásra. *Mutatis mutandis* ez a nyelvi társulásokra is igaz. Pusztay János egy ezzel kapcsolatos további potenciális veszteségre is felhívja a figyelmet: ha igaz az, hogy az őshonos nyelvek szoros kapcsolatban vannak környezetükkel, akkor nyelvük és kultúrájuk eltűnésével az élő környezetre vonatkozó lényeges, empirikus adatok tömege is elvész, amely további környezeti rizikót jelent (Pusztay 2016: 6–7).

Hol helyezkednek el a veszélyeztetettségi skálán a Kárpát-medencei magyar nyelvjárások, és mi következik mindebből ezekre? Többségüket már a huszadik század első felében jelentősen befolyásolta a megugró társadalmi mobilitás és az ezzel kéz a kézben járó urbanizáció. A rádió diadalútja is a nyelvi egységesülés irányába hatott, melyet az audiovizuálissá váló média még inkább fölerősített: a norma egyre nagyobb szeptet hasított magának a regionális nyelvhasználatban is. Erre jött a nyelvi variáció elleni újabb hadüzenetként a digitalizáció, és a nyomában a robbanásszerűen fejlődő digitális eszközök és alkalmazások. Ennek nem kellett volna szükségszerűen így történnie, de a piacelvű, utilitarista szemlélet külön politikai megrendelés nélkül is a makroregionális, sőt a globális kulturális unifikáció szekerét tolja. S ha ez sem lett volna elég, biztosak lehetünk benne, hogy az MI-alapú alkalmazások sem a Föld nyelvi-kulturális gazdagságának óvásának, netán revitalizálásának szándékával születtek. Egyébként az MI-alkalmazások jelenlegi fejlettségi szintjükön akkor sem lennének még erre képesek, ha egyáltalán lenne ilyen szándék...

Mindenesetre tény, hogy írott, mégpedig infotechnológiailag is támogatható írott forma nélkül a legtöbb magyar nyelvjárásváltozatot ugyanúgy a gyors eltűnés veszélye fenyegeti, mint Földünk legtöbb nyelvét és nyelvváltozatát, melynek nem alakult ki a mindennapi kommunikációban használható, standardizált írásbelisége. Magyarán, ha egy tájnyelvet, nyelvjárásváltozatot a biztos eltűnéstől óvni, revitalizálni kívánunk, akkor erre a XXI. században egyszerűen nincs más út, mint a nyelvjárás standardizáció, melynek első logikus lépése az infotechnológiailag támogatott/támogatható, standardizált ábécé létrehozása, tehát a grafizáció, melyet aztán követnie kell a nyelvi kodifikáció további elemeinek is, a standardizált ábécét használó, digitalizált, felhasználóbarát nyelvjárás/tájnyelvi nyelvtenokat, adattárakat is beleértve.

2.2. Miért fontosak a nyelvjárások?

Ez a kérdés ma is aktuális. Nemcsak a magyar nyelvközösség anyanyelvjárását már feledett, hanem még a szűkebb szakma dialektológiával, szocio- és ökolingvisztikával nem foglalkozó része is úgy tekint a nyelvjárásokra, mint a régiségből ránk maradt, tehát idejétmúlt, törvényszerű eltűnésre ítéltetett változatokra.¹⁰ Ellenben ha megértjük, hogy a nyelvjárások miért fontos részei a Kárpát-medencei magyar nyelvváltozatok halmazának, akkor fontos lépést tettünk afelé, hogy meg is akarjuk őrizni őket aktív kommunikációs kódokként.

2.2.1. *Nyelvjárásaink a magyar kulturális örökség integráns részei*

A nyelvjárások nyelvtörténeti szempontból, a közösségi nyelvi emlékezet szempontjából elsődlegesen a standardizált, normatív nyelvváltozat(ok)hoz és a hétköznapi közmagyarhoz képest is. A magyar nyelvtörténet máig tartó idővonalán legalább 5/6-nyi az az idő, amikor a magyar nyelvterületet és a magyarul beszélő etnikumot kizárólag a koronként jellemző területi változatokat beszélő közösség egésze jelentette.¹¹

Ez azt is jelenti, hogy a területi nyelvváltozatok hangtani, alaktani változóinak képében rengeteg olyan jelenség él ma is, vagy élt a közelmúltig,

10 Sajnos volt balszerencsém nagy nemzetközi konferenciákon is ilyen, számomra nehezen értelmezhető kijelentéseket végighallgatni, magyar és angol nyelvű előadásokban elejtett, olykor egészen megdöbbentő „kiszólásokban” is. Természetesen nem óhajtok senkit pellengérré állítani, ezért az ilyen megnyilvánulások adatolását mellőzöm, mindössze azt kívánom nyomatékossítani, hogy a nyelvjárások itt felsorolt fontos tulajdonságai még mindig nem elég közismertek. Mindaddig pedig, amíg ezek a tények és a pozitív külső attitűd kialakításának fontossága nem kerülnek be a tanító- és tanárképzés (nemcsak a magyarnyelv- és irodalomszakos tanárképzés!) programjába, addig nem is lesznek azok, hiszen addig esély sincs lényegi, pozitív szemléletváltást remélni a társadalom szélesebb köreiben.

11 Abban az esetben csak 5/6, ha elfogadjuk azt a tényt, hogy az első magyar grammatikák íróit, – miként alaptermészeténél fogva minden grammatikáét – normatív szempontok és szándékok is vezérelték: alkotójuk a teljes korabeli írástudó magyar közösség használatára szánta őket. Ez így volt már Sylvester János 1539-es *Grammatica hungarolatina*-ja esetében is. 1541-ben megjelent Újtestamentum-fordítását ettől függetlenül és természetesen erősen i-ző északkeleti anyanyelvjárásába ültette át, hiszen csak a normatív szándék korai példáiról beszélhetünk esetében, kialakult normáról még a legkevésbé sem.

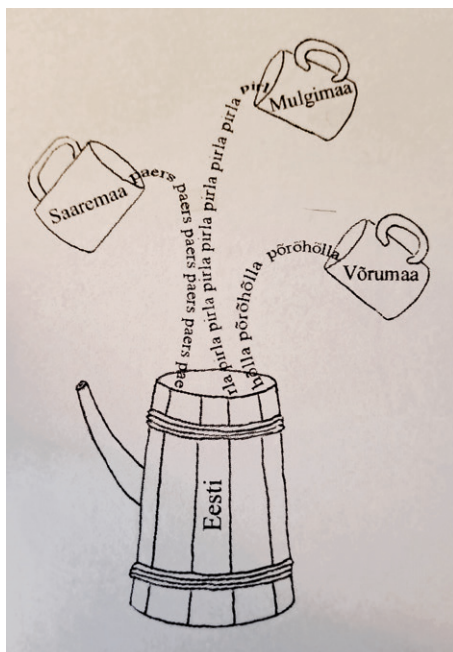
amelyek ismert nyelvtörténeti változások jelenkori vagy közelmúltbéli tanúi. Ma az egyes területi változatok különbségei, különösen a peremnyelvjárások, például a moldvai magyar és a nyugat-dunántúli ausztriai pereme archaikus változatai élő nyelvtörténeti korpuszként is szolgálnak. Ennek értelmében a nyelvjárási különbségek rendszeréből kirajzolódó kép élő, ún. „horizontális” nyelvtörténetnek tekinthető.

A nyelvjárásoknak azonban nemcsak nyelvtörténeti értékük jelentős. A paraszti társadalom folklórja természetesen nyelvjárásban keletkezett, a nyelvjárási szókincs ezért valóságos muzeális lenyomata a régi paraszti életformához tartozó eszközöknek, szokásoknak, hiedelmeknek. Teljes joggal állíthatjuk hát, hogy nyelvjárásaink a magyar kulturális örökség szerves és lényeges részei. Végleges eltűnésükkel kulturális örökségünk teljessége helyrehozhatatlanul csorbulna.

2.2.2. A nyelvjárási háttér a közmagyar kincsestára és vitalitásának őrzője is

A magyar köznyelv rendkívüli (szinonima)gazdagsága a széles nyelvjárási háttérnek köszönhető. Ezért lehet a magyar nyelvterületen száznál jóval több igét találni ’gyalogszerrel halad’ jelentésben, ezért van kétszáznál is több rokonértelmű szavunk *balga*, *dőre*, *ügyefogyott*, *féleszű* stb. jelentésben, s ezért van az *el kell mennem* necesszív forma mellett *el kell menjek* változat is, hogy csak néhány kiragadott példával éljünk.

Az észti nyelvjáróterületen, ahol több nyelvjárásváltozatnak is van standardizált ábécéje és ezen alapuló taneszközei és szépirodalma, az egyik leghangsúlyosabb érv éppen az volt a területi nyelvváltozatok revitalizációja mellett, hogy ezek valójában nem pusztán a helyi közösségeknek fontosak, hanem minden észti számára azok, mivel az élő nyelvjárások a nemzeti standard háttérországát, éltető forrásait is jelentik (vö. Pomozi 2021b: 181–183). Ez az érvelés összhangban van a 2.1. pontban kifejtett ökolingvisztikai gondolatokkal is.

2. kép. A nyelvjárások mint források éltetik és gazdagítják a köznyelvet. Egy nyelvjárási attitűdöket vizsgáló délészti tanulmánykötet címlapja. A hagyományos nagy borókafa söröskorsó az észti nyelvet szimbolizálja, melybe minden nyelvjárás „beleönt” valami ízeset.

Kép forrása: Eichenbaum, Külli–Koreinik, Kadri: *Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?*

Ezekre az összefüggésekre már Kazinczy Ferenc is felfigyelt, nyelvújítási álláspontokat összegző, zseniális vitairatában, az *Orthologus és neologus; nálunk és más Nemzeteknél*-ben így írt erről: „A nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színében adhasson. Egyszóval ők – azaz az ortológusok, P. P. – az egység egységére törekszenek, mely csak a spekuláló bölcs káprázolatiban találta, a természet mind a testi, mind a lelki világban mindent a különbözőség egysége által tenyésztet, mindent azáltal tart fenn, s a neológus ezt követi.” (Kazinczy 1819/1985: 159). Mintha XXI. századi ökolingvisztikai eszmefuttatást olvasnánk, csak kissé veretesebb stílusban! Ami pedig az észti argumentációt illeti,

miszerint a nemzeti normának a nyelvi sokszínűség sok szempontból táplálója és életetője, az a magyarban is tökéletesen megállja a helyét (vö. Kiss 1998: 36, Kiss 2001: 14, Pomozi 2017: 87–88).

2.2.3. A helyi identitás őrzői: A „pszichés faktor”

Hódi Sándor, a nemrég elhunyt kitűnő vajdasági pszichológus közíró, egyik remek kiskönyvében így fogalmaz: „A gyökértelenség fokozza az elviselhetetlenségig az egzisztenciális bizonytalanságot”, majd hozzáteszi, a gyökerek megtartása elképzelhetetlen a szűkebb pátriához fűződő identitást őrző elemek nélkül, s ezek közt a szűkebb pátria nyelvét is kiemelt helyre teszi (Hódi 2015: 35). Kiss Jenő így vélekedik erről fennebb is idézett, adai írásában: „...a nyelvjárásoknak vannak olyan funkcióik, amelyek éppen a köznyelv „ellenében” élnek, nyerik el értelmüket. A szűkebb közösséghez tartozás és az azonosságtudat kifejezéséről, tehát a közösségképződés fontos eleméről van szó. Arról hogy a nyelvjárás az együvé tartozás szimbóluma, az otthonosság, meghittség kifejező eszköze is” (Kiss 1998: 35).

A helyi nyelvváltozatok a helyi közösséget jellemző kulturális identitás elsődleges hordozói is: még a látszólag teljesen nonverbális folklórműfajokban, mint amilyen a néptánc is szinergikus szerepe lehet annak, hogy egy adott közösség használja-e anyanyelvjárását. Az eredeti kulturális élettér fenntartása nemcsak a helyi közösségek lokálpatrióta törekvéseit könnyíti meg: Kárpát-medencei kitekintésben az élő kisközösségek hálózatos egymáshoz kapcsolódása csökkentheti, távlatosan akár meg is állíthatja a magyar nyelvterület további töredezését, szórványosodását (Pomozi 2017: 88, Pomozi 2025: 54–55). A helyi nyelvváltozat büszke használata jótékonyan hathat egyes helybéli gazdasági kezdeményezésekre is, elsősorban a turisztikai célúakra, de nem kizárólag azokra. Mindehhez azonban az egyéni és közösségi pszichés faktornak rendben kell lennie, amely csak az anyanyelvjáráshoz fűződő pozitív nyelvi attitűddel képzelhető el. Vagyis mindig visszajutunk az eredeti kérdéshez: meg kell erősíteni az egyre inkább színtelenedő, tünedező helyi nyelvváltozatokat, meg kell erősíteni az anyanyelvjárási identitást.

2.2.4. A nyelvjárások a Kárpát-medencei magyar nyelvi-kulturális kontinuitás őrzői

A XX. századi közép-európai történelem sajátos fordulatai miatt a magyar nyelvjárásoknak még egy, a nyelvjárásokon, tájnyelveken túlmutató szerepe is van: A Kárpát-medencei magyar nyelvjáróterület függetlenül attól, hogy a trianoni békediktátum sokfelé darabolta a történeti Magyar Királyságot, ma is többé-kevésbé kirajzolja a magyar nyelv és kultúra Kárpát-medencei kontinuitását.¹² Ennek fontos szerepe van az identitás formálásában, a helyi magyar identitások megőrzésében, nem is beszélve arról, hogy számos székelyföldi és palóc régió lényegében tiszta nyelvjárási terület standard nélkül, azaz nem egy esetben a magyar anyanyelvjárás ismerete a magyar identitás kizárólagos nyelvi hordozója is lehet, tehát nem jár feltétlenül együtt kettősnyelvűséggel (Pomozi 2017: 86–87, Pomozi 2025: 55).

2.3. „A mi falunkban nem így mondják”, avagy a „normatív variabilitás” szépsége és buktatói

Majd negyedszázada egy dél-észtszországi nyelvészkonferencián szólalkozott össze pár kutató a hosszúsági fokok jelölése tárgyában. A normatív délsztsz leírások a standard észtszhez hasonlóan három hosszúsági fokot jelölnek, melyet a hozzászóló erősen sérelmezett, mondván „a mi falunkban márpedig négy hosszúsági fok van, akkor hát a standardizált vőruiban sem lehet három“. Erről többek közt a gégezárháng jelölésének akkor már évtizedes, egyes vetületeiben máig húzóódó vitája jutott eszembe, melynek összes eltérő betűváltoztatáról volt szerencsém nyelvészi és/vagy szerkesztői érveléseket hallgatni. A standard észtsz változat *-d* többesjelének (pl. *laps* 'gyermek' : *lapsed*

12 Sajnos az utóbbi 70, különösen pedig az utóbbi 30 évben Dél-Erdély számos régiójában, Dél-Bácskában, Bánátban és még sokfelé másutt is rendkívül töredezetté vált a magyar nyelvterület: számos korábbi kisebb-nagyobb tömb apró szórványokká töredezett, így a jelzett Kárpát-medencei magyar nyelvi kulturális kontinuitás eszméje és eszménye fenntartható ugyan, de nem lehet figyelmen kívül hagyni a szórványosodás egyre égetőbb problémáját sem.

'gyermek'ek') ugyanis gégezárhang felel meg a võruiban (*lats* 'gyermek' : *latsõ* 'gyermek'), amely ugyan számos balti finn nyelvben előfordul, de általában, mint pl. a standard finnben, lényegében jelöletlen marad. A tudományos igényű baltifinn lejegyzésekben egy kis felső index-szerű ^o graféma a gégezárhang bevett jele. A problémát tehát az okozta, hogy a többesjel elég fontos morféma ahhoz, hogy grafémája is legyen, azonban a kis felső kampócska nem tűnt igazán szerencsés tipográfiai megoldásnak (olvasóbarátnak sem), így végül is Jüvä Sullõv, akinek elévülhetetlen érdemei vannak a modern standard võru ábécé létrehozásában, előállt azzal a (nem ördögtől való) ötlettel, hogy ha van egy morfémánk, amelyre nincs grafémánk, akkor nézzük meg, melyik az a betű a latin ábécé alapbetűkészletéből, amelyet különben semmire sem használunk. Így született meg a võru *q*-betű. (A kérdésről részletesen l. Iva 2001.)

Így tehát három lehetséges megoldás kínálkozott:

- a) A gégezárhang a standard võru ábécében is jelöletlen marad: *latsõ*
- b) A gégezárhang fonetikai átírásban használt jelét emelik be a standardba: *latsõ^o*
- c) A gégezárhangnak a standard võru ábécében, saját jól olvasható grafémája lesz: *latsõq*

Mondanom sem kell, máig megvannak az ellenzői a *q*-nak, mondván, nálunk sosem volt ilyen betű, idegennek érezzük, hát ne is legyen. Végül az észszerűség győzedelmeskedni látszik, és elterjed(t) a *q*, ám mindkét példa rávilágít arra, mennyi helyi érzékenységet, vitát kell tudni okosan kezelni épp az érintett közösség magasabb és távlatos céljai érdekében bármely területi nyelvváltozat standardizálásakor. Másképp fogalmazva: ha egy területi nyelvváltozat véleményformáló rétege egyet is ért a revitalizáció, a nyelvi kodifikáció és standardizáció alapcéljaiban, az távolról sem jelenti azt, hogy a standard nyelvjárási ábécéig és a normatív nyelvtanig vezető út nyílegyenes lesz. De miért is lenne? A grammatikatörténetben az a legkritkább eset, amikor tisztázó, termékenyítő viták nélkül, tekintélyelvűen fogadtak el egyetlen teljes mintát grafizációtól a nyelvi adattárákig.

3. A nyelvtervezés és a nyelvjárások. Nyelvjárási ábécék és ábécéskönyvek. Nyelvjárási irodalom, nyelv(járás)i tájkép

Ha elfogadtuk, hogy a standardizált, írott változatok kidolgozása jelentheti a nyelvjárások jövőjébe vezető utat, még akkor is felmerülhet egy kétely: jó, jó, nagyon szép, de tényleg lehetséges ezt megvalósítani? A választ ma már szerencsére könnyű megadni erre: mind közvetlen közelünkben, mind távolabbi európai nyelvjáróterületeken számos, esetenként több évtizedes jó példa van arra, hogy lehet. Másrészt abba is érdemes belegondolni, milyen lenne ma a magyar köznyelv állapota, ha a Magyar Tudós Társaság a nehézségek és az ilyenkor természetes törvényszerű szakmai viták miatt az 1830-as években visszaretten a helyesírás és a nyelvtan normatív szabályozásától, és eleve leveszi napirendjéről A magyar nyelv szótára tervezését.

3.1. Néhány európai példa

Elsőként az észt nyelvterületről említünk példákat, melynek oka, hogy az észt nyelvpolitikai modell¹³ kiemelt figyelmet szentel az „észt nyelv területi változatainak”. A jelenleg hatályos, 2011. február 23-án elfogadott Nyelvtörvény¹⁴ (Keeleseadus) 3. § (3) pontja szerint „Az állam támogatja az észt nyelv sajátos területi változatainak (a továbbiakban nyelvjárások) megőrzését, használatát és fejlesztését.” Ennek szellemében a 2011–2017, majd meghosszabbítva 2020

13 Eleve ritka (nyelvi szempontból szerencsés) eset, hogy egy állam területén teljes, széles körű szakmai egyetértéssel létrehozott nyelvpolitikai modell működik. Az észt alaptörvény preambuluma kimondja, hogy az „észt állam kötelessége megvédeni az észt nemzetet, nyelvet és kultúrát minden időben”. Ennek megfelelően a nyelvtörvény fentebb említett paragrafusa is rendelkezik az észt nyelv és területi változatai (!) védelméről. Az észt nyelv fejlesztési stratégiája 2004–2010, majd Az észt nyelv fejlesztési terve 2011–2017 (2020) között ezek szellemében kínált részletes nyelvfejlesztési terveket (l. részletesen Pusztay 2005 és Pomozi 2011).

14 A 2011. febr. 23-i a harmadik bővített és módosított változat az 1991-ben újra függetlenné vált Észt Köztársaságban.

között hatályos *Az észti nyelv fejlesztési terve* c. nyelvpolitika-nyelvtervezési cselekvési program 10 fő pontja közül a 7., *Az észti nyelv változatai* című kifejezetten az észti nyelv területi változatai (nyelvjárásai és standardizált nyelvjárásváltozatai) fejlesztésére összpontosított (l. magyarul részletesen, bevezető tanulmányokkal Pomozi 2011: 7–20, 31, 127–138).

Ez a fejlesztési terv 7.1.3. pontjában összegzi az észti nyelv területi változatainak fejlesztéséhez kapcsolódó feladatköröket (l. Pomozi 2011: 130), melyekhez az említett időszakban ütemezett forrásokat és folyamatos monitoringot is rendelt, így is támogatva a kitűzött célok elérését. E feladatköröket egészében idézzük, mert rendkívül tanulságos, követendő példát szolgáltatnak:

Egész Észtországot átfogó programok indítása az észti nyelvjárások és a helyi kultúra felelevenítésére és fejlesztésére;

Támogatni kell az észti nyelvjárások használatát a helyi ügyintézésben, a nyilvános feliratokon, eligazító táblákon, hirdetményeken, közleményekben és reklámokon;

Az észti nyelvjárások oktatását folytatni kell a közoktatási intézményekben és más tanintézetekben, folytatni kell a nyelvjárási tananyagok összeállítását;

- Lehetővé kell tenni, hogy az állami tanterv keretében is oktatni lehessen az észti nyelvjárásokat;
- A felsőoktatási intézményekben fejleszteni kell a nyelvjárástani képzés és továbbképzés lehetőségeit;
- Folytatni kell az észti nyelvjárásokat kutató-fejlesztő tevékenységet (l. az észti nyelv kutatását is);
- Támogatni kell a nyelvjárások használatát a médiában és a regionális kultúrák projektjeit.

Az 1990-es évek kezdetétől a legmarkánsabb nyelvjárási revitalizációs, egyúttal standardizációs programok a délészti nyelvjárásterületen, azon belül is elsősorban a történelmi Võromaa területén születtek. (Hogy miért pont ebben a régióban, annak művelődéstörténeti és szociolingvisztikai okai egyaránt vannak, és az is lényeges, hogy a võruit legkevesebb százezer ember érti és használja.) A võru standardizálás folyamata az ezredfordulóig teljesen befejeződött: elfogadták

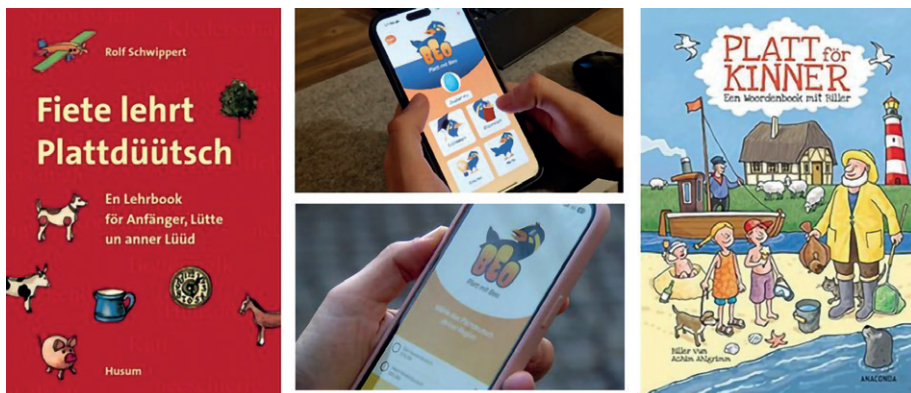
az ábécét, megtörtént a nyelvtani kodifikáció. Ma már võrui–észt, észt–võrui nagy középszótárak is szolgálják az olvasókat, s ezek természettudományos terminológiát is tartalmaznak. Tudományos konferenciák és könyvsorozat jelent meg a délészti nyelvvaltozatok múltjáról, jelenéről, jövőjéről, s egyre színvonalasabb közoktatási tananyagok, ábécék, olvasókönyvek, gyakorlófüzetek és helytörténeti olvasókönyvek kerültek a helyi gyermekek kezébe. Ezek első változatai már a kilencvenes évek elején rendelkezésre álltak.

3. kép A felső sorban: võrui nyelvű standardizált nyelvjárásí ábécé, ábécés munkafüzet és helytörténeti olvasókönyv. Az alsó sorban: võrui nyelvű természetismeret tankönyv az 1–4. évfolyamnak, Lutsi (Lettország területén található délészti nyelvjárássziget) ábécé és olvasókönyv lutsi és lett nyelven

A mai Võrumaa területén választható közoktatási tárgy az anyanyelvjárás és az anyanyelvjárási irodalom ismerete, de más tárgyak tanítása is lehetséges anyanyelvjárásban. A Tartu Egyetemen létrejött a Délészt Nyelv- és Kultúra Kutatóközpontja, mely koordinálja az egyetemi, gyakorlati nyelvjárástanító kurzusokat is. Heti több alkalommal jelenik meg helyi hírlap, sőt, az észti „Dörmögő Dömötör”-nek, azaz a *Täheke* című gyermekújságnak is van délészt változata. (Standardizált võruai és standardizált mulgi (mulk) nyelvváltozatban is megjelenik.) Több délészt változatnak jelentős világhálós háttere is van. A dél-baltifinn nyelvjárási didaktikai és szépirodalomról magyar nyelven alapos áttekintést kaphat az olvasó Karl Pajusalu és Pomozi Péter áttekintéséből (Pajusalu–Pomozi 2025).

Bár az észti példát modellértéke miatt kiemelten tárgyaltuk, számos európai ország gyakorlatából sorolhatnánk további jó példákat. Az alnémet (*Plattdüütsch* vagy újfelnémetesen *Plattdeutsch*) helyzete annyiban rokon a võruival, hogy mindkettő (változatai) írásbeli használatának vannak jelentős történeti előzményei. A Plattdüütsch tanulásához, tökéletesítéséhez is sok tananyag, színes nyelvkönyv áll rendelkezésre, ezek közt is különösen izgalmas kezdeményezés a Beo-applikáció, amely bármely digitális eszközre ingyenesen letölthető, nyelvleckéket, nyelvtant, hanganyagokat és egyéb hasznos alnémet tudnivalókat tartalmaz. Az applikáció ötletgazdája a Norddeutscher Rundfunk (NDR), amelynek adásai közül két alnémet nyelvű változat is választható a megfelelő frekvenciára kattintással.

4. kép Alnémet kezdő nyelvkönyv, Beo-applikáció nyelvkönyvvel, nyelvtannal és hangtárral, Plattdüütsch gyermekeknek. Az applikációs kép forrása: NDR

5. kép Nyelvi tájképek Veneto tartományban: kétnyelvű útjelzőtábla, venetói nyelvű (standardizált nyelvjárási nyelvű) kristálycukros zacskócskák, nyelvjárási ábécés- és olvasókönyvek és kétnyelvű járás- és községhatárjelző tábla. Fotók: Pomozi Péter

Ha pedig tőlünk délnyugatra, az észak-itáliai Veneto tartományra szegezzük tekintetünk, nemcsak a regionális standard nyelv(járás)változat gazdag könyvtermését, a venetóinak a mindennapi életben betöltött jelentős kommunikációs súlyát figyelhetjük meg¹⁵ napi piactól az egyébként standard olasz nyelvű Szentmise venetói elemeiig, hanem üzletben, utcán számos feliraton és terméken találkozhatunk vele. Itt sem jelentett problémát a standard olasz ábécétől épp csak a szükséges mértékben különböző, könnyen tanulható, könnyen írható, digitális eszközökön is gond nélkül használható ábécé kialakítása.

Az említett és számos, itt terjedelmi okokból említetlen maradt európai példa esetében igaz, hogy ezeknek a jól használható írott változatoknak az elterjedése magával hozta a regionális szépirodalom felvirágzását is. Összességében látható, hogy egy 800 lelket számláló, de nemzetközi turistaattrakcióként is szolgáló észt sziget nyelvétől a számos nagyobb délészti változaton keresztül az északolasz Venetóig rengeteg követhető és követendő példája

15 Mindennek észrevételéhez természetesen viszonylag jelentős italianista műveltség, nyitott szem és nyitott fül szükségeltetik.

van annak, hogyan kaphat egy adott esetben sok tekintetben akár marginálissá váló régió új impulzusokat saját történeti nyelvváltozata értő revitalizálásával. Az eredmények aztán minden helyi lakos életminőségét javítják, függetlenül attól, hogy valaki beszéli-e a régió anyanyelvjárását, használja-e az írott, standardizált változatot. Egyszóval az értő, okos, sok szempontra kiterjedő revitalizációval mindenki nyer. Az elérhető, összetett pozitív hatás különösen szembeötlő akkor, ha egy adott régió hátrányos helyzetű volt a szükséges programok, projektek megkezdése előtt.

Ha azon magyar nyelvjárási régiókat tekintjük, több ilyen van, de szándékosan nem sorolom fel őket, mert véletlenül sem szeretnék senkit kirekeszteni, ahol mind a nyelv(járás)i alap, mind a potenciális használók száma sok esetben jóval magasabb, mint némelyik egyébként sikeres baltifinn projektben, akkor igazán nehéz megértenünk, miért történt oly kevés nálunk a gyakorlatban ezen a téren, miért hagyjuk kihasználatlanul az ebben rejlő össz-Kárpát-medencei és régiós szinergiákat.

3.2. Úton a standard magyar nyelvjárási ábécék felé

3.2.1. *Lexikográfiai és szépirodalmi kísérletek*

Az egyezményes magyar nyelvjárási hangjelölés megszilárdulása, a Magyar Nyelvjárások Atlasza (MNYA.) hat nagy térképdobozának megjelentetése óta már semmiféle akadálya nem volt annak, hogy a tudományos lejegyzés céljaira létrehozott mellékjeles betűkészletből a megfelelő módszertannal létrehozassanak a regionális standard ábécék. A XX. század végétől kezdve mindehhez nemzetközi példák, módszertani közelítések is nagy számban állnak rendelkezésre.

Az utóbbi pár évtizedben született is számos értékes kezdeményezés, de a következő alfejezetben bemutatandó standard palóc javaslaton kívül nem tudunk olyan kezdeményezésről, amely egy nyelvjárasterület standard írott változatának széles körű elterjesztésére tett volna kísérletet. Ilyen kezdeményezések korábban sem voltak, jöllehet nyelvjárási elemeket a XX. század szépirodalma előszeretettel használt. Számos író élt nyelvjárási (néhányuk nyelvjárásiasnak

tűnő) szavakkal, kifejezésekkel. Székelyföldön a főleg az Erdélyi Szépmíves Céh körül kicsúcsosodó transzilván irodalom néhány szerzője használt műveiben több-kevesebb székely és mezőszéki nyelvjárási elemet, ezek azonban kivétel nélkül a standard magyar hangjelölés keretei között maradtak, még az *ĕ* fonéma jelölése sem történt meg. Hasonló a helyzet a Trianon utáni magyar szépirodalom számos szerzőjével szerte a Kárpát-medencében. Találón írja Juhász Dezső Mór, Illyés, Tamási kapcsán, hogy „ezért a korábbi műrészek valójában stilizált betétek, amelyek nem az egész művet fedik le, inkább meghatározott szereplőkhöz köthetők, és a nyelvjárást sosem próbálják teljes hűséggel visszaadni, csupán jelzésszerűen...” (Juhász 2025: 65).

Teljesen nyelvjárási szépirodalmi alkotások csak az utóbbi években kezdtek megjelenni. Izgalmas kísérlet Pusztay Jánosé és Fábíán Lászlóé¹⁶: visszaemlékezéseik hiteles nyugat-dunántúli nyelvjárásban szólnak meg. Mindkét szerző művelt filológus, Pusztay János ezen túl rendkívül sokoldalú nyelvész is, aki többek között egységes uráli nyelvleíró modellek létrehozásán is fáradozott. Ezzel együtt nem tartották fontosnak, hogy normatív változatot alkossanak anyanyelvjárásuk leírására, sőt, ketten kétféle módon oldották meg a hangjelölés kérdéseit. A Kutyaaur fonémakészlete egyébként alkalmas lenne egy standardizált ábécé alapjának: a köznyelvhez képest többletfonémaként jelentkező *ĕ*-t kivétel nélkül, az *ē*-t, *ā*-t többnyire jelöli, azonban a szövegjegyzést magát a tudományos szövegközlés elvei szerint adja, amint az a következő rövid részletből is kitűnik. (Félkövérrel kiemelem azokat a részeket, amelyek a tudományos lejegyzés szabályai szerint íratottak így, de amelyek egy standardizált írott formában nem így jelennének meg. Az *is* szó pozíciófüggő *isz* írásmódja a két közelítés határán éppen vitapont lehet, így ezt nem emeltem ki.)

16 Fábíán László hangjelölése teljesen egyéni, sőt egyedi úton jár a Gutaházi évszakokban. Ennek részletes elemzését adja Juhász már idézett tanulmánya, a Kutyaaur hangjelölésével egyetemben (Juhász 2025: 67–70).

Asztat miég nēm izs mesētem e, millen izs vuót a zöregapámiék háza. Amúgy ölig sok vuót illenbü a faluba. A zucca felü niézvē vuót két ab-lak... (Pusztay 2020: 97).

A nem nyelvjárási alakok asszimilációs jelenségeinek és a természetes szóhatár-eltolódásoknak a jelölése a tudományos lejegyzés kritériumaihoz tartozik. Aligha tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy ezeknek a jelöletlenül hagyása nagyban megkönnyíti az átlagolvasó, különösen a nem anyanyelvjárási háttérű olvasó dolgát. Mindenesetre kár, hogy egyelőre nagyon kevés Pusztay Jánoséhoz hasonló kezdeményezés van, ha több lenne, nyilván elkerülhetetlenül terítékre kerülne a nyugat-dunántúli standardizálásának kérdése is. A Kutya-ur ezen, Kárpát-medencei szintű kivételességét Juhász Dezső így összegzi: „Ehhez bizony a regionális nyelvi kompetencián kívül tehetség és bátorság is szükséges! [...] ez a vállalkozás – a megbecsülendő előzmények ellenére – egyáltalán nem tipikus, hanem szinte unikális vagy legalábbis úttörő vállalkozás.” (Juhász 2025: 64).

Székelyföldön napjainkban is folytatódik a nyelvjárási színezetű munkák kiadásának hagyománya, azonban a székelyre optimalizált standardizált nyelvjárási ábécé megalkotása ott is várat magára. Ha Sántha Attila művelődéstörténeti és lexikai szempontból is érdekes „bühnagy” szótárát nézzük, abban sem látjuk ennek nyomát, pedig épp egy nagyszótártól is joggal remélhetnénk e téren is útkereső kezdeményezést.

Ugyanakkor néhány újabb tájszótárunk a Kutya-ur hangjelölési és szövegközlési elveivel többé-kevésbé hasonló képet mutat, mivel hangjelölésük akár az adott tájnyelvi régió standardizált ábécéjének is kiváló alapja lenne. A szövegközlésben, pl. a szócikkekhez tartozó példamondatokban, kisebb szövegrészletekben viszont a tudományos közlés alapelvei (is) érvényesülnek, azaz a szövegszinten nem mindig történik meg a standardokra jellemző (tkp. nagyrészt helyesírási okú és célú) egyszerűsítés. Ennek egyik példája Silling István kibővített és átdolgozott, *A kupuszinai nyelvjárás és szótára*

című kiváló munkája. Silling kupuszinai palóc hangjelölése teljes egészében megfelel egy standardizált palóc ábécé alapjainak,¹⁷ melyet ő egyszerűen a „tájnyelvi alakok nagyolt átírásának” nevez (Silling 2007: 52).

Sillinghez hasonlóan Péntek János moldvai és kalotaszegi hangjelölési gyakorlata is kiváló alapja lenne a moldvai és a kalotaszegi tájnyelv standardizált ábécéinek. A különbség a kupuszinai szótárhoz képest legfeljebb annyi, hogy Péntek János *A moldvai magyar tájnyelv szótára* példaszövegeiben is erősebben tartja magát az egyszerűsített fonetikai közléshez. Ő maga szerényen annyit mond erről, hogy „a forrásaimban szereplő hangalaki változatokat [...] források adatainak következtetlensége miatt és a szótár célszerűségének megfelelően nagyolt fonetikai lejegyzésben közlöm” (vö. Péntek 2016: 9), azonban végső soron a számos, gazdagabb szócikkekben számtalan alakváltozatot is képes világosan úgy jelölni, hogy azoknak hangjelölése könnyen követhetővé, rendszerezhetővé teszi a különbségeket az olvasó számára. Péntek Jánosnak egy igen heterogén alapanyag közlésekor sikerült teljesítenie a következetesség, pontosság, hitelesség és egyszerű használhatóság sokszor nehezen összeegyeztethető kívánalmait, amelyek éppen a kiválóan használható standardizált nyelvjárási ábécékkel szemben támasztott kívánalmak.

3.2.2. A standardizált palóc lehetősége

A palóc nyelvjárásterület hangzóállománya igen gazdag: nemcsak eltéréseket mutat, hanem fonematikus többletet is jelent a közmagyar hangrendszeréhez képest. Ezt már Szeder Fábián is észrevette minden tekintetben úttörő, palócokról írt ismertetéseiben. Szeder zseniális érzékkel tért el a korabeli köznyelvi ortográfiától egy ponton, éppen a megkülönböztethetőség, az „Ortographiai

17 Azzal a megszorítással, hogy az l nem szerepel benne, melyet egyébként Silling ly grafémával jelölne, de mint mondja, sajnos már ezen az archaikus nyelvjárászigeten is elnémult ez a hang az előző évszázad végén, egytelen kivétellel már legidősebb adatközlői sem használták azt (Silling 2007: 29).

tökéletesedés” érdekében. Az *e* és *ö* mellett, az *e*-vel szemben használatba vette az *ē* betűt¹⁸ is (l. Szeder 2005: 8).

A palóc nyelvjárási irodalom, akárcsak maga a nyelvjárásterület, hatalmas és sokszínű. Ugyanakkor a rengeteg régebbi és újabb forrás, elsősorban tarka hangjelölési összképe ellenére látszik, egyáltalán nem lehetetlen közös nevezőre jutni a standardizált ábécé kérdésében. Ha Tóth Imre Ipoly menti szótárának címszavait, a Menyhárt–Presinszky–Sándor nyitrai egyetemi tankönyv szóközléseit, a már említett Kupuszinai szótár címszavait nézzük,¹⁹ akkor általában nincs vagy csak minimális eltérés van bennük azon javaslatokhoz képest, melyet 2019-ben, a *Palóc olvasókönyv*et bevezető írásomban összegeztem, majd az alapelvek részletesebb magyarázatával újólapon összegeztem 2024-ben (Pomozi 2019: 14–38, különösen 26–28, Pomozi 2024: 320–332, különösen 326–329).

A *Palóc olvasókönyv*ben bemutatott standardábécé-javaslatot a 2021-es *Keleti palóc betyármesék és hiedelemmondák* kötetünkben már részlegesen használtuk is. Mivel a Magyarságkutató Intézet palóc kötetei a Magyar Elektronikus Könyvtárban szabadon elérhetők, ki-ki meggyőződhet, hogy a Kriza Jánostól keresett illat úgy őrződik meg ezekben a Máté László gyűjtötte történetekben, hogy mégis jól olvasható folklórszövegeket kapunk. Alfejezetünk végén itt is közlünk belőle egy rövid mutatót.

A standardizált palóc ábécé tehát látens, mint arra fennebb Silling és mások munkái kapcsán utaltam, már korábban is létezett. Valódi továbblépés azonban csak úgy lehetséges, ha a szakma és a palóc nyelvjárásterület érdeklődő közönségének egésze figyelembe veszi, hogy egyszer az egyértelmű egységesítés, és annak közös alkalmazásáig is el kell tudni jutni. Szociolingvisztikai

18 „Szabad legyen nekem itten erre az *e*-re két pontot tennem (*ē*), hogy könnyebben láthassuk, mint cserélik fel ezeket a palócok a szóejtésben, ők mondják: *vērēs*, *mēntē*, *vēgyēst*, *vēgyītenyi*; *vōrōs*, *vērēs*, *mente*, *vegyēst*, *vegyīteni*. (Szeder: *ibidem*).” (A pontosvessző után Szeder az általa köznyelvnek ítélt ejtismódot közli – P. P.)

19 E ponton a rendkívül gazdag palóc dialektológiai és nyelvjárástörténeti irodalomból több tucat munkát lehetne felsorolni, hangjelölése szerint tipizálni, ez azonban messze meghaladná ennek az egyébként sem rövid tanulmánynak a kereteit. Ez a leltárszerű összegzés egy másik munka keretei között képzelhető el.

terminusokkal élve: a kodifikáció megtörtént, legfeljebb az *ly-l'* kérdés vethet még hullámokat, viszont standardizálás nélkül semmire sem megyünk azzal, hogy szűk körben kodifikáltunk valamit. Tömeghatása, helyi jövőt jótékonyan formáló hatása csak a standardnak lehet. Nézzük hát röviden, mik az alapvető követelmények egy jól kodifikált-standardizált ábécével szemben.²⁰ Jóval részletesebben megtalálható mindez Pomozi már idézett, 2024-es tanulmányában.

- a) Az írásképnak tükröznie kell minden releváns, fonematikus szintű nyelvjárási jelenséget;
- b) Minden köznyelvitől eltérő hangnak (fonémának) önálló betű (graféma) kell;
- c) Az „egy fonéma egy graféma” elvét megalkuvás nélkül, a legszigorúbban alkalmazni kell;
- d) Az ábécé kizárólag olyan betűkből álljon, amelyeknek megfelelő az infotechnológiai támogatottsága, amelyek technikai hátrány nélkül használhatók bármilyen hétköznapi digitális környezetben, okostelefonoktól a számítógépekig;
- e) Oktatásmódszertani és általános helyesírási szempontból is kerülendő, hogy egy, a közmagyarban meglévő grafémát más hangértékben használjunk nyelvjárásban, mint a közmagyarban. Tekintettel az ifjabb korosztályokban eleve romló tendenciát mutató általános nyelvi, köztük helyesírási készségekre, ennek fokozott jelentősége van, ezért ezen a ponton adott esetben radikálisan túl kell tudni lépni hagyományalapú, megegyezést akadályozó vitákon.

Az alább bemutatandó táblázat a palóc nyelvjárásterületre nézve 100%-ban teljesíti az ábécé-standardizáció a., b., c., és e. kritériumait, a d.-t egy kivétellel teljesíti. A d.-ben egyetlen problémás betűnk esetében kínálkozó digi-pótmegoldásról alább szólunk, és alább kitérünk még az e. pont kapcsán az *ly-l'* kérdésre is.

20 Ezen kritériumokat irányadóknak és megkerülhetetleneknek tekintjük, mert nemcsak a józan tudományos és didaktikai megfontolásokat, hanem az e téren jól bevált nemzetközi ábécéstandardizálási gyakorlatot is tükrözik.

A palóc betűk táblázatos áttekintése:

Palóc betű	Hangértéke	Példák
<i>ě</i>	elől képzett, középső nyelvvállású (középzárt), ajakréses, rövid magánhangzó	<i>gyerěk, minděn</i>
<i>ē</i>	elől képzett, alsó nyelvvállású, ajakréses, hosszú mgh.	<i>fělkět, ēmēnt, ēvitt</i>
<i>á</i>	hátsul képzett, alsó nyelvvállású, ajakréses, rövid mgh.	<i>pátákbá, fárkás fárká, káptám mágám</i>
<i>ā</i>	hátsul képzett, alsó nyelvvállású, ajakkerekítéses, hosszú mgh.	<i>mān, hāt, szāz, lāttāk</i>
<i>l'</i>	palatalizált (lágú ejtésű) laterális (oldalsó), folyékony hang	<i>l'ány, il'l'en, taval'</i>

E hangokkal kiegészítve így fest a palóc ábécé a magyar köznyelvvel (StM) összevetve:

Palóc		<i>á</i>		<i>ā</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>d</i>	<i>dz</i>	<i>dzs</i>	<i>e</i>	<i>ě</i>
StM	<i>a</i>		<i>á</i>		<i>b</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>d</i>	<i>dz</i>	<i>dzs</i>	<i>e</i>	
Palóc	<i>ē</i>	<i>é</i>	<i>f</i>	<i>g</i>	<i>gy</i>	<i>h</i>	<i>i</i>	<i>í</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>l'</i>
StM		<i>é</i>	<i>f</i>	<i>g</i>	<i>gy</i>	<i>h</i>	<i>i</i>	<i>í</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	
Palóc	<i>(ly)</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>ö</i>	<i>ő</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>s</i>	<i>sz</i>
StM	<i>ly</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>ö</i>	<i>ő</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>s</i>	<i>sz</i>
Palóc	<i>t</i>	<i>ty</i>	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>v</i>	<i>y</i>	<i>z</i>	<i>zs</i>		
StM	<i>t</i>	<i>ty</i>	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>v</i>	<i>y</i>	<i>z</i>	<i>zs</i>		

6. kép A „palóc” betűk és a standardizált palócábécé-javaslat és a standard magyar ábécé összevetése. A táblázat Pomozi 2019: 27 alapján készült

Kiegészítő megjegyzés a d. kritériumhoz: az *á* betű elérhetősége – szemben a másik négy betű ma már korlátlan digitális elérhetőségével – korlátozott, különösen az okostelefonokon, és egyszerűbb személyi okoseszközökön. Gyakorlati okokból érdemes tehát „kodifikáltan” megengedni, hogy az *á* okostelefonos alkalmazásokban és szükség esetén más, személyi okoseszközön is

helyettesíthető legyen az *å* betűvel, mely utóbbi a legkülönbébb okoseszközökön és telefonokon is könnyen hozzáférhető. Hogy működhessék, stílusosan írva, az „írj pálócul năgyinák” elve.

Kiegészítő megjegyzés az e. kritériumhoz: Mivel az *ly* hangértéke a köznyelvben ma már semmiben sem különbözik a *j* hangértékétől, ezért az *ly l'* hangértékekben szerepeltetése nemcsak az e., hanem az a., b., c. alapelvet is sértené, és ez semmiképp sem engedhető meg. A problémára természetesen megoldás lehetne a köznyelvi helyesírás reformja, hiszen a köznyelvi *gólya*, *uszály*, *bagoly* írásmód nem egyéb, mint a hagyományörző helyesírásmódnak egy igen sajátos megjelenési formája. (Ezt ugyanis klasszikus eseteivel, a régi magyar családnevek helyesírásával szoktuk tanítani, vö. Weöres, Batthyány, Széchenyi, Kossuth, Móricz stb., s ebben a kontextusban általában mélyen hallgatunk a köznyelvi *j-ly* problémáról.) Erre azonban egészen minimális az esély. Sokkal járhatóbb út akkor, hogy a b. alapelv szellemében *l'* legyen a palatalizált laterális likvida betűjele. Így elkerülhető a köznyelvi és nyelvjárási ortográfia közötti örült keveredés, és nem mellékesen teljesen egyértelműen megjelölhetők a palóc nyelvjárásterületi ejtészváltozatok, vö. *bagoj*: *bagol*: *bagol'*. És még valami: ha ragaszkodnánk a nyelvjárási szinten teljesen inadekvát *bagoly* írásképhez, azzal egy kalap alá vennénk az előbbi három ejtészváltozatot, és ezzel negligálnánk pl. a keleti és a középpalóc rendszerszerű eltéréseit e ponton. Ha pedig az az álláspont győzne a standardizáció során, hogy a palatalizált laterális likvida már a középpalóc nyelvterületen sem tekinthető élő fonémának, mellyel azért erősen vitatkoznék, akkor a *bagol* mellett csak a *bagoj* írásképre lenne szükség. Minden ilyen és hasonló probléma esetén lényeges az optimális összhang megtartása fonematikus szintű nyelvjárási pontosság, taníthatóság és egyszerű, könnyű használhatóság között, utóbbi esetében az infotechnológiai használhatóságot is szem előtt tartva.

Végezetül egy mutatóvány standardizált palóc ábécével közölt, keleti palóc szövegre:

Ángyál Bándi disznót lop

De még egy viccét csinált Perénbe Bándi.

Elmënt à kocsmābā, ott mulátott āz embĕrĕkkel. Nem vert mĕg sĕnkit. Bemĕnt à kocsmābā, oszt mulátott à gāzdākkāl. Hāt ĕgy gāzdāvāl, āki itt lākik à hĭmi uccābā, mān Hĭm fele, fogādott, hogy mĕg mā este ellopjā à hĭzójāt. Ijjentājba lĕhetĕtt, kārācsony elōtt. Igĕn szĕp nāgy hĭzójā vót à gāzdānāk, hāt à gāzdā āszmontā:

– Nem lĕtezik! [...]

(Forrás: Pomozi 2021c: 50–51.)

4. Záró megjegyzések a magyar nyelvjárási ábécéskönyvek szükségességéről és kiadásáról

Az írásunkban bemutatott európai példák is mutatták, a standard nyelvjárási ábécé létrehozása csak a szükséges első lépés a nyelvjárások revitalizációjában, és semmiképp sem öncél. Nyelvjárásainknak akkor lehet és lesz jövője, ha a kodifikációt, ábécétet és grammatikákat közoktatási ábécéskönyvek és más nyelvjárási taneszközök követik.

Ezek magas tartalmi, módszertani és szemléleti színvonala akkor garantálható, ha – nem alábecsülve a lokálpatrióta lelkesedés hallatlan fontosságát – nem egymástól elszigetelt mikrorégiós kezdeményezésekről, hanem szakmailag összehangolt, több nyelvjárásra kiterjedő tananyagfejlesztésekről lenne szó, azaz sok jó helyi kezdeményezés, helyi alkotóerő országos szintű szakmai összehangolásáról. Az ilyen taneszközöknek azután meg kell találni a tantárgyi és órarendi helyét azon régiók iskoláiban, ahol az adott nyelvjárásnak / területi változatnak hagyománya van. Természetesen mindehhez alapvetően szükséges a helyi önkormányzati, iskolai és helyi közösségi támogatás is, de az említett országos is, hiszen anélkül ezek az iskolai foglalkozások sem építhetők be megnyugtató módon a tanrendekbe.

Sajnos az anyanyelvjárások élő hagyományozása nagyon sokfelé megszakadt már, ám az iskola, megfelelő tananyagokkal tökéletes terep a revitalizá-

lásra, arra, hogy a nemzedékek között keletkezett nyelvjárási űrt betöltse, szó szerint revitalizálja a kettősnyelvűséget, s tegye elfogadottá annak regionális nyelvi-kulturális többletértékeit.

Egy ilyen országos hatáskörű, hivatal(ok) által jóváhagyott és menedzselt program elindításának természetesen csak akkor van realitása, ha a teljes szakma minden helyi érdekelttel közösen, összehangoltan, vállvetve áll ki az ügy mellett. Mindenki mindenkiért. Már csak azért is, mert nincs olyan Kárpát-medencei magyar nyelvjárás, amelyet kizárólag a mai Magyarország területén beszélnek, tehát ha képesek leszünk közösen dolgozni és kiállni ezért az ügyért, azzal nemcsak közvetlen szülőföldünk, hanem a teljes Kárpát-medencei magyarság jobb és biztosabb nyelvi jövőjéért is sokat tehetünk.

Hivatkozott irodalom

- Csűry Bálint 1936: *A néprnyelvi bűvárlat módszere*. A Turul-Szövetség kiadása, Budapest.
- Deme László 1953: A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése. *Magyar Nyelvjárások* II: 18–37.
- Domokos Pál Péter (szerk.) 1979: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” Szent István Társulat, Budapest.
- Eichenbaum, Külli – Kadri, Koreinik 2008: *Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal*. Võro Instituudi Toimõndusõq 21. Võro Instituut’, Võro.
- Erdélyi János (szerk.) 1846, 1847, 1848: *Népdalok és mondák I–III*. Beimel József betűivel, Pest.
- Erdélyi János (szerk.) 1857: *Válogatott magyar népdalok*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Fábián László 2020: *Gutaházi évszakok*. Savaria University Press, Szombathely. 2020.
- Faragó József 1965: Kriza János és a Vadrózsák. In: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: *Kriza János*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.
- Hódi Sándor 2015: Menni vagy maradni? Az én és a közösség társadalomlélektani zavarai. *Stratégiai Füzetek* 11. Széchenyi István Stratégiakutató Társaság, Ada.
- Iva, Sulev 2001: Võron standardiortografian luominen. In: Määttä, Nina – Sulkala, Helena (toim.). *Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti III*. Oulun Yliopistopaino, Oulu. 137–142.
- Juhász Dezső 2025: Kutyaur történelmet ír. In: Nagy Dóra (szerk.): *Magyar nyelvjárások napja 2021-2022. Nyelvjárás, nyelvtörténet, irodalom*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 73. Magyarságkutató Intézet – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 63–74.
- Kálmán Béla 1966: *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Kazinczy Ferenc 1819/1985: Orthologus és neologus; nálunk és más Nemzeteknél. In: Juhász István szerk., *Tudományos Gyűjtemény 1817–1841*. Magvető Kiadó, Budapest. I/140–169.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001: *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1998: Magyar nyelvjárások az ezredfordulón – és utána? In: Hódi Éva (szerk.). *Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok 1997*. Ada. 31–38.
- Kriza János 1975: *Vadrózsák. Kriza János székely népköltési gyűjteménye Faragó József gondozásában*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Loh, Jonathan – Harmon, David 2014: *Biocultural Diversity: threatened species, endangered languages*. WWF Netherlands, Zeist, The Netherlands.
- Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna 2015: *Szlovákiai magyar nyelvjárási szöveg- és forrásgyűjtemény*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pajusalu, Karl – Pomozi Péter 2025: A dél-baltifinn irodalmi nyelvek kialakulása és standardizációja magyar nyelvjárási megjegyzésekkel. In: Nagy Dóra (szerk.): *Magyar nyelvjárások napja 2021–2022. Nyelvjárás, nyelvtörténet, irodalom*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 73. Magyarságkutató Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 75–102.
- Paszlavszyk Sándor 1878a: Találós mesék. *Nyr.* 7 (1878): 133–134.
- Paszlavszyk Sándor 1878b: Népdalok. *Nyr.* 7 (1878): 144.
- Péntek János 2016, 2017: *A moldvai magyar tájnyelv szótára*. I/1–2. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- Péntek János 2021: *Kalotaszegi tájszótár*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy.
- Petrás Ince 1843: *Moldvahoni Magyar-Csángó Dallok...* MTA K RUI 80 206/187a145
- Pomozi Péter – Karácsony Fanni 2013: *Felnőtt vala egy édesz almafa... Régi stílusú népballadáink archaikus nyelvi vonásai*. (Poszterkiállítás, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2013., PIM A Magyar Nyelv Múzeuma 2014–2015, Kolozsvár KJNT 2023)

- Pomozi Péter – Katona József Álmos 2022a: *Magyar nyelv 11. Tankönyv*. Oktatási Hivatal, Budapest.
- Pomozi Péter – Katona József Álmos 2022b: *Magyar nyelv 11. Munkafüzet*. Oktatási Hivatal, Budapest.
- Pomozi Péter – Katona József Álmos 2023: *Magyar nyelv 12. Tankönyv*. Oktatási Hivatal, Budapest.
- Pomozi Péter 2011: *Kis nyelv – nagy stratégia. Az észti nyelvpolitikai modell*. ELTE, Budapest.
- Pomozi Péter 2017: A nyelv életerejéről a norma és a változatok viszonyának tükrében. In: Hódi Éva (szerk.). *Nyelv és közösség. Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok*. Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, Ada. 70–92.
- Pomozi Péter 2019: A palóc nyelvjárásról. In: Pomozi Péter – Németh Dániel – Csorba Csaba: *Palóc olvasókönyv. Nyelvi és irodalmi kalandozások*. A Magyarorsággutató Intézet Kiadványai 10. Magyarorsággutató Intézet, Budapest. 13–38.
- Pomozi Péter 2020: Népeségváltozás és magyar identitás a Kárpát-medencében. Nyelvpolitikai lehetőségeink száz évvel Trianon után. In: Pusztay János (szerk.). *Anyanyelvápolók Szövetsége*, Budapest. 116–164.
- Pomozi Péter 2021a: Betyárok, norák, boszorkányok. Máté László keleti palóc folklórgyűjtéseinek néprajzi és nyelvjárási érdekességei. In: Pomozi Péter (szerk.). *Keleti palóc betyármesék és hiedelemmondák*. A Magyarorsággutató Intézet Kiadványai 25. Magyarorsággutató Intézet, Budapest. 11–37.
- Pomozi Péter 2021b: Hány észti nyelv van? Standard(ok) és területi változatok viszonyáról az észti nyelvterületen. In: Antal M. Gergely et al. (szerk.). *Varia Fenno-Estonica. Ünnepi olvasókönyv Csepregi Márta 70. születésnapjára a finn és az észti nyelv és kultúra, valamint a magyar–finn, magyar–észti kapcsolatok köréből*. Urálistikai Tanulmányok 23. Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék. 172–185.
- Pomozi Péter 2021c: *Keleti palóc betyármesék és hiedelemmondák*. A Magyarorsággutató Intézet Kiadványai 25. Magyarorsággutató Intézet, Budapest.

- Pomozi Péter 2024: A magyar nyelvjárási ábécé(k) kialakításának kérdéséhez: elvek, célok, módszerek a palóc változatok példáján. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): VII. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, Savaria University Press, 2024. 320–332.
- Pomozi Péter 2025: *Új tartalmi, módszertani és szemléleti elemek a magyar nyelv tanításában*. Nemzeti Közszerológati Egyetem, Budapest.
- Pusztay János (szerk.) 2005: *Az észti nyelv fejlesztési stratégiája 2004–2010*. BDF Uralisztikai Tanszéke, Szombathely.
- Pusztay János 2016: *Nyelv? Politika? Esszék a nyelvi kulturális sokszínűség érdekében*. Nap Kiadó, Budapest.
- Pusztay János 2020: *Kutyaur még más történetek...* Anyanyelvápolók Szövet-sége, Budapest.
- Pusztay János 2023: *Egy nyelvcsalád tündöklése és...?* Nap Kiadó, Budapest.
- Sándor Anna – Tóth Katalin 2020. *Nyitragerencséri tájszótár. Sima Ferenc tájszóhagyatéká alapján*. Pesti Kalligram Kft., Budapest.
- Sántha Attila 2019: *Bühnagyszékely szótár*. Előretolt Helyőrség Íróakadémia, Budapest.
- Silling István 2007: *A kupuszinai nyelvjárás és szótára*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1902: *Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárás olvasó-könyv*. Nyelvészeti Füzetek 4. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- Szakál Anna 2012: „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”. *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*. Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.
- Szedes Fábíán 2005: *A' palóczokról*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely. (Hason-más kiadás.)
- Tóth Imre 1987: *Ipoly menti palóc tájszótár*. MNyTK 176. Magyar Nyelvtudo-mányi Társaság, Budapest.

Világhálós hivatkozások

Plattdüütsch

https://www.ndr.de/kultur/norddeutsche_sprache/Platt-mit-Beo-Leicht-Platt-deutsch-lernen-mit-einer-Lern-App-,beo108.html (Legutóbbi megtekintés 2026.06.15.)

Võrui nyelv

<https://wi.ee/et/voru-keel/> (Legutóbbi megtekintés 2026.06.15.)

Kutyaaur:

https://drive.google.com/file/d/1pVT_N8jhZqB9ECj4H4bLcOZi2oakiVu8/view (Legutóbbi megtekintés 2026.06.28.)

A palóc nyelvjárásról (Palóc olvasókönyv)

<https://mek.oszk.hu/21300/21300/> (Legutóbbi megtekintés 2026.06.15.)

Keleti palóc betyármesék és hiedelemmondák

<https://mek.oszk.hu/22300/22387/> (Legutóbbi megtekintés 2026.06.15.)

PUSZTAY JÁNOS

MEGJEGYZÉSEK A VASI NYELVJÁRÁS MORFOLÓGIÁJÁRÓL

KIVONAT: A ma Magyarország területén beszélt nyelvjárások elsősorban hangtani és alaktani szempontból különböznek egymástól. Kárpát-medencei összefüggésben már árnyaltabb a kép: gyakoriak azok a székely és csángó nyelvjárási szövegek, melyek megértéséhez tájszótár is szükséges lehet. Az alábbi írás a vasi nyelvjárás morfológiai jelenségeiből mutat be néhányat, elsősorban a főnév- és az igeragozás köréből.

KULCSSZAVAK: dunántúli tájnyelv, igeragozás, főnévi esetrendszer, birtokos személyragozás

1. Bevezetés

A magyarországi magyar nyelvjárások főként a kiejtésbe, s néhan – többnyire fonetikai változások által előidézt – morfológiai jegyükbe különböznek egymástól még a köznyelvtől, s kevéssé a szókincsbe. Másképp áll a helyzet a székely és a csángó nyelvjárást illetően. Például Sántha Attila *Hogyan menjünk radinába a lérbē?* című szellemes kömvinnek több részletét csak a szótár által látjegyzetükbe megadott kissezótár segítségével lehet megérteni. Hocs’ csak ér’ rövid versrészletre szenteltem:

A rápenes monyator

Szupulyka Máris, de nyikhác nem:
teste fáintos, parapács a nyelve,
keziben jól állt a küpülő, így
az uszturangahajtónak megtetsze.

S hogy Tankó Pistának
Botosányban éppen a trombitát fújták,
a monyatornak monyókolásra
penderedett a kedve. ...

Vagyis köznyelvén:

A fejbőrbetegségben szenvedő juhászsegéd

Vékony Máris, de nem alultáplált,
teste szép, ügyes/kedves a nyelve,
kezében jól állt a vajköpülő, így
a juhászsegédnek megtetszett.

S hogy Tankó Pistának
Botosányban éppen a trombitát fújták,
a juhászsegédnek felállt
és megnőtt a nyelve. ...

Salamon Gáspár még nem ollan riégén egyenössen ész'szuótárt álitott össző
ja bukovinai sziekélék nyelvibü (Salamon 2020). (*Mű így móntuk. Bukovinai
székely-magyar tájszótár.*)

A Vazs mëgyei nyelvjárás mind a nyugat-dunántúli nyelvjárás riészë elsű-
sorba szintiën a hangzásvilágáva, riészbe ja morfológiájáva, s keviésbië a sajá-
tos szuókiészletive különbözíg a többi magyarországi nyelvjárastu, bár kiészűt

néhán, a nyelvjárasterületnek a többi nyelvjárásietu különböző szuókincsit bemutatató szuótár (például Balogh Lajos büki nyelvjárasi szuótára). De azért lehet összöálttanyi ollan vazsi szövegeket, amiket nem is ollan éccerü elsü hallásra megjírtényi. Például:

Jába mondom ennek a baca, vakabula gyeréknek, hogy ugy elagyabugyállak, hob'belegebedsz, ha nem kész fő ja sámliru, oszt nem viuszó ja bëcciénék még a bongyordisznuónak fűjjet. Elösször rá së bajszintott ez a csömölletös kölök, mer minden áron elakart mënnyi ja vursliba, hof'fölüllön a ringispilre még virslit egyën. Nem miész sēhá, amig nem csinyálad még aszt, amit mondok. Csak fogd a sajtárt, oszt vügyié annak a gésztruónak vizet, mer miég méggebed a szomgyuságtu. A zsomborbu mēk szuórgyá magot a tikoknak. Még raktyá ja tüzre fát, hon'nē csag bűzölög/gyön, hanēm rēndēssen iég/gyën. Bár banga ja kölök, de aziēr mēkcsinyáta, amit montam nekijjē. Most osztá csak ereggy, ha van kedved ebbe ja gabuorgya üdüőbe kimënnyi. Maj' mēglátod, mēllen nehiéz lēssz gobáncúnyi ja sárba, osztá maj' fōhōmbölöcc, mind ēg'guggyatt embēr.

A fölsüőüőri nyelvjárást bemutatató kömvibe Imre Samu a szuókiészletét illetőjen csag a niémet/osztrák/bajor jöveviényszavakka foglalkozik.

Az üőrsiég – fűőkint lēxikális – sajátosságait Végh József nyelvatlasza mutattya be.

Keviésbiē foglākosztak a nyelvjárás morfológiai sajátosságaiva, csupán nēhām'mējegyziésre szoritkosztak (Imre Samu fölsüőüőri nyelvjáráslēírása, Szabó Gézának a magyar nyelvjárásokat bemutatató tankönyvő, Végh József nyelvatlasza, Balogh Lajos büki tájszótára).

2. Nyelvjáráslēírás

A maji elüőadás ēggy, a vasi nyelvjárasterület morfológiai sajátosságait bemutatni szándiékozuó nagyobb munka elsüő álmása. A fődúgozás alatt álluó korpusz az akkori Bērzsēnyi Dániel Tanárkiēpzüő Fűőoskola Magyar Nyel-

viészeti Tanszéké áta gyűjtött hatalmas anyagbu válogatott beszígetiéséket tartalmazúó kótet szóvegei (Guttmann–Molnár [szerk.] 2006) még az átalam nyelvjárásba írt kómvcske (Pusztay 2020). Mas’ csak az utuóbbi szóvegeinek alaktani sajátosságait mutatom be, a niévszuó- és igeragozás alaptján – ósz-szóvetvé a köznyelvi alakokka.

2.1. Névszuóragozási megjegyziésék

2.1.1. Abszolút ragozás

A vizsgát szóvegbe 21 eset különbószttethetűó még, ezén bellü ja zablativusz-nak három alaktya (*-tu/-tü*, *-l* ~ $\emptyset$ és *-j(d)*). A *-l* a szemiéles niévmás paradig-májába még niévuógbá fordul elűó – az utuóbbi esetbe lekopva (*tűlő* [8/21], *űtűlő* [8/89]), *a ház felű* ‘a ház felől’; a *-j(d)* határozuószuókon, kiérdűószuón (*hunna* [8/35], *onna* [8/45], *ahunna* [8/19]), mind ahogy a lokativusz *-t-jē* is (*i-dd* ‘itt’ [8/15 – a zöngiésülést az intērvokalikus helzet indokulla], *i-tt-en* [8/15], *o-d* ‘ott’ [8/31], *o-tt* [8/33] stb.).

A niévszuói és igei paradigma vazsi sajátosságainak nagyriészt fonétikai okai vannak:

- Az *-l* hiánya a rag viégin (a niévszuói paradigmába ja zadesszivusz, a zablativusz, a zelativusz, a delativusz még a zinsztrumēntálsz-komi-tativusz esetibe, az igei paradigmába ja Vx2Sg alanyi ragozásban) hoz liére a köznyelvitű etiérűó alakokat; iérdékēs mēkfigyēnyi, hogy az *-l* lēkopása ja rag viégin nēm jár ēggyűtt a magánhangzuó mēgnyulásá-va és ín’ nēm alakul ki diftongus sē – ellentiétbe ja z *-l-* szuóbelse-ji lēkopásáva, lázsd *buótbu* ‘boltból’, mēgterēmtvé ezze ja nyugati nyelvjárásokra jellemzűó nyituóduó diftongust, szēmbe ja kelet-ma-gyarországi zárúóduóva (ld. *szeűke kaula* ‘szóke kóla’).
- Lēkopik a kauzálisz-finálsz rag/gyának *-t-jē* is: *krizantiém-iér* (8/70).
- A ragok tópségibe iérviényesül a magánhangzuó-harmuónia, de van-nag a köznyelvitű etiérűó mēgoldások is. Az adessivusz rag/gya több-nyire ēggyalaku (*-ná* a köznyelvi *-nál/-nél*-lal szēmbe): *asztuó-ná* (= asztálnál) (8/32), *vasút-ná* (8/80), *embērēk-ná*. A birtokos szēmiél-ra-gozásba jazonba akad piélida ja magas hangrēndű ragváltozatra is: *nasz szűle-ji-niē* ‘nagyszűleinel’ (8/5) a *nasz szűle-ji-ná* alak mellett.

Az instrumentális rag/gya többnyire magos hangrendű (-ve, illetve hasonult mékfelelései), de előfordul a mél hangrendű párgya jis; az elativusz, delativusz és ablativusz esetébe szabálos a magánhangzuó-harmuónia, a köznyelvtű a magánhangzuó minűőségibe különbözik (-bu/-bü, -tu/-tü, -ru/-rü): *teknyűő-bü* (8/36), *lakás-bu* (1/13), *egier-tü* (8/12), *ut-tu* (8/72), *vidiék-rü* (8/18), *bot-ru* (8/57).

- Dativus: -nak/-nek. A *firfi-nak* (8/30) esetibe a miél hangrendű ragválasztást az indokulla, hogy a szuó második szótag/gya eredetileg véláris hangrendű vuót.
- A multiplikativuszban iérviényesül mind a palato-véláris, mind a labiális-illabiális magánhangzuó-harmuónia. A -szor rag csak eggy kiérdűőszuóba fordul elűő: *hán-szor* (8/65). A rag zöngiétlenitti a szuóviégi mássalhangzuót: *töp-ször* 'többször' (8/5), de hasonúhat is az elöttő álluó mássalhangzuóho: *ëccër* 'egyszer' (8/18).
- Az insztrumentálisz-komitativusz esetibe ingadozik a magánhangzuó-harmuónia: *erűő-ve* (8/26), *uótuó-va* (= autóval) (8/13), de: *macská-ve* (8/12), *mamá-ve* (8/78) is.
- A köznyelvtű etiérűőjen a Px3Sg esetibe ja palatovéláris magánhangzuó-harmuónia kiegészül labiális-illabiállissal: *kezë, fülö, lába* – hasonlóján az igeragozásba is a Vx3Sg tárgyas paradigmában: *kiértë, vüttö, monta*; viszont az allativuszban csak -ho/-hö rakpár fordul elű; IÉrvienyesül – ha nēm is kiviétel niékű – ja magánhangzuó-harmuónia: *kutyaur-ho* (8/12), *Uristen-hö* (1/19), illetve: *leves-ho* (8/32). A *sír-ho* (8/67) esetibe ja toldaliék miélhangrendűsiégë másodlagos jelënsiég (Zaicz Gábor [főszerk.] 2006: 735ab). A köznyelvi -hez > nyelvjárasi *-he- nēm fordul elűő. A magashangrendű szavakho – függetlenű ja szuó magánhangzuójának labiális vagy illabiális voltátu – amennyibe ja magánhangzuó-harmuónia eggyátallán iérviényesül, a -hö rag járul. Azaz a köznyelv kiét – palato-véláris és labiális-illabiális – magánhangzuó-harmuóniája, ami három ragváltozatot hoz lietre (-hoz/-hez/-höz), a vasi nyelvjárásba ëccërűsödik, s csak labiális ragváltozatok fordúnak elűő.

Az illativuszt és az inësszivuszt eggyaránt az illativusz rag/gya fejezi ki. Ez azomba nēm csupán a Vazs mëgyei nyelvjárásra jellemzűő, más magyar nyelvjárásokba jis mëkfigyëhetűő, süőt, a köznyelv besziét változatába jis. Piëldák a vizsgát korpuszbu: *ház-ba* (8/12) 'házban' és 'házba', *ker-be* (= kert-be) (8/12) 'kertben' és 'kertbe'.

Az illativusz és az inésszivusz egybeesése egyébként nem magyar sajátosság. Több iészt nyelvjárásba még az iésztte, finne rokon lív nyelv már kihát salatsi nyelvjárásába is mékfigyehető, igaz, ott az inésszivusz fejezi ki jaz illativuszt, míg a magyarba jaz illativusz az inésszivuszt. Példák az iészt nyelv mihkli nyelvjárásába:

- *kus sa lāhād* 'hova (tkp. hol) mész'
- *pane laua pāil* 'tëdd az asztalra (tkp. asztalon),

valamint az iészt nyelv Soontagana, Metsapoole nyelvjárásába:

- *kus ta sai* 'hova (tkp. hol) tette',

s végül a má kihát salatsi lívbü:

- *ana minel* 'add nekém (tkp. nálam)' (Pajusalu 2023: 107).

A lív esedröndszërbe riészbe hangtani okokbu, riészbe ja lëtt nyelv hatására több kázus egybejesik, pl. adesszivusz-allativusz > adesszivusz (*-lla > -l, *-lle > -l) (Pusztay 2003: 111).

2.1.2. Birtokos szémiélragozás

A birtokos szémiélrágok az éggyes még többes szám első még második szémiélibe mégéggyeznek a köznyelvi ragokká. Az éggyes szám harmadik szémiélbe több – fonetikailag indokút – alak is előfordul.

A Px3Sg esetibe iérviényesül a magánhangzuó-harmónia – mind a palato-véláris, mind a labiális-illabiális: *duóg-a* 'dolga' (8/14), *lány-a* (8/54), *nyug-dij-ja* (8/70), *kalap-tya* (8/24), *dob-gya* 'dobja', *fenek-ë* (8/24), *riész-ë* (8/17), *hel-ë* 'helye' (8/30), *sziké-jë* (8/66), *sercli-jë* (8/38), *ker-tyë* (8/71), *törtíénet-tyë* (8/90), *emlíékműv-ö* (8/16), *szüv-ö* (8/47), *szörzüő-jö* (8/6), *füőd-gyö* 'földje' (8/23), *küödök-työ* 'köldöke'. (A -gya/-tya/-gyë/-tyë/-gyö/-työ rag zárhangra viégzüődüő szavakho járul.)

2.2. Igeragozás

Három igeragozást kö megkülömböztetni: az alanyit, a tárgyast még az ikést. Az ikés igiek ragozása – a Vx3Sg prézensz indikativi kiviételivel – megégyezik az alanyi és a tárgyas paradigmával.

Az alanyi ragozásba já zégyes szám 2. szémiélbe a köznyelvi *-l* lékopássa miatt új rag keletkezett, az igitűő és az eredeti *-l* közti kötőhang vált igei szémiélraggá: a magos hangrendű szavakba *-ö* – *vűszö*, *tészö*, *kiérezö*, a miél hangrendűjekbe *-o* – *ásó* 'ásol'.

A tárgyas ragozásba já többes szám első szémiél rag/gyaji: *-uk/-ök/-ék*: *kiérez-zék* 'kérezzük', *kiérezsz-t-ék* 'kéreztük', *vűsz-szök* 'visszük' – *vűtt-ök* 'vittük'.

Az ikés igiek eredetileg visszaható réncérő főborút, sok nem visszaható igit is ikessen ragoznak (a köznyelvbe is), eziér mékülönböztetendű az alanyi még a tárgyas paradigma, a ragok mégégyeznek a nem ikés igiek mékfelelűő rag/gyaival. A köznyelvűő kiépest annyi já külömbsiég, hogy az alanyi ragozásba az égyes szám első szémiélbe a rag *-k*, nem *-m*: *észék*, *iszok*, *mászok*, *alszok*.

A földiételés módba já égyes szám első szémiélbe a földiételés módgyelű alá van vetvű já magánhangzuó-harmuóniának: *ién monda-ná-k valamit*, *ién kiérez-nié-k valamit*.

3. Befejező megjegyzések

Több okba is szűksiég van a nyelvjárások minnű pontossabb léírására.

A nyelvjárások örözhetnek ollan nyelvi alakokat, amik nem találhatuók még a köznyelvvű vált idiuómába.

A nyelvjárások rámutathatnak nyelvfejlűődiési tэндэncijákra.

A nyelvjárások ismeretű segitt a nyelvi tudatosság kialakításába is, amit föl lehet hasznányi a tanításba, ezze égyzérsmind kikűszöbűhetűő a nyelvjárások stigmatizálása.

Hivatkozott irodalom

- Balogh Lajos 2004: *Büki tájszótár*. Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely.
- Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.) 2006: *Népi beszélgetések Vas megyéből*. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VII. Szombathely.
- Imre Samu 1971: *A felsőőri nyelvjárás*. Nyelvtudományi Értekezések 72. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pajusalu, Karl 2023: Soontagana ja Metsapole keeleala seostest. – In: *Észt-magyar híd. Ünnepi könyv Bereczki András 60. születésnapjára*. NH – Collegium Fenno-Ugricum, Budapest.
- Pusztay János 2003: *Közép-Európa nyelvi konvergenciáj. Fejezetek a nyelvi egységesülés vizsgálatához*. Dissertationes Savarienses 30. Szombathely.
- Pusztay János 2020: *Kutyaur még más történetek*. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest.
- Salamon Gáspár 2020: *Mű így móntuk. Bukovinai székel-magyar tájszótár*. Underground Kiadó, Hédervár.
- Sántha Attila 2019: *Hogyan menjünk radinába lérhöz?* Előretolt Helyőrség Íróakadémia, Budapest.
- Szabó Géza 1993: *A magyar nyelvjárások*. Tanárképző Főiskolák. Egységes jegyzet. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Végh József 1959: *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006: *Etimológiai szótár*. Tinta Kiadó, Budapest.

PUSZTAY JÁNOS

A KÉT E HANG ÉS A KÖLTÉSZET

KIVONAT: A tanulmány mellett érvel, hogy a magyar nyelvjárásterület nagy részén általános *e—ë* fonematikus szembenállást a költészetben is figyelembe kellene venni. Klasszikus példákat is idéz arra, hogy a jelzett fonetikai szembenállást egyébként anyanyelvjárásukból is jól ismerő költőink nem mindig vették figyelembe a rímképzéskor. A szerző úgy gondolja, hogy az újabb szépirodalmi alkotásoknak mindenképpen ügyelniük kellene erre a kettősségre, függetlenül attól, hogy azt jelölik-e írásban vagy sem.

KULCSSZAVAK: nyílt *e*, zárt *ë*, rímképzés, a zárt *ë* megőrzése

A magyar nyelvterület nagyobb részén megkülönböztetik a nyílt (*e*) és a zárt (*ë*) hangot, aminek jelentésmegkülönböztető szerepe is van, gondoljunk csak a már klasszikusnak mondható példára, a *mentek* írásképi szó négy jelentésére (*mënték, mëntek, menték, mentek*). Az a vita, hogy a helyesírásban is megkülönböztessük a két fonémát, úgy látszik, egyszer s mindenkorra eldőlt, amit őszintén sajnálok. Az írásképi segíthetne abban, hogy csökkenjen anyanyelvünk mekegő jellege (vö.: Mészáros 1999). Érdekes megfigyelni, hogy a köznyelvben a nyílt *e* rovására a zárthoz közeli ejtésű volt a domináns, újabban viszont, s egyre inkább a fiatalok körében – személyes tapasztalatom szerint – a nyílt, sőt nagyon nyílt (*ä*) hang használata terjed. De most nem ez az írásom tárgya.

Én – vasvármegyeiként – őrzöm a két *e* hangot. A kiejtésemben mindig, s ahol lehet, írásban is. Ha a szerkesztőség is jónak látja, írásom további részében jelölni is fogom őket, *e* betűvel a nyíltat, *ë*-vel a zártat, ahogy tettem ezt a legutóbbi szombathelyi dialektológiai szimpozionon tartott előadásomban,

s annak nyomtatott változatában is (vö. Pusztay 2024).¹ Az egyéb nyelvjárási sajátosságok jelölésével nem terhelem a kedves olvasót.

Ám nem ez volt az első ilyen lépésem. Egykori szombathelyi tanszékemén a számos könyvsorozat között volt egy irodalmi is (*Minoritates mundi – Literatura*). Ebben egyebek közt kiadtuk Sente Imre *Kalēvala*-fordítását is. Sente Imre Alsóságon született, Celldömölk mellett, és sok évtizedes külföldi tartózkodása ellenére is tökéletesen megőrizte anyanyelvjárásának sajátosságait, köztük a két *e* hangot. Meggyegettünk, hogy a *Kalēvala*-fordításban is jelölni fogjuk a különbséget.

Mintegy másfél évtizeddel később, amikor lefordítottam a szētu époszt, a *Pékó*-t, valamint két épikus énekét (Anne Vabarna: *Pékó*, illetve *A leány haláldala*, *A nagy nász* – valamennyi Nap Kiadó, Budapest, 2017), kértem a kiadót, hogy – mivel az eredetiben is népnyelvi a szöveg –, legalább azzal jelezzük ezt a sajátosságot, hogy a fordításban jelöljük a kétféle *e*-t.

*Nekték szólok, szép lēának,
mondom szavam mindőtöknek:
nē hozzatok zelniceágot,
mogyorót nē messeték lē,
zelnicétől zord lész a láng,
mogyorótól fanyar a füst.*

*Nēm kezdek ōk addig ēnni,
addig ēnni, addig inni,
fēl nēm keltek addig a padról,
fēl nēm álltak mind a drágák,
míg az apa nēm gyújtott gyertyát.
Ēgyet tett a szentkép elé,
másikat tett a lēányért.*

(A leány haláldala)

¹ A zárt ē-k jelölésében a vasi morfológiai jellegzetességek miatt kisebb eltérések lehetnek a többi ē-ző nyelvjárástól (a szerk.).

*Mondta a lány a maga módján:
 „Méhettek én, ifjú leány,
 betérhetek hozzád, én, hajadon,
 legény, biz' kedvemre való vagy,
 bizony té is tetszél nekem,
 mindig kerestem hű társat,
 mindig akartam rendös fiút,
 nem szüntelenül szaladtál hozzám,
 nem rohanvást rontottál mellém –
 hozzám halkan lopakodtál,
 mellém mindig csöndesen táncoltál,
 engem mindig üdvözöltél,
 előttem mindig meghajoltál.”*
 (A nagy nász)

Az eposz kezdő sorai:

*Rajzolkok kérésztét keblemre,
 Jézus jelét homlokomra,
 engem Isten istápoljon,
 arany Jézus erőt adjon
 ezt a könyvet készíteném,
 énekemet énekelném.*

Fontosnak tartom a nyelvjárások értékeinek megőrzését, azok meglétének tudatosítását azokban is, akik már nem beszélnek – akárhányadik nemzedékbeli – fölménőik nyelvváltozatát. A Magyarságkutató Intézetben Pomozi Péter igazgató úr elérte, hogy az intézet a javaslat mellé álljon, és Kásler Miklós miniszter úr maga jelentette be, hogy december 1. lesz a magyar nyelvjárások napja. Az intézet nemzetközi konferenciát szervez azóta is ezen

a napon.² Az első magyar nyelvjárások napja tiszteletére (2020) kiadtunk két, vasi nyelvjárásban írt könyvecskét: Fábíán Lászlótól a *Gutaházi évszakok*, Pusztay Jánostól a *Kutyaur még más törtineték* címűt (Fábíán 2020, Pusztay 2020). Ezekben a munkákban már nem csupán a kétféle *e* hang megkülönböztetése volt a cél, hanem egyéb fontos vasi nyelvjárási sajátosságok bemutatása is. (A könyvekhez CD-melléklet is járul.) Részlet a Kutyaur *Elüőbesziédéből*:

Ezéknek a törtiéndéknek a szörzöjő gyerekkori nyarajit átalába Csepregebe tüőttöttö a nasz'szülejinié, akikre iélemédett korába is nasz'szeretette emlíékszik vissza. Még a falura is, mer Cseprege akko miég nem vuót város.

Mos má iélemédett koromba egyre töpször gondulok gyerekkori iélmiényeimre, amiket mēkpruóbátam irázsba foglānyi. Ezék átalába a nasz'szüleimhő kapcsuluódnak, de irtam ollan kis törtiéndéket is, amik még a szülejimhő, akik örek'korukra visszaküőtösztek Csepregebe.

Ísz'született még ez a kis profān brēviárijom, hogy amúgy a nyugati nyelvnek is segiéllēn mēgmarannyi.

(Pusztay 2020: 5–6.)

Nyelvjárásban több országban is születik minőségi szépirodalom. Finnországban még doktori értékezés is készült nyelvjárásban – a nyelvjárásról. Magyarországon ennek – még? – nincs hagyománya, bár egyes művek már készültek nyelvjárásban (a fēnt említettékēn kívül légyēn elég főlemlēgetni Lakatos Dēmētēr és Sántha Attila írásait, l. pl. Lakatos 1986, Sántha 2019).

Úgy gondolom, hogy a nyelvjárások értékei közül kettőt mindenképpen érdēmēs mēgmenteni a köznyelv gazdagítása érdekében: a kétféle *e* hangot és a szēmlēletēs szókincset.

2 2026-ban már a VII. Magyar nyelvjárások napja konferenciára kerül sor, a Magyarságkutató Intézet és az Anyanyelvpolók Szövetsége közös szervezésében.

Ugyanakkor számomra is világos, hogy a klasszikus magyar líra rímelési technikája csorbát szenved. Ami írásban és a köznyelvi kiejtésben rím, ha alkalmazzuk a kétféle *e* hang megkülönböztetését, már nem lesz az. Néhány példa a – Füzfa Balázs válogatta – 12 legszebb magyar versből:

*Földtől eloldja az eget
a hajnal s tiszta, lány szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra;
a levegőben sémme pára,
a csilló könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint kis lepkék, a levelek.*
(József Attila: Eszmélet)

*Letörleni véle könnyűimet érted,
Ki könnyeden elfeledéd hivedet,
S e szív sebeit bekötözni, ki téged
Még akkor is, ott is, örökre szeret!*
(Petőfi Sándor: Szeptember végén)

*„Aztán – no, hisz úgy volt! aztán elesett!
Zászlós kópival hősz Ali temetté;
Itt nyugszik a halmon, – rövid az eset –;
Zengjétek Alit ma helyetté!”*
(Arany János: Szondi két apródja)

*Mindig így volt e világi élet,
Egyszer fázott, másszor lánggal égett;*
(Vörösmarty Mihály: A vén cigány)

*Ismeríték az évek vonulását,
az évekét a gyűrött földekén?
És értitek a mulandóság ráncát,
ismeríték törődött kézfejem?*

*Az éjszakát, a hidegét, a gödröt,
a rézsut forduló fegyencfejet,
ismeríték a dermedt vályukat,
a mélyvilági kint ismeríték?*

*Nëm értëm én az emberi beszédét,
és nëm beszélëm a tē nyelvedet.*

*Látja Isten, hogy állok a napon.
Látja árnyam kövön és kerítésén.
Lélékzet nélkül látja állani
árnyékomat a levegőilen présben.
(Pilinszky János: Apokrif)*

*Hűvös és öreg az este.
Remëg a venyige testë.*

*A dér a kökényt megestë.
Hűvös és öreg az este.
(Weöres Sándor: Valse triste)*

*ott emlékektől terhes fejedet
a márványföldnek elcsüggeszthetëd
(Babits Mihály: Esti kérdés)*

*köröttem a családi fészëk,
a szájakon lágy, álombeli mézëk,*

*s amint botorkálok itt, mint a részeg,
 az ablakon kinézék.
 de – mondhatom – ha így reá meredhetsz,
 minden lakás olyan, akár a ketréc.*

*s most néznek engem, aki ide estem
 és állok egy ablakba, Budapestén.*

*valami rébbent,
 oszolni kezdett a vendégsereg fent,*

*Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinnem
 s azt is tudom, hogy el kell mennem innen [...]
 (Kosztolányi Dezső: Hajnali részegség)*

De idézhetők példák a csángó költő, Lakatos Demeter verseiből is (a zárt *e*-t én jelöltem még):

Csángú hejgetés

*Senkit nem felejtünk el,
 Azt tudjuk, hogy úgy is kell.*

*Szültüljetek (=furulyáljátok) legínyék,
 Örüljetek jó kedvnek,*

Szép a falum

*Szüretéket nem felejtém
 ott nálunk a faluba,
 téli östéket dét (= amikor; amint) mentem
 leányozni a fonóba.*

Kedves üsmeretlen testvér

*Ezután jónek jobb üdűk, tudja még,
örökké a hideg után jön a meleg.*

*Mindenkinek jót kívának, kedvesem,
nem nagyon tudok én írni helyesen...*

A két *e* hang megkülönböztetését ismerők és használók a helyesírás megváltoztatása nélkül is tudják, melyik helyzetben melyik hangot kell ejteniük. Hogy megőrződjenek az íráskép alapján tökéletes rímek a kiejtésben is, az előadásmódot – s ezt saját tapasztalatból mondhatom – köznyelvesítik.

Jó volna, ha – akár írásbeli jelölés nélkül is – a rímeket alkalmazó költők, akiknek nagy részé származásánál fogva ismeri a két *e* hang különbségét, eleve annak figyelembe vételével írnák verseiket.

Hivatkozott irodalom

- Fábián László 2020: *Gutaházi évszakok*. Savaria University Press, Szombathely.
- Lakatos Demeter 1986: *Csángó strófák*; ELTE–MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Mészáros András 1999: *Igényös (ë-ző) kiejtési kyszótár*. Gondos Bt. Nemzeti Könyvesbolt, Dabas.
- Pusztay János 2020: *Kutyaur még más történetek...* Anyanyelvapolók Szövetsége, Budapest.
- Pusztay János 2024: A nyelvjárásokhoz való (v)iszony. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VII. dialektológiai szimpozion*. Savaria University Press, Szombathely. 333–338.
- Sántha Attila 2019: *Hogyan menjünk radinába lérhez?* Előretolt Helyőrség Íróakadémia, Budapest.
- Vabarna Anne 2017: *A leány haláldala – A nagy nász* (Két szetu epikus ének). Nap Kiadó, Budapest.
- Vabarna Anne 2017: *Pekó. Szetu eposz*. Nap Kiadó, Budapest

SIMON SZABOLCS

A MAGYAR ÉS A SZLOVÁK KÖZNYELV ÉS NYELVJÁRÁSOK ISMERETE, CSALÁDI NYELVHASZNÁLATBAN VALÓ JELENLÉTE A DÉL-SZLOVÁKIAI KÉTNyelVŰ BESZÉLŐKÖZÖSSÉG KÖRÉBEN

KIVONAT: A tanulmány alapját a Dél-Szlovákia kétnyelvűsége című kutatás jelenti. Ennek tárgya az említett terület választott települései, kétnyelvű városai nyelvének feltérképezése. Kutatópontként Szlovákia legmagyarabb városa, Dunaszerdahely, ill. további magyarlakta városok szolgáltak: Komárom, Érsekújvár és Vágsellye. A jelen tanulmányban egyrészt azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen összefüggés van az adatközlők identitása, nemzetiség szerinti hovatartozása és elsőnyelve (anyanyelve) között. Másrészt arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen mértékben van jelen a családi nyelvhasználatban a magyar és a szlovák köznyelv és a helyi nyelvjárások, valamint milyen mértékben ismerik ezeket a nyelvváltozatokat az adatközlők.

KULCSSZAVAK: Dél-Szlovákia, kétnyelvű városok, identitás, nyelvhasználati szintér, nyelvváltozat

1. Bevezetés

A tanulmány célja Dél-Szlovákia néhány választott települése kétnyelvűségének feltérképezése (vö. Mrva–Szilvássy 2011), azé a területé, amely két autochton nemzetiség lakóhelye. Kiválasztott szempontjaink a következők: a) elsőnyelv (anyanyelv) és nemzetiség összefüggése a vizsgált településeken; b) a magyar és a szlovák köznyelv és nyelvjárások ismeretének szintje; c) a magyar és a szlovák köznyelv és nyelvjárások jelenléte a családi nyelvhasználatban.

2. A magyar nemzetiségűek száma Szlovákiában a 2021-es népszámlálás eredményei alapján

Szlovákiának a 2021-es népszámlálás eredményei alapján 5 449 270 lakosa volt, ami 52 234 fővel több, mint a 2011-es népszámlálás idején. A lakosság 83,8%-a szlovák nemzetiségű, 10,8% pedig más identitást jelölt meg a kérdőívben. Közülük 7,8% vallotta magát magyarnak, úgy, hogy üresen hagyta a népszámlálási kérdőív második nemzetiségre vonatkozó részét. Ezek szerint Szlovákia 422 065 lakosa tartja magát magyar nemzetiségűnek, további 34 089 személy pedig a magyart jelölte meg második nemzetiségként. Amennyiben ezt a számot hozzáadjuk azok számához, akik az első helyen jelölték meg a magyar nemzetiséget, kiderül, hogy mintegy 456 000 személy tartja magát legalább részben magyarnak (Forrás: a Szlovák Statisztikai Hivatal adatai; vö. Czímer 2022a; Gyurgyík 2023; www1).

3. A kérdőíves felmérés módszere

A vizsgálatához szolgáló adatokat terepmunkával szereztük meg. A kérdőíves felmérés során az volt a célunk, hogy a kutatópontként kijelölt városokban 40 magyar nyelven és 40 szlovák nyelven kitöltött kérdőívet gyűjtsünk fel. Az adatközlőket a terepmunkások elsősorban saját ismeretségi körükből vá-

lasztották ki, ezenkívül véletlen mintavétellel; magyar, illetve szlovák nemzetiségű/anyanyelvű személyeket egyaránt. Az adatközlők a kétféle nyelvű, a magyar és szlovák kérdőív közül tetszés szerint választhattak (vö. Simon 2020, 2021, 2022, 2023a). A lekérdezést a terepmunkások egy-egy településen addig folytatták, amíg a kutatóponton mindkét nyelvű kérdőívből nem érték el a meghatározott mennyiséget.

A kérdőív 29 zárt kérdést tartalmazott, magyar és szlovák nyelvű változatban készült el. A kétféle változat tartalmában megegyezik egymással, azzal a különbséggel, hogy a magyar nyelvűben az elsőnyelvre vonatkozó adatok természetesen a magyar – mint feltételezett elsőnyelv – használatára vonatkoznak; a szlovák változatban pedig hasonló módon a szlovákra. Feltételeztük ugyanis, hogy a magyar kérdőíveket főleg magyar anyanyelvű adatközlők választják, míg a szlovák változatot főleg szlovák anyanyelvűek.

Mindkét nyelvű kérdőív kérdései elsősorban a nyelvváltozatok választására, a nyelvi kompetenciákra, a köznyelv (vö. Kontra 2006) és a nyelvjárások ismeretére, a kódváltásra, a nyelvekhez való attitűdre és egyebekre vonatkoztak.

Kutatópontként négy dél-szlovákiai városra esett a választás: Dunaszerdahelyre, Komáromra, Érsekújvárra és Vágsellyére. A települések lakossága nemzetiségileg vegyes kétnyelvű beszélőközösség (vö. Misad 2019), mindegyikben autochton nemzetiségnek tekinthető a magyar és a szlovák is. Ugyanakkor az egyes városok kiválasztásában fő szempont volt, hogy a magyardominánstól a szlovákdominánsig (vö. Tóth 2019) terjedjenek. A kérdőívek lekérdezése 2019 nyarán történt. Megjegyezzük, hogy a felmérés pilotjellegű, eredményei nem tekinthetők reprezentatívnak, csak jelzésértékűeknek.

4. A városok magyar lakosságának változása népszámlálási adatok tükrében

A vizsgált városokban a magukat magyar nemzetiségűnek valló lakosok száma folyamatosan csökkenő tendenciát mutat (vö. Gyurgyík 2014). Az adatokat az alábbi 1. táblázat tartalmazza.

Város	1910		1991		2021	
	lakosok száma	magyarság aránya, %	lakosok száma	magyarság aránya, %	lakosok száma	magyarság aránya, %
Duna-szerdahely	5 888	98,5	23 236	83,3	23 044	71,9
Komárom	20 608	89,9	37 346	63,6	32 967	53,7
Érsekújvár	16 228	91,4	42 923	31,1	37 791	21,4
Vágsellye	4 890	87,9	24 776	21,9	21 183	13,1

1. táblázat. A kutatópontok magyar nemzetiségű lakosságának változása három időszak népszámlálási adatainak tükrében (Forrás: www2 alapján saját szerkesztés)

4.1. Az adatközlők jellemzése anyanyelvük és nemzetiségük alapján

Az adatközlői csoport nem, iskolázottság, életkor szerint rétegződik. Körükben a magukat magyar nemzetiségűnek vallók vannak túlsúlyban, vagyis a magyar nyelvűeken kívül a szlovák nyelvű kérdőívek 28,2%-át is magyar nemzetiségű adatközlők töltötték ki. Fontos megjegyeznünk, hogy az adatközlők a kétféle nyelvű kérdőív közül tetszés szerint választhattak, dönthették el, hogy a magyar vagy a szlovák változatot töltik ki. Ez a körülmény a kutatás módszertana szempontjából fontos tapasztalattal és eredménnyel is járt, indirekt módon ugyanis adatokat kaptunk a nyelvek választásáról is. A jelen tanulmányban a magyar és a szlovák nyelvű kérdőívek adatainak bemutatását egyaránt célunknak tekintettük.

4.2. Az adatközlők anyanyelve és nemzetisége közötti kapcsolat

„Szlovákiában, de tágabb térségünkben is a nemzeti hovatartozás kategóriája sokkal erősebb politikai konnotáció hordozója, mint az anyanyelv” (Gyurgyík 2022: 5). A szlovákiai magyarok körében az anyanyelv szoros kapcsolatban áll a nemzetiség kérdésével, ugyanakkor a két kategória nem esik egybe. Gyurgyík

László azt írja a 2021-es adatokkal kapcsolatban, hogy „A magyar anyanyelvűek 9,5%-kal voltak többen, mint a magyar nemzetiségűek” (Gyurgyík 2022: 11).

A két kategória eltérését jelen kutatásunk is megerősítette. Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a 160 magyar nyelvű kérdőívet választó adatközlő közül 154 (96,3%) magyar, 6 (3,8%) pedig szlovák nemzetiségű. Ugyanakkor a magyar nyelvű kérdőívet kitöltő adatközlők közül valamennyien magyar anyanyelvűek.

A másik csoport, a 160 szlovák nyelvű kérdőívet kitöltő adatközlő közül 108 (67,5%) szlovák nemzetiségű, 101 (63,1%) pedig szlovák anyanyelvű. Vagyis, ellentétben a magyarral, itt több a magukat szlovák nemzetiségűnek vallók aránya, mint a magukat szlovák anyanyelvűnek vallóké. Az adatközlők elsőnyelve, ill. a választott kérdőív nyelvének összefüggéseiről szóló adatokat a 2. táblázat tartalmazza.

Elsőnyelv (anyanyelv)	Magyar kérdőívet kitöltő adat-közlők	%	Szlovák kérdőívet kitöltő adat- közlők	%	Σ	%
magyar	160	100%	59	36,90%	219	68,40%
szlovák	0	0%	101	63,10%	101	31,60%
összesen	160	100%	160	100%	320	100%

2. táblázat. *A magyar és a szlovák kérdőívet kitöltő adatközlők elsőnyelv (anyanyelv) szerinti bontásban*

A fenti adatokból kitűnik, hogy a magukat magyar elsőnyelvűnek (anyanyelvűnek) vallók száma nagyobb, mint a magukat magyar nemzetiségűnek vallóké. Az aránybeli különbség mintánkban 219 (68,4%): 199 (62,2%), a különbség 20 fő (6,2%). Ez az adat a települések nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlása szempontjából lényeges, ugyanakkor nem áll összefüggésben a nyelvváltozatok választásához kapcsolódó eredményekkel. Megjegyezzük azonban, hogy hasznos háttérismeretként szolgál a nyelvek iránti attitűdről kapott eredményekhez.

Gyurgyík László szerint „[a]z egyes nemzetiségek nemzetiségi és az anyanyelvi adatai között egy sajátos összefüggés figyelhető meg: a többségi nemzet tagjainak a száma a nemzetiség, a nemzeti kisebbségek így a magyarok száma is az anyanyelv szerinti hovatartozás alapján magasabb. [...] A két adat aránya, eltérése jelzi az adott nemzeti közösséghez tartozás konzisztenciáját. Minél kisebb az eltérés e két mutató között, annál szilárdabbnak véljük az egyes nemzetiségek tagjainak nemzeti kötődését. A magyar anyanyelvűek száma 1970-ben 8,7%-kal, 2021-ben 9,5%-kal volt magasabb, mint a nemzetiségi hovatartozás alapján” (Gyurgyík 2022: 8).

5. A magyar és a szlovák köznyelv és a helyi magyar és szlovák nyelvjárások

5.1. A kutatópontok nyelvjárása

A kutatópontok a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióba tartoznak. Ezen belül Dunaszerdahely és Komárom a csallóközi–szigetközi nyelvjárás-csoportba tartozik. Ennek „területe jól körülhatárolható: a Csallóköz (kivéve annak északnyugati sarka, mely a Szenc környéki nyelvjárászigethez tartozik) és a Mátyusföld Vágtól nyugatra eső része alkotja (vö. Kálmán 1966: 71–72.) A terület egységessége mellett a nyelvjárás-csoportot a nyelvi egységesség is jellemzi (vö. Imre 1971: 348)” (Presinszky 2011: 202). Vágsellye nyelvjárása átmeneti jellegű a csallóközi–szigetközi és a nyugati palóc nyelvjárás-csoport között. Megjegyezzük, hogy ez a kérdés igen összetett, jelenleg is kutatások tárgyát képezi. Érsekújvár nyelvjárása pedig az észak-dunai nyelvjárás-csoport-hoz sorolódik. Ez hosszú keskeny sávban húzódik a Duna két oldalán a Csallóköztől a Dunakanyarig, szlovákiai részét a Vágtól keletre az Érsekújvár–Párkány vonaltól délre eső területek alkotják. „Az észak-dunai nyelvjárás-csoport több szempontból, így nyelvi is átmenetet képez a dunántúli és a palóc jellegű nyelvjárások között” (Presinszky 2011: 203).

5.2. A köznyelv és a nyelvjárások ismerete

A kérdőív egyik kérdése arra vonatkozott, hogy milyen az adatközlők tudásszintje a köznyelvet (vö. Kontra 2006), ill. a helyi nyelvjárást illetően, önbevallás alapján. E tekintetben az volt az elvárásunk mindkét nyelv esetében, hogy az adatközlők saját bevallásuk alapján jobban ismerik a köznyelvet, vagyis több esetben választják azzal kapcsolatban az *inkább tudom – tudom – kiválóan tudom* válaszokat. Ez az elvárásunk beigazolódott. Megjegyezzük, hogy az adatközlők nem kaptak felvilágosítást a tekintetben, hogy mit értünk *köznyelven*, ill. *nyelvjáráson*.

5.2.1. A magyar köznyelv és a magyar nyelvjárások ismerete

Az adatközlők önbevallásán alapuló adatok szerint a magyar kérdőívet kitöltők többsége magas szinten ismeri mind a magyar köznyelvet, mind a helyi nyelvjárást. A közepesnél jobban (*inkább tudom – tudom – kiválóan tudom* válasz) 128 (80,0%) adatközlő ismeri a magyar köznyelvi változatot. 19 (11,9%) adatközlő közepesen és 17 (10,6%) a közepesnél rosszabbul ismeri a köznyelvi nyelvváltozatot. A legnagyobb arányban magyar nemzetiségű városban, Dunaszerdahelyen tudják az adatközlők a legmagasabb szinten a magyar köznyelvet, vagyis választották a négy város közül a legtöbben a *kiválóan tudom* választ (N = 17; 42,5%). A másik szélső pont e tekintetben Érsekújvár (N = 9; 22,5%).

A nyelvjárás esetében hasonló adatokat kaptunk, 102-en (63,8%) a „közepesnél jobban tudom” válasz valamelyikét jelölték meg (feltüntették konkrétan a palóc és a mátyusföldi nyelvjárást), 19 (11,9%) adatközlő közepesnek értékelte a kompetenciáit, és 25-en (15,6%) vélekedtek úgy, hogy nem ismerik a helyi nyelvjárást. Az adatokból az is kitűnik, hogy az adatközlők köznyelvi kompetenciái jobbak, mint a nyelvjárásiak. A köznyelvre és a nyelvjárások ismeretére vonatkozó adatokat egymásra vetítve az 1. grafikon tartalmazza.

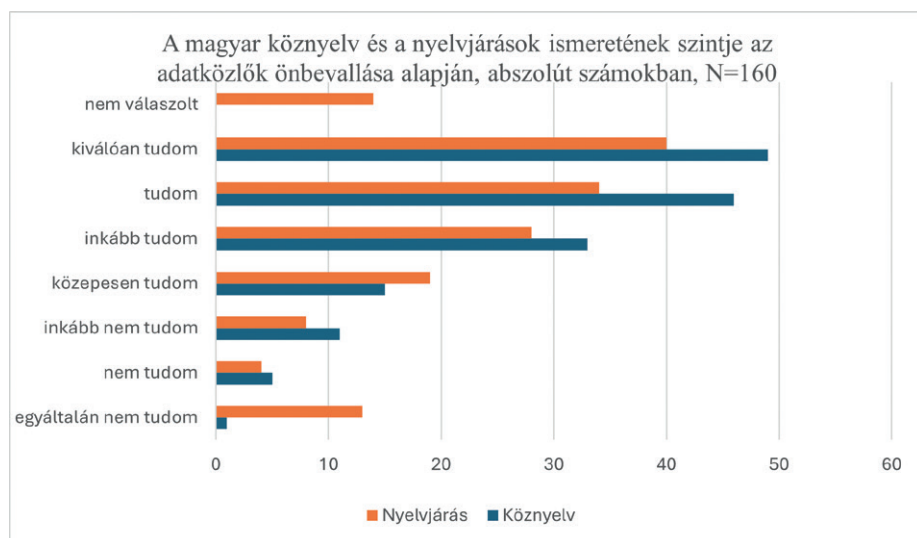
Köznyelvi tudásszint/város		Komárom	Duna-szerdahely	Érsek-újvár	Vágsellye	Σ
1 – egyáltalán nem tudom, 2 – nem tudom, 3 – inkább nem tudom	1	0	0	1	0	1
	%	0	0	0,6	0	0,6
	2	0	0	2	3	5
	%	0	0	1,3	1,9	3,2
	3	1	0	6	4	11
	%	0,6	0	3,8	2,5	6,9
közepesen tudom	4	5	2	2	6	15
	%	3,1	1,3	1,3	3,8	9,5
5 – inkább tudom, 6 – tudom, 7 – tökéletesen tudom	5	10	7	9	7	33
	%	6,3	4,4	5,6	4,4	20,7
	6	14	14	11	7	46
	%	8,8	8,8	6,9	4,4	28,9
	7	10	17	9	13	49
	%	6,3	10,6	5,6	8,1	30,6
nem válaszolt	9	0	0	0	0	0
	%	0	0	0	0	0
összesen	Σ	40	40	40	40	160
	%	25	25	25	25	100

3. táblázat. A magyar köznyelv ismeretének szintje városonként az adatközlők önbevallása alapján (magyar kérdőívet kitöltő adatközlők adatai, N=160, 100%)

Az adatközlői csoport nem, iskolázottság, életkor szerint rétegződik, amely fontos szempont a nyelvjárások ismeretének, használatának vizsgálatában. Jelen tanulmányban azonban az adatok ilyen bontásban való elemzését nem tekinthettük célunknak.

Nyelvjárási tudás-szint/város		Komárom	Duna-szerdahely	Érsek-újvár	Vágsellye	Σ
1 – egyáltalán nem tudom, 2 – nem tudom, 3 – inkább nem tudom	1	3	5	1	4	13
	%	1,9	3,1	0,6	2,5	8,1
	2	0	1	1	2	4
	%	0	0,6	0,6	1,3	2,5
	3	2	2	4	0	8
	%	1,3	1,3	2,5	0	5,1
közepesen tudom	4	2	9	3	5	19
	%	1,3	5,6	1,9	3,1	11,9
5 – inkább tudom, 6 – tudom, 7 – tökéletesen tudom	5	5	9	8	6	33
	%	3,1	5,6	5	3,8	17,5
	6	9	7	11	7	34
	%	5,6	4,4	6,9	4,4	21,3
	7	11	5	8	16	40
	%	6,9	3,1	5	10	25
nem válaszolt	9	8	2	4	0	14
	%	5	1,3	2,5	0	8,8
összesen	Σ	40	40	40	40	160
	%	25	25	25	25	100

4. táblázat. A magyar nyelvjárások ismeretének szintje városonként az adatközlők önbevallása alapján (magyar kérdőívet kitöltő adatközlők adatai. N=160, 100%)

1. grafikon. A magyar köznyelv és a nyelvjárás ismeretének szintje az adatközlők önbevallása alapján (magyar kérdőívet kitöltő adatközlők adatai, N = 160)

5.2.2. A szlovák köznyelv és a helyi szlovák nyelvjárás ismerete

Az adatközlők önbevallásán alapuló adatok szerint a szlovák kérdőívet kitöltők többsége magas szinten ismeri a szlovák köznyelvet, ugyanakkor jóval kisebb arányban a helyi nyelvjárást. A közepesnél jobban (*inkább tudom* – *tudom* – *kiválóan tudom* válasz) 139 (86,9%) adatközlő ismeri a szlovák köznyelvi változatot. 10 (6,3%) adatközlő közepesen és 7 (4,4%) a közepesnél rosszabbul ismeri a köznyelvi nyelvváltozatot. A legnagyobb arányban a legkevésbé magyar városban, Vágsellyén tudják az adatközlők a legmagasabb szinten a szlovák köznyelvet, vagyis választották a négy város közül a legtöbbet a *kiválóan tudom* választ (N = 28; 17,5%). A másik szélső pont e tekintetben Komárom (N = 8; 5,0%).

Nyelvváltozat/ tudásszint		Komárom	Duna- szerdahely	Érsekúj- vár	Vágsellye	Σ
1 – egyáltalán nem tudom, 2 – nem tudom, 3 – inkább nem tudom	1	0	0	0	0	0
	%	0	0	0	0	0
	2	1	0	1	0	2
	%	0,6	0	0,6	0	1,3
	3	1	1	3	0	5
	%	0,6	0,6	1,9	0	3,1
közepesen tudom	4	5	0	4	1	10
	%	3,1	0	2,5	0,6	6,2
5 – inkább tudom, 6 – tudom, 7 – tökéletesen tudom	5	4	9	5	6	24
	%	2,5	5,6	3,1	3,8	15
	6	18	17	8	5	48
	%	11,3	10,6	5	3,1	30
	7	8	13	18	28	67
	%	5	8,1	11,3	17,5	41,9
nem válaszolt	9	3	0	1	0	4
	%	1,9	0	0,6	0	2,5
összesen	Σ	40	40	40	40	160
	%	25	25	25	25	100

5. táblázat. A szlovák köznyelv ismeretének szintje városonként az adatközlők önbevallása alapján (szlovák kérdőívet kitöltő adatközlők adatai. N=160, 100%)

A nyelvjárás esetében jelentősen eltérő adatokat kaptunk: 40-en (25,0%) a „közepesen jól jobban tudom” válasz valamelyikét jelölték meg, 13 (8,2%) adatközlő közepesnek értékeli a kompetenciáit, és 82-en (51,3%) vélekedtek úgy, hogy nem ismerik a helyi nyelvjárást. Az adatokból az is kitűnik, hogy az adatközlők köznyelvbéli kompetenciái jelentős mértékben jobbak, mint a nyelvjárási kompetenciáik. A köznyelvre és a nyelvjárások ismeretére vonatkozó adatokat egymásra vetítve a 2. grafikon tartalmazza.

Az adatközlői csoport nem, iskolázottság, életkor szerint rétegződik, amely fontos szempont a nyelvjárások ismeretének, használatának vizsgálatában. Jelen tanulmányban azonban az adatok ilyen bontásban való elemzését nem tekinthettük célunknak.

Nyelvváltozat/ tudásszint		Komárom	Duna- szerdahely	Érsekúj- vár	Vágsellye	Σ
1 – egyáltalán nem tudom, 2 – nem tudom, 3 – inkább nem tudom	1	6	12	5	10	33
	%	3,8	7,5	3,1	6,3	20,7
	2	3	8	4	4	19
	%	1,9	5	2,5	2,5	11,9
	3	8	8	5	9	30
	%	5	5	3,1	5,6	18,7
közepesen tudom	4	3	4	4	2	13
	%	1,9	2,5	2,5	1,3	8,2
5 – inkább tudom, 6 – tudom, 7 – tökéletesen tudom	5	2	4	6	2	14
	%	1,3	2,5	3,8	1,3	8,9
	6	4	2	4	2	12
	%	2,5	1,3	2,5	1,3	7,6
	7	4	1	4	5	14
	%	2,5	0,6	2,5	3,1	8,7
nem válaszolt	9	10	1	8	6	25
	%	6,3	0,6	5	3,8	15,7
összesen	Σ	40	40	40	40	160
	%	25	25	25	25	100

6. táblázat. A szlovák nyelvjárás ismeretének szintje városonként az adatközlők önbevallása alapján (szlovák kérdőívet kitöltő adatközlők adatai. N=160, 100%)

2. grafikon. A szlovák köznyelv és a szlovák helyi nyelvjárás ismeretének szintje az adatközlők önbevallása alapján (szlovák kérdőívet kitöltő adatközlők adatai, N = 160)

5.3. Családi környezetben megjelenő magyar köznyelv és nyelvjárásváltozatok

Felmérésünkben a köznyelv és a nyelvjárások családi kommunikációban (vö. Lampl 2011) való elterjedtségéről is képet kaptunk. Az ide tartozó adatokat a 7. és 8. táblázatok tartalmazzák.

Az adatközlők válaszai arról tanúskodnak, hogy a magyar köznyelvet a leggyakrabban (7. szint) az édesanyjukkal 85 (53,1%), a párjukkal 84 (52,5%), a saját gyerekeikkel 77 (48,1%) való kommunikációban használják. Csak ezek után következik az apjukkal 74 (46,3%) és másokkal való kommunikáció.

Családtag		Apai nagy- apa	Apai nagy- anya	Anyai nagy- apa	Anyai nagy- anya	Apa	Anya	Saját gyerek	Pár- jával
szinte soha – inkább nem	1Ny	67	61	63	59	57	51	52	49
	1K	45	42	34	33	30	23	18	19
	2Ny	6	7	4	3	2	1	2	2
	2K	3	6	4	5	9	8	5	6
	3Ny	7	12	7	8	7	8	5	6
	3K	5	4	3	2	5	6	6	6
közép	4Ny	12	15	13	15	17	16	13	14
	4K	7	9	10	12	8	7	14	14
inkább igen – nagyon gyakran	5Ny	10	8	11	12	13	13	7	13
	5K	9	7	9	8	12	7	7	12
	6Ny	13	11	12	15	12	19	9	14
	6K	10	9	10	8	12	20	10	13
	7Ny	29	30	30	32	38	41	44	49
	7K	64	68	70	76	74	85	77	84
nem válaszolt – nyelvjárás		16	16	20	16	14	11	28	13
nem válaszolt – köznyelv		17	15	20	16	10	4	23	6

7. táblázat. *Milyen gyakran beszél az adatközlő magyar köznyelven és nyelvjárásban családi környezetben a családtagjaival (magyar kérdőívet kitöltők adatai, N = 160, 100%)*

Magyarázat a táblázat fejlécének adataihoz: Ny – nyelvjárás, K – köznyelv. 1 – szinte soha, 2 – ritkán, 3 – inkább nem, 4 – közepesen gyakran, 5 – inkább igen, 6 – gyakran, 7 – nagyon gyakran

Összevonva a fenti adatokat, „inkább igen – nagyon gyakran” (5–7. szint), 112 (70,0%) adatközlő az anyjával, 109 (68,1%) adatközlő a párjával, 98 (61,3%) adatközlő az apjával beszél köznyelven. A legkevésbé gyakran 83 (51,9%), az apai nagyapával és az apai nagyanyával 84 (52,5%) beszélnek az adatközlők köznyelven. Köznyelven a megjelölt kategóriákban átlagban az adatközlők több,

mint a fele 97,4 (60,9%) beszél családtagjaival. Figyelemfelkeltő adat, hogy 28 (17,5%) adatközlő nem közölt adatot arról, hogy használja-e a köznyelvet gyermekével való kommunikációjában. Megállapíthatjuk, hogy az adatközlők családi kommunikációjában erőteljesen jelen van a magyar köznyelv.

A helyi magyar nyelvjárást a leggyakrabban (7. szint) a párjukkal 49 (30,6%), gyerekeikkel 44 (27,5%) és az édesanyjukkal 41 (25,6%) való kommunikációban használják az adatközlők. Összevonva a fenti adatokat, „inkább igen – nagyon gyakran” (5–7. szint), 76 (47,5%) adatközlő a párjával, 73 (45,6%) az anyjával, 63 (39,4%) pedig az apjával beszél nyelvjárásokban. A legkevésbé gyakran az apai nagyapával és az apai nagyanyával, egyformán 80 (32,5%) adatközlő beszél nyelvjárásokban. Megállapíthatjuk, hogy az adatközlők családi kommunikációjában jelen vannak a magyar nyelvjárások is. Az adatokat az alábbi 8. táblázatban láthatjuk.

Rokon	inkább nem, nem, szinte soha nem beszélék nyelv- járásban az	közepesen gyakran beszél- lek nyelvjárás- ban az	inkább igen, gyakran, nagyon gyakran beszélék nyelvjárásban az	nem válaszolt
Apai nagyapával	80	12	52	16
Apai nagyanyával	80	15	49	16
Anyai nagyapával	74	13	53	20
Anyai nagyanyával	70	15	59	16
Apával	66	17	63	14
Anyával	60	16	73	11
Saját gyerekeimmel	59	13	60	28
Párommal	57	14	76	13

8. táblázat. *Milyen gyakran beszél az adatközlő a helyi magyar nyelvjárásban családi környezetben családtagjaival (magyar kérdőívet kitöltők adatai, N = 160, 100%), összevont adatok*

Az alábbi 3. grafikon rámutat arra a körülményre is, hogy a helyi nyelvjárások jóval kisebb mértékben vannak jelen a nagyszülőkkel való kommunikációban,

mint a párral, ill. az anyával való kommunikációban; a saját gyerekekkel való kommunikáció e tekintetben kiegyenlített adatokat tükröz.

3. grafikon. *Milyen gyakran beszél az adatközlő a helyi nyelvjárásokban családi környezetben*

A családi kommunikációban erőteljesen jelen van a helyi magyar nyelvjárás is a köznyelv mellett. A köznyelv és a helyi nyelvjárások használatát összevetve, az adatokból látható, hogy a köznyelv szerepe sokkal jelentősebb a családi nyelvhasználatban is, mint a nyelvjárásoké. Nyelvjárásban az adatközlőknek kevesebb mint a fele beszél a családtagjaival (30–40%).

5.4. Családi környezetben megjelenő szlovák köznyelv és nyelvjárás

Felmérésünkben a szlovák köznyelv és a szlovák nyelvjárás családi kommunikációban való elterjedtségéről is képet kaptunk. Az ide tartozó adatokat az alábbi táblázatok tartalmazzák.

		Apai nagy- apa	Apai nagy- anya	Anyai nagy- apa	Anyai nagy- anya	Apa	Anya	Saját gyere- keivel	Pár- jával
soha	1Ny	113	114	116	119	110	111	113	116
	1K	74	74	81	75	60	58	47	49
	2Ny	12	8	7	5	9	9	3	3
	2K	6	7	4	7	8	9	4	9
	3Ny	7	9	7	9	8	11	6	7
	3K	4	4	8	9	5	5	6	5
középtérték	4Ny	2	4	6	3	7	4	6	1
	4K	3	5	5	4	5	8	6	5
nagyon gyakran	5Ny	2	2	4	4	5	9	7	9
	5K	2	4	4	4	4	7	11	10
	6Ny	4	3	1	3	2	1	1	5
	6K	7	4	7	10	3	4	12	14
	7Ny	5	4	4	3	6	4	6	7
	7K	49	46	38	37	63	60	58	63
nem vála- szolt – nyelvjárás		15	16	15	14	13	11	18	12
nem vála- szolt – köznyelv		15	16	13	14	12	9	16	5

9. táblázat. *Milyen gyakran beszél az adatközlő szlovák köznyelven és nyelvjárásban családi környezetben a családtagjaival (szlovák kérdőívet kitöltők adatai, N = 160, 100%)?*

Magyarázat a táblázat fejlécének adataihoz: Ny – nyelvjárás, K – köznyelv. 1 – szinte soha, 2 – ritkán, 3 – inkább nem, 4 – közepesen gyakran, 5 – inkább igen, 6 – gyakran, 7 – nagyon gyakran

Az adatközlők válaszai arról tanúskodnak, hogy a szlovák köznyelvet a leggyakrabban (7. szint) az apjukkal 63 (39,4%), és a párjukkal 63 (39,4%) való kommunikációban használják. Ezek után következik az anyjukkal 60 (37,5%) és a gyerekeikkel 58 (36,3%) való kommunikáció. A nagyszülőkkel való kommunikációban az előbbiekhöz képest jóval kisebb mértékben van jelen a szlo-

vák köznyelv, közülük is az anyai nagyapa 38 (23,8%) és az anyai nagyanya 37 (23,1%) személyéhez kapcsolódik a legkisebb érték.

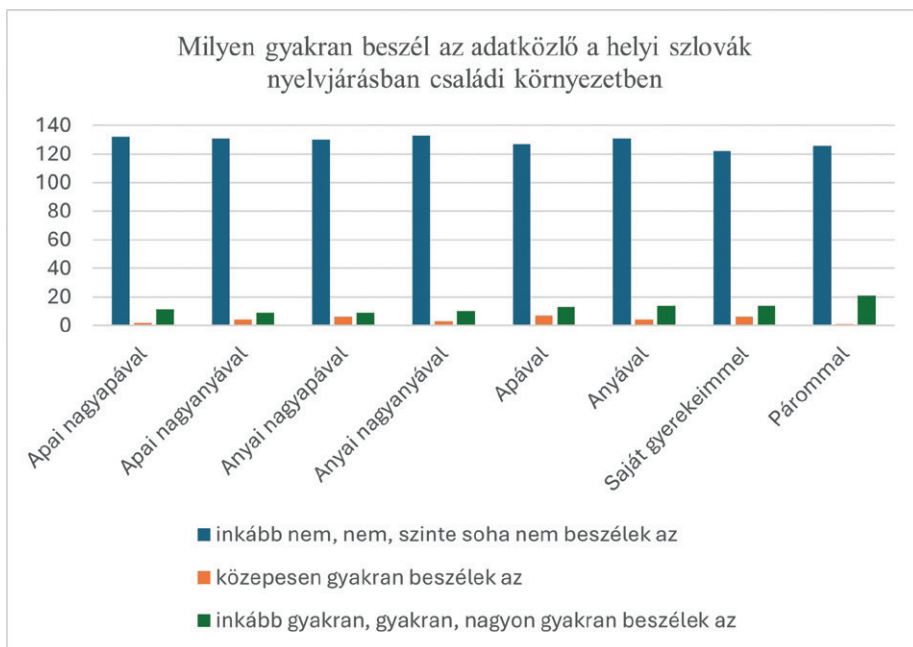
Összevonva a fenti adatokat, „inkább igen – nagyon gyakran” (5–7. szint), 87 (54,4%) adatközlő a párjával, 81 (50,6%) a gyerekeivel, 71 (44,4%) az anyjával, 70 (43,8%) adatközlő az apjával beszél köznyelven. A legkevésbé gyakran nagyszüleikkel beszélnek az adatközlők. Közülük is az anyai nagyanyával 51 (31,9%), az anyai nagyapával 49 (30,6%) beszélnek az adatközlők köznyelven. Köznyelven a megjelölt kategóriákban az adatközlőknek átlagban kevesebb, mint a fele, 65 (40,7%) beszél családtagjaival. Megállapíthatjuk, hogy az adatközlők családi kommunikációjában erőteljesen jelen van a szlovák köznyelv.

A helyi szlovák nyelvjárást a leggyakrabban (7. szint) a párjukkal 7 (3,1%), a gyerekeikkel 6 (3,8%) és az édesanyjukkal 6 (3,8%) való kommunikációban használják az adatközlők. Összevonva a fenti adatokat, „inkább igen – nagyon gyakran” (5–7. szint), 21 (13,1%) adatközlő a párjával, 14–14 (8,8%) az anyjával és a gyerekeivel, 13 (8,1%) pedig az apjával beszél nyelvjárásokban. A legkevésbé gyakran az anyai nagyapával és az apai nagyanyával, egyformán 9–9 (5,6%) adatközlő beszél nyelvjárásokban. Megállapíthatjuk, hogy az adatközlők családi kommunikációjában csak mérsékeltén jelen a szlovák nyelvjárás. Az adatokat az alábbi 10. táblázatban láthatjuk.

A 4. grafikon rámutat arra a körülményre is, hogy a helyi szlovák nyelvjárások jóval kisebb mértékben vannak jelen a nagyszülőkkel való kommunikációban, mint a párral, ill. az anyával és a saját gyerekekkel való kommunikációban.

Rokon	inkább nem, nem, szinte soha nem beszéllek nyelvjárásban az	közepesen gyakran beszéllek nyelvjárásban az	inkább igen, gyakran, nagyon gyakran beszéllek nyelvjárásban az	nem válaszolt
Apai nagyapával	132	2	11	15
Apai nagyanyával	131	4	9	16
Anyai nagyapával	130	6	9	15
Anyai nagyanyával	133	3	10	14
Apával	127	7	13	13
Anyával	131	4	14	11
Saját gyerekeimmel	122	6	14	18
Párommal	126	1	21	12

10. táblázat. Milyen gyakran beszél az adatközlő szlovák nyelvjárásban családi környezetben a családtagjaival (szlovák kérdőívet kitöltők adatai, N = 160, 100%), összevont adatok

4. grafikon. Milyen gyakran beszél az adatközlő a helyi szlovák nyelvjárásban családi környezetben a családtagjaival (szlovák kérdőívet kitöltők), összevont adatok

A családi kommunikációban szinte alig van jelen a helyi szlovák nyelvjárás a köznyelv mellett. A köznyelv és a helyi nyelvjárások használatát összevetve, az adatokból látható, hogy a köznyelv szerepe sokkal jelentősebb a családi nyelvhasználatban is, mint a nyelvjárásé. Nyelvjárásban az adatközlőknek átlagban alig több, mint 10%-a beszél a családtagjaival.

6. Összegzés

Tanulmányunk főbb tanulságai a következők. A szlovákiai magyarok körében folyamatosan érvényesülő tendencia a nemzetiség és az anyanyelv kategóriájának eltérése. A magyar kérdőívet kitöltő adatközlőknek a magyar köznyelv és a helyi magyar nyelvjárások ismeretét, használatát illető adataiból megállapítható, hogy az adatközlők saját bevallásuk alapján jobban ismerik a köznyelvet, és amint az a korábbi kutatásokból is kiderült (Simon 2020, 2021, 2022, 2023a, 2023b; Simon – Néveri Varagya 2022) az egyes nyelvhasználati színtereken a köznyelv erőteljesebben van jelen a kommunikációjukban, mint a helyi nyelvjárások. Ez egyben azt is mutatja, hogy a köznyelvnek nagyobb a presztízse, a nyelvjárások pedig visszaszorulóban vannak.

A szlovák kérdőívet kitöltő adatközlők körében hasonló tendencia érvényesül, vagyis a szlovák köznyelvet jelentősen nagyobb mértékben ismerik és használják az adatközlők, mint a helyi szlovák nyelvjárást. A szlovák nyelv esetében azonban ez a különbség jelentősen nagyobb, mint a magyar esetében.

Ami a magyar és a szlovák családi nyelvhasználatban való jelenlétét illeti, a magyar esetében mindkét változat, a köznyelv és a nyelvjárás is jelen van, a köznyelv dominanciája mellett. A szlovák esetében azonban a szlovák nyelvjárás csak kis mértékben van jelen a köznyelvhez képest. Az adatok értékeléséhez azonban meg kell jegyeznünk, hogy a szlovák nyelvű kérdőívek egy jelentős részét – csaknem harmadát – is magyar nemzetiségű és anyanyelvű adatközlők töltötték ki. Esetükben azonban érthető, hogy a köznyelvi ismeretek és a köznyelv használata a családtagokkal való kommunikációban erőteljesen dominál.

Köszönetnyilvánítás

A témával kapcsolatos kutatások a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda *Dél-Szlovákia kétnyelvűsége néhány szempontból: nyelvválasztás és nyelvhasználat a kétnyelvű beszélőközösség körében, választott települések helyi önkormányzatának kétnyelvűsége, kétnyelvűség az oktatásban* c. projektje (KULTMINOR 2023) alapján folytak a Selye János Egyetem Tanárképző Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

Hivatkozott irodalom

- Czímer Gábor 2022a: Népszámlálás: Damoklész kardja lebeg Szenc és Vág-sellye felett. *Új Szó*, 2022. január 25., 3. old.
- Gyurgyík László 2023: A szlovákiai magyar lakosság számának, arányának változása kerületek szerint a 2011. és a 2021. évi népszámlálás adatai alapján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 25(4). 19–36.
- Gyurgyík László 2022: Quo vadis? A szlovákiai magyarsághoz tartozók (száma) a 2021. évi népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi adatai alapján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 24/3: 3–20.
- Gyurgyík László 2014: *A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai 1989-től 2011-ig*. Különös tekintettel a 2001-től napjainkig tartó időszakra. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Kontra Miklós 2006: A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 577–594.
- Lampl Zsuzsanna 2011: A szlovákiai magyarok családi és nyilvános nyelvhasználat a 2011-ben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 13/3: 3–20.
- Misad Katalin 2009: *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Misad Katalin 2019: *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben. Tanulmányok a magyar–szlovák nyelvi kapcsolódások köréből*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda, Somorja.
- Mrva Marianna – Szilvássy Tímea 2011: Kétnyelvűség a dél-szlovákiai településeken. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 13/1: 37–58.
- Presinszky Károly 2011: A szlovákiai magyar nyelvjárások területi egységei. In: Szabómihály Gizella – Lanstyák István (szerk.), *Nyelv. Magyarok Szlovákiában VII*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. 201–217.
- Simon Szabolcs 2023a: Dunaszerdahely kétnyelvűsége. In: Simon Szabolcs, Baka Patrik, Litovkina Anna (szerk.): *15th International Conference of J. Se-*

- lye University. Language and Literacy Sections. Conference Proceedings.* [13.–14. 09. 2023, Komárno]. DOI: <https://doi.org/10.36007/4973.2024.203>
- Simon Szabolcs 2023b: Identitás – attitűd – nyelv néhány dél-szlovákiai városban. In: Simon Szabolcs, Brdar-Szabó, R., Litovkina Anna (szerk.), *14th International Conference of J. Selye University – Language and Literacy Section* [2023. 09. 13–14., Komárno]. DOI: <https://doi.org/10.36007/4508.2023.137>
- Simon Szabolcs 2022: Érsekújvár város kétnyelvűsége. In: Simon Szabolcs (szerk.), *13th International Conference of J. Selye University – Language and Literacy Section* [2021. 09. 8–9., Komárno]. DOI: <https://doi.org/10.36007/4126.2022.95>
- Simon Szabolcs – Néveri Varagya Szilvia 2022: Identitás – attitűd – nyelv a komáromi kétnyelvű beszélőközösség körében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 24/1: 15–32.
- Simon Szabolcs 2021: Vágsellye város kétnyelvűsége. In: *Hungarológiai Közlemények* (print) [elektronikus dokumentum] az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata. Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Novi Sad. 22/2: 78–97. DOI: <https://doi.org/10.19090/hk.2021.2.78-97>
- Simon Szabolcs 2020: Kétnyelvűség, nyelvi tájkép a szlovákiai Komárom városában. *Hungarológiai Közlemények (Újvidék)* 21/3: 13–30. DOI: <https://doi.org/10.19090/hk.2020.3.13-30>
- Tóth Sándor János 2019: The dominant language of bilingual speakers in South Slovakia. *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 20: 25–39.

Elektronikus irodalom

- www1 – <https://infostart.hu/tudositoink/2022/01/21/jelentosen-csokkent-a-szlovakiai-magyarok-szama>
- www2 – Horbulák Zsolt – Demeter Gábor 2023. A szlovákiai magyar közösség létszáma és területi mintázata a 2021. évi népszámlálás alapján. *Területi Statisztika* 63/2: 207–233. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS630204>

TÓTH PÉTER

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA A XIX. SZÁZAD VÉGÉTŐL MÁIG

KIVONAT: Tanulmányomban a magyar nyelvjárások osztályozásának történetével foglalkozom. Előzményként említhető meg az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszéke által 2023. május 18-án megrendezett *Nyelvi, irodalmi, etnokulturális kapcsolatok a Kárpát-medencében: múlt, jelen és jövő* című konferencián megtartott online előadásom. Az említett konferencián a magyar nyelvjárások XIX. századi osztályozásait foglaltam össze. E tanulmányban folytatom a korábbi előadás gondolatmenetét, kiindulópontom Balassa József osztályozása, amely korszakhatárnak tekinthető a kérdéskör történetében. Az alábbiakban röviden áttekintem a vonatkozó kutatásoknak a XIX. század végétől elért eredményeit, az osztályozások során figyelembe vett szempontokat, az egyes felosztások közötti különbségeket és a terminológiai kérdéseket.

KULCSSZAVAK: nyelvjárások, nyelvjáráskutatás, osztályozás

1. Bevezetés

A nyelvjárások közötti különbségek és hasonlóságok kérdésköre, a különböző települések, tájegységek nyelvi kapcsolata a nyelvészeti kutatásoknak régóta tárgyát képezi. A szakterület művelőiben rendszeresen felvetődik a kérdés, hogy miképpen osztályozhatók a területi nyelvváltozatok, egyáltalán osztályozhatók-e. A felosztások mennyiben számítanak tudományos absztrakciónak, s mennyire tükrözik a nyelvi valóságot? Melyek azok a tájnyelvi jelen-

ségek, amelyekre építhetünk? Van-e a nyelvjárásterületnek határa, vagy csak határsávról beszélhetünk?

A XIX–XX. század fordulója táján több neves külföldi kutató (köztük Jules Gilliéron) vélekedett úgy, hogy legfeljebb csak a nyelvjárási jelenségek határa állapítható meg, a nyelvjárásoké nem. Ritkának számít ugyanis több markáns tájnyelvi jelenség határának egybeesése. S ezek a ritkább esetek is többnyire településtörténeti okokkal, esetleg szigethelyzettel vagy földrajzi adottságokkal magyarázhatók. Olykor azonban a nyelvrendszeri összefüggések is magyarázatul szolgálnak rá. Jellemzőnek mégis azt mondhatjuk, amit már Simonyi Zsigmond is megfogalmazott: „azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárásokat nem lehet pontosan elhatárolni egymástól. Majdnem mindenütt találunk kapcsolatokat s átmeneteket a különböző nyelvjárások között. Ha egymás végtiben három nyelvjárást viz[s]gálunk, a középsőnek rendszerint lesznek olyan sajátosságai is, melyek jobb szomszédjával, s olyanok is, melyek a bal szomszédossal kötik össze” (1889: I. 199–200).

A XIX. század utolsó évtizedeiben megjelenő első nyelvatlások térképlapjai azt mutatták, hogy a nyelvjárások korántsem egymástól jól elhatárolható, zárt nyelvi egységek. Sokkal inkább fokozatos átmenet figyelhető meg a nyelvjárási kontinuumban. Tanulásként vonták le azt is, hogy a régi törzsi határok már nem meghatározóak a mai tájszóláshatárok tekintetében, a jelenségek elterjedése – egy szóra kivetítve – megállapítható, a nyelvjárások közötti határ azonban nem. Minél több szón vizsgálunk egy kiszemelt jelenséget, a területi megoszlás annál inkább ölt sávos jelleget.

Az új eredmények az osztályozásra vállalkozó kutatókat abban erősítették meg, hogy a tipológiát ne történeti és földrajzi, hanem nyelvi megközelítésre, főképp a nyelvjárások hangtani sajátosságaira alapozzák, mivel a tájszólásokban érvényesülő hangtani tendenciák nagyobb számú morfémat érintenek és így a rendszertani összefüggéseket jól tükrözik.

2. Balassa József osztályozása és annak hatása

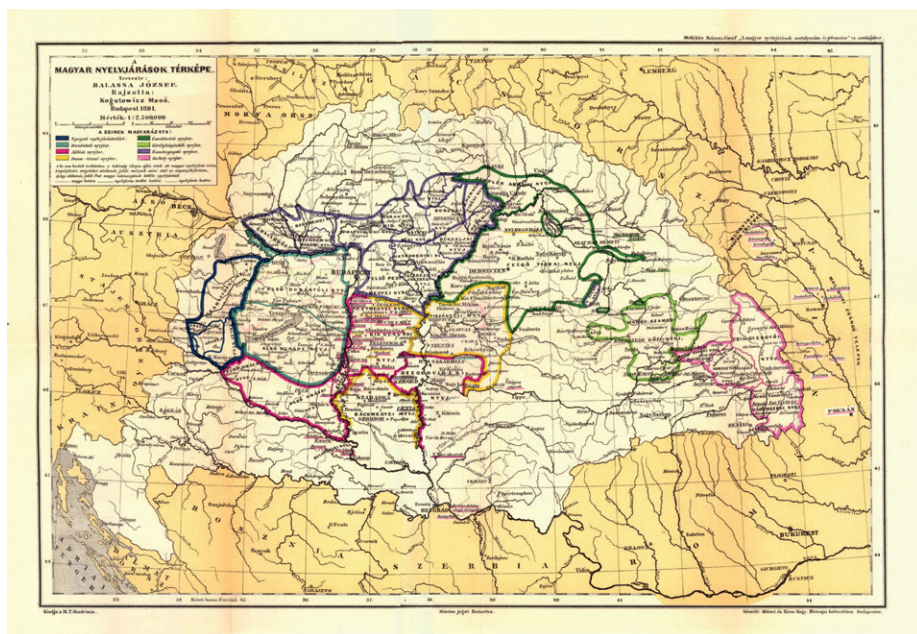
A magyar nyelvjáráskutatásnak a XIX. század végéig elért eredményei lehetővé tették a nagyobb, összefoglaló munkák elkészítését. Ennek révén jelent meg Szinnyei József szerkesztésében a *Magyar tájszótár* és Balassa József *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* című könyve. Balassa a magyar nyelvjárások addigi legrészletesebb osztályozását adja. Elemzése nemcsak a köznyelvtől leginkább különböző nyelvjárásokra, hanem az egész nyelvterületre kiterjed: „Sokan azt hiszik, hogy csak az olyan magyar beszédet szabad nyelvjárásnak tekintenünk, a mely az irodalomtól lényegesen eltér. És így pl. megengedik, hogy van göcseji, palócz, szegedi, székely nyelvjárás, de ott, a hol ők különös eltérést nem tapasztalnak, nyelvjárás nincs. Ez a felfogás már csak azért is helytelen, mert így a nyelvészeti vizsgálódás köréből kizárjuk a magyar nyelvterület legnagyobb részét, s ezáltal lehetetlenné válik a rendszeres, és az egész nyelvterületre kiterjedő kutatás” (Balassa 1891: 5).

A korábbi felosztások egy része elsősorban történeti vagy földrajzi szempontokat vett figyelembe. Balassa a történeti megközelítéssel kapcsolatban így ír: „a bevándorolt és a megmagyarosodott népfajok teljesen egybeolvadtak a magyar néppel s nyelvük ma a többi magyarságával teljesen összefüggő nyelvterületet alkot, úgy hogy erre nem építhetjük a magyar nyelvjárások osztályozását” (i. h. 14). Balassa a földrajzi szempontokat érintve megemlíti a belső migráció hatását a nyelvjárási határok módosulására. Arra is figyel, hogy az újonnan letelepedett lakosság nyelve idővel alkalmazkodik környezetéhez, egyes sajátságokat elhagynak, másokat megőriznek. Ezáltal a kibocsátó terület nyelvjárásától is némileg eltávolodnak (i. h. 16).

Balassa az osztályozást a jellemző nyelvi sajátságokra alapozza (i. h. 17). A nagyobb területi egységeket *nyelvjárássterületnek*, az ezen belül lévő kisebbeket *nyelvjárásnak* nevezi. A palócon belül a kettő között a *nyelvjárásvidéket* is megkülönbözteti. A székely nyelvjárás esetében szintén így tesz (lásd nyugati székelység, keleti székelység). Az alföldihez tartozó duna-drávaközinek

több altípusát megkülönbözteti (sárközi, alsódrávai, szlavóniai, felsődrávai nyelvjárás).

Balassa a következő 8 nyelvjárásterületet jelöli ki: 1) nyugati, 2) dunántúli, 3) alföldi, 4) duna-tiszai, 5) északkeleti, 6) királyhágontúli, 7) északnyugati, 8) székely. Könyvében az alábbi térképlapon szemlélteti az egyes típusokat (a térképet Balassa tervezte, Kogutowicz Manó rajzolta):

1. ábra. Balassa első térképe a magyar nyelvjárásterületekről (1891)

Balassa a Dunántúlon nagyon körültekintően választotta ki azokat a jelenségeket, amelyek leginkább alkalmasnak mutatkoznak az osztályozáshoz (pl. a nyitódó kettőshangzók vagy az erősebb *ö*-zés elterjedését). A Dunántúl nyugati részét *nyugati nyelvjárásterület*nek, az ettől keletebbre, egészen a Dunáig elterülő vidéket (Szigetköz, Bakony, Sárvíz mente, Vértes és Pilis vidéke stb.) *dunántúli nyelvjárásterület*nek nevezi.

Baranya és Somogy déli részét, a Kiskunságot, Szegedet és vidékét, a Duna mellékének egy részét (Sárköz) az *alföldi nyelvjárásterülethez* sorolja.

E nyelvjárásterület megnevezésének okairól így ír: „«Alföldi» nyelvjárásterületnek azért nevezem, mert nagyobb része az Alföldön van és mert az *ö*-zést többször nevezték már alföldi sajátságnak. Az egyes nyelvjárások területe külföldben sem vág teljesen egybe a földrajzi területekkel, az elnevezésnél tehát bele kell törődnünk a fogalmaknak néha megszorításába, néha kitágításába” (i. h. 21). Mivel a területi nyelvváltozatok határa sokszor nem egyezik földrajzi határokkal (például a nagyobb folyók vagy hegységek által határolt területekkel), az egyes nyelvjárásterületek, -típusok elnevezése gyakran jelent nehézséget a szakembereknek. A néprajz- és a földrajztudományban használatos közismertebb tájnevek inkább a csak kisebb eltéréseket mutató *nyelvjárások* (nyelvjáráscsoportok) megnevezésére tűntek alkalmasnak Balassa számára is.

Balassa a Szeged környéki és dél-dunántúli tájszólásokat egy csoportba sorolja, a közöttük lévő *ö*-zű nyelvjárásokat azonban már a duna-tiszaihoz. Balassa a *duna-tiszai nyelvjárásterületet* az északnyugati, az *e*-zű északkeleti és az *ö*-zű alföldi között jelöli ki. Megemlíti, hogy e vidéken településtörténeti okokból nagy számban találhatók palócos jellegű nyelvjárásszigetek, emellett *ö*-zés is jellemző, amit a szomszédos alföldi nyelvjárásterület hatásának tart (i. h. 61).

Balassa a keleti nyílt *e*-zű vidéket kettéválasztja *északkeletire* és *királyhágóntúlira*¹. Az osztályozásában itt már tehát nem az összekötő, hanem az elválasztó nyelvi jegyek a dominánsak. Az északkeleti nyelvjárások elhatárolásában a nyílt *e*-zés volt az egyik fő szempont. Balassa utal arra, hogy a hegyaljai nyelvjárást azért nem sorolja az északkeletihez, mert *ë*-zű: „Hegyalja nyelvjárása, mint látjuk, alig is nevezhető palócosnak, s csak azért kellett az északnyugati nyelvjárásterülethez sorolnunk, mert *ë*-zű, míg az északkeletinek legjellemzőbb sajátsága az *e*-zés” (i. h. 88). Balassának valószínűleg téves információi lehettek a hegyaljai tájszólásról a zárt *ë*-t illetően.

Az északnyugati nyelvjárásterület a magyar nyelvterület északi részét fedi le Pozsonytól Tokajig, délen pedig egészen Szolnok tájáig. Balassa így ír róla: „E nyelvjárásterület középpontja a Heves, Gömör, Borsod, Nógrád és Hont

1 A Balassa által királyhágóntúlinak, újabban mezőségeknek nevezett nyelvjárástípusban a szórványosan felbukkanó *ë*-féle hangok már inkább a nyílt *e* variánsainak tekinthetők (Juhász 2001: 296).

megyében lakó palócság, de megtaláljuk az ő nyelvjárásuk több jellemző sajátosságát az őket keletről, délről és nyugatról körülvevő lakosság nyelvében is” (i. h. 75). E területhez tehát nemcsak a palócságot sorolja, hanem az ő tájszólásukhoz sok szempontból hasonló szomszédos nyelvjárásokat is. E kérdésről a következőket írja: „külön kell választanunk az igazi palócz nyelvjárásokat, melyek a terület közepét, góczpontját foglalják el; innen három irányban, keletre, nyugatra és délre terjednek ki a különböző palóczosnak nevezhető nyelvjárások” (i. h.).

Balassa az északnyugati nyelvjárásterület határainak kijelölése során nem csak az illabiális *ā*-zást és a labiális *ā*-zást vette figyelembe. A terület nyugati, déli és keleti szélein egyaránt találhatók olyan tájszólások, amelyekből hiányoznak az említett sajátosságok. Balassa az északnyugatihoz sorolt mátyusföldi és csallóközi nyelvjárásról megjegyzi, hogy „valóságos vegyülék nyelvjárás, melyet a nyugati nyelvjárásterület legszélső vidékének is tarthatnánk. Sőt az egyes helységek nyelve is eltér egymástól, miután egyik helyen több a palócz sajátosság, másokban több a rábavidéki” (i. h. 91).

Balassa a székely nyelvjárásterülethez sorolja a moldvai és a bukovinai magyarok településeit is (i. h. 96). Ehhez kapcsolódóan megemlíthetjük, hogy a 19. századi kutatók, köztük Gegő Elek, Szarvas Gábor a csángó nyelvjárásoknak a székellyel való hasonlóságát hangsúlyozták.

Balassa a magyar nyelvjárások területi egységeiről később Simonyi Zsigmond *A magyar nyelv* című könyvéhez készített egy új, helyenként pontosított térképlapot (Simonyi 1905).

2. ábra. Balassa József második térképe a magyar nyelvjárasterületekről (1905)

Balassa könyvén nemzedékek nőttek fel. A későbbi osztályozások zöme kisebb-nagyobb módosításokkal Balassa munkáját követi. Horger Antal szerint „Részleteiben való avultsága ellenére ma is elfogadható belőle a nyj.-ok osztályozása” (Horger 1934: 11). Kálmán Béla 1951-ben azt írja, hogy „Felosztását nagy vonalakban még ma is megtarthatjuk” (Kálmán 1951: 14). Deme röviddel később megemlíti, hogy „ha valaki most, 60 év múltán gyors tájékozódást akar nyerni valamelyik nyelvjárasterület jellegéről, még mindig hozzá fordul” (Deme 1953: 19). Márton Gyula is elismerően szól Balassa osztályozásáról: „a magyar nyelvjárastanban ma is Balassa József felosztását használják kisebb kiigazításokkal” (Márton 1970: 59). Balogh Lajost idézem: „Több mint száz év telt el Balassa könyvének megjelenése óta. Ez alatt az idő alatt igen sok új adattal, feldolgozással, jelenségmonográfiával gazdagodott a dialektológiai irodalom, amelyek lehetővé tették a Balassa ál-

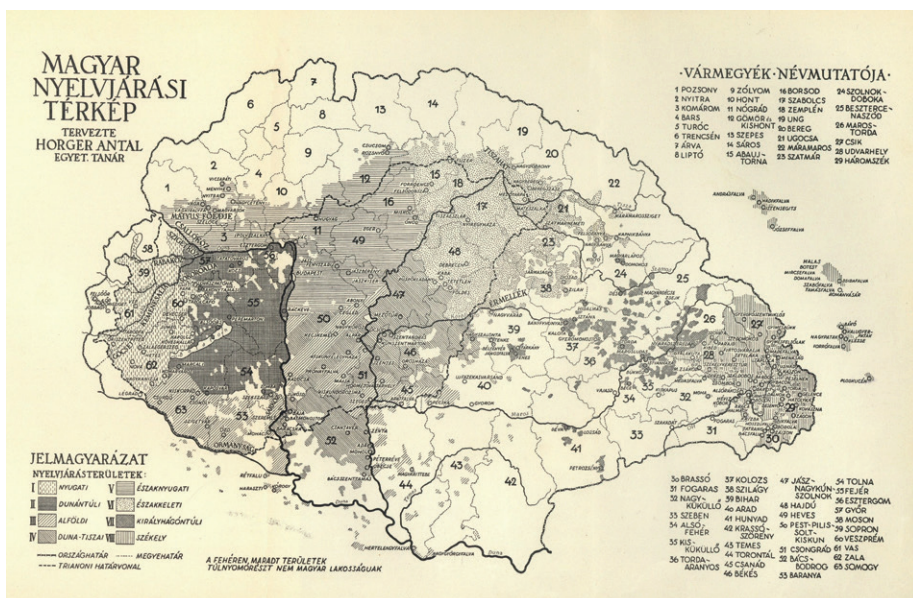
tal megrajzolt jelenséghatárok kisebb mértékű korrekcióját. Mindez azonban semmit nem von le a szerző érdeméből, mind a mai napig őt tekintjük az osztályozás klasszikus mesterének” (1998: 96).

3. Horger Antal és az osztályozás kérdése

Horger Antal a Brassói Állami Főreáliskola oktatójaként kezdett foglalkozni Székelyföld és egyes székely kirajzások (a Brassóhoz közeli Halmagy és a hét-falusi csángók) nyelvjárásával. A különböző tájnyelvi jelenségek eltérő izoglosszái arról győzték meg, hogy „teljesen hiába való fáradság a nyelvjárások osztályozásával bajlódni. A rövidség okáért beszélhetünk ugyan ezentúl is ilyen vagy olyan nyelvjárásról, de tudományos fontosságot az ilyen nagyjából való osztályozásnak nem lehet tulajdonítani. Annál fontosabbnak tartom azonban az egyes nyelvjárási sajátságok elterjedésének lehetőleg pontos megállapítását” (Horger 1905: 447).

Horger A magyar nyelvjárások c. könyvében szinkrón és diakrón megközelítést egyaránt alkalmaz a tájnyelvi jelenségek tárgyalásánál. A vizsgált jelenségek elterjedtségére és történetére helyezi a hangsúlyt (Horger 1934). Bár később eljárásával kapcsolatban megjegyezték, hogy a leíró és történeti megközelítés közös alkalmazása a gyakorlatban nem valósítható meg kifogástalan módon (lásd Imre 1971: 24), módszeréről elismerő véleményeket is megfogalmaztak (Benkő 1955: 521; Juhász 2016: 27).

Horger röviden ismerteti a Balassa által kijelölt 8 nyelvjáróterületet. Térképe néhány ponton különbözik Balassáétól, például Horger a Duna–Tisza közének egy részét két nyelvjáróterület (az alföldi és a duna-tiszai) vonalaival jelöli meg. A nyelvszigetek, szórványok jelölésében Horger térképén több helyen pontosítások, kiegészítések vannak.

3. ábra. Horger Antal térképe a magyar nyelvjárás-területekről (1934)

4. Laziczus Gyula osztályozása és a fonológiai szempont

Laziczus Gyula osztályozása a korábbiak közül leginkább Simonyi Zsigmondéhoz áll közel: mindketten nyelvi kritériumokra támaszkodnak, s nagyrészt ugyanazokat a hangtani jelenségeket emelik a középpontba (Simonyi osztályozásáról lásd Tóth 2025: 56–57).

Laziczus viszonylag kevés jelenséget vett figyelembe az osztályozásnál. Eljárását így magyarázza: „Ami a jellemzést illeti, feltétlenül igazat kell adnunk Balassának, mert minél több részletvonalból rajzoljuk meg egy-egy nyelvjárás képét, annál hívebb lesz a rajzunk. [...] Ami azonban áll a jellemzésre, az nem biztos, hogy áll az osztályozásra is, mert az egészen más kérdés. [...] Ha ugyanis sorra vesszük az egyes sajátságokat, kellő adatok segítségével mindegyikről pontos terjedési térképet szerkeszthetünk. [...] Mihelyt azonban egy térképbe akarjuk belerajzolni az összes terjedési vona-

lakat, azt fogjuk látni, hogy kettő sincs köztük olyan, mely fedné egymást. Nincs két nyelvjárási sajátság, melynek terjedési határai összeesnének” (Laziczius 1931: 186).

Laziczius a magánhangzó-rendszereket veszi alapul az osztályozásban. Ezekben belül is azt, hogy megvan-e az $e \sim \bar{e}$, valamint az $\bar{e} \sim \acute{e}$ kettősség. A rövid magánhangzók rendszerén belül 7 tagú („háromszögű”) és 8 tagú („négy-szögű”) rendszert különböztet meg. Utóbbiban a zárt $\bar{e}$ (a zárt $\bar{e}$ -t e -vel jelöli) jelenti a többletet. A hosszú magánhangzók esetében ugyancsak 7 és 8 tagú rendszert határozott meg. A 8 tagúban a többletet a nyílt hosszú $\bar{e}$ jelenti.

Laziczius a három- és négyszögű fonológiai rendszerek lehetséges kombinációi alapján 4 típust különböztet meg. Érzékeli azonban, hogy „nem térhetünk ki a további differenciálás elől, mert felosztásunk erre tényleg rászorul” (i. h. 188). A differenciálásnál az $\bar{o}$ -zést, a nyílt e -zést (utóbbit ε -vel jelöli), az i -zést és az $\acute{e}$ -zést veszi figyelembe. Az egyik háromszögű rövid rendszert $\bar{o}$ -ző, a másikat e -ző (ε -ző) megoldásúnak nevezi. A háromszögű hosszú rendszereknek is két fajtáját, az i -ző és az $\acute{e}$ -ző megoldását különbözteti meg. Az altípusokat is figyelembe véve összesen 9 típust határoz meg.

Laziczius osztályozásának módszerét legfőképp azért bírálták, mert kevés tájnyelvi sajátságot vett figyelembe, s nem volt tekintettel a realizációkra (lásd Deme 1953: 21; Kálmán 1966: 66–67; Márton 1970: 57). Így az „egymástól távol álló nyelvjárások is azonos csoportba kerülnek, noha az e , $\acute{e}$ -féle hangok viselkedése az egyetlen egyezés köztük” (Kálmán 1951: 15). Módszerét, legalábbis annak egyes elemeit elismeréssel is illették (lásd Benkő 1955: 521; Imre 1971: 57–58).

5. Kálmán Béla újításai az osztályozásban

Kálmán Béla A mai magyar nyelvjárások (1951) és a *Nyelvjárásaink* című egyetemi tankönyveiben (1966) – több-kevesebb módosítással – Balassa osztályozását követi. A nyolcas felosztást ő is meghagyja, de az északi, középső és déli tájnyelvi határokon, valamint néhány esetben az elnevezéseken változtat.

A nyelvterület északi részét érintően említhetjük meg, hogy a Balassa által északnyugatinak nevezett terület nevét és határát is megváltoztatja. Kálmán a határt az illabiális *ā*-zás és a labiális *ā̃*-zás elterjedtsége alapján jelöli ki, s mivel e jelenségeket a köztudat leginkább a palócokhoz köti, mindazokat a tájegységeket a *palóc nyelvjárástípushoz* sorolja, ahol az említett jelenségek előfordulnak. A típus keleti határát a Hernád folyónál jelöli meg, a nyugati határt pedig a Vágnál.

Kálmán palócnak nevez olyan területeket is, amelyek beszélőit nem hívják sem a szűkebb, sem a tágabb környezetben így. A Magyar néprajzi lexikon *palócok* szócikkében e kérdéssel kapcsolatban a következőket találjuk: „A 19–20. sz. folyamán az élő népi hagyomány alapján *palócnak* tartott szűkebb csoport kultúrájával, nyelvjárásával rokonságot mutató táji környezetre egyre tágabb határok között alkalmazták a palóc megjelölést. Így pl. az Ipolytól Ny-ra eső terület É-i részét a Vágig Ny-i, a K-re esőt a Hernádig K-i *palóc terület*ként kezelték [...]. Ez az eljárás ahistorikus, mivel a 18–19. sz. legfeljebb a késő középkorban gyökerező társadalmi, gazdasági, kulturális jellemzőit egy történetileg is nagyon nehezen követhető, a nagytáji keretekben kezdettől fogva már csak létszáma miatt is alárendelt szerepet játszó korai Árpád-kori csoporttal való azonosítást sugallja. – A kérdés néprajzi vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy a kutatást sokáig olyan néprajzi munkák határozták meg, amelyek nem voltak módszertanilag és kritikailag megalapozottak. Hasonlóképpen problematikus a korábbi nyelvészeti irodalom ún. palóc nyelvjárás fogalma, amely néhány hangtani jelenség alapján az északi magyar nyelvterület nagy részét a ~hoz köti, ~ról nevezik el” (NéprLex. 4. 164–166).

A nyelvterület déli részén a török hódoltság után számos nyelvjárássziget jött létre (lásd Szabó 1990). Kálmán e sok szempontból eltérő, az *ő*-zésben mégis hasonlóságot mutató vidéket *déli nyelvjárástípusnak* nevezi. Nemcsak a megnevezésen változtat (Balassánál *alföldi*), hanem a területét is megnöveli azáltal, hogy a Duna–Tisza közét is ide sorolja.

A Tisza folyásának középső részétől keletre, a Körösök tájának *i*-ző tájszólását *tiszai nyelvjárástípusnak* nevezi. A tiszai és az északkeleti nyelvjárás határának kérdése Kálmánt is foglalkoztatja. Balassához hasonlóan ő is alap-

vetően a nyílt *e*-zést és a zárt *ë*-zést veszi figyelembe, ugyanakkor feszegeti ezt az eljárást, amikor megemlíti, hogy kevésbé indokolt egy típusba sorolni a szomszédos hajdúsági és szabolcs-szatmári nyelvjárásokat (Kálmán 1966: 68). Kálmán Béla a nyílt *e*-zés és a zárt *ë*-zés izoglosszáját szemléltető térképlapját a *Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról* c. tanulmányában közli (Kálmán 1962: 5).

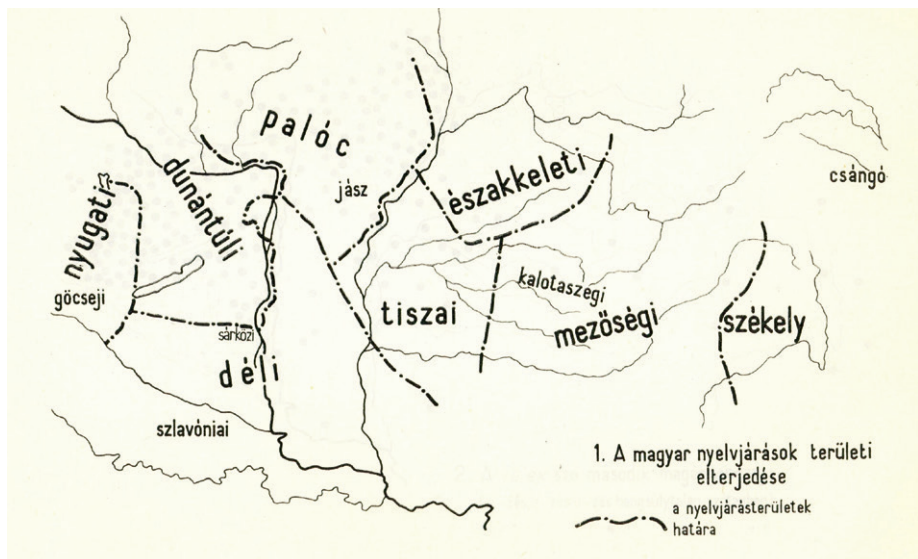
Kálmán a belső-erdélyi nyelvjárásokat *mezőség*inek nevezi (Balassánál *királyhágóntúli*). A *Mezőség* tájnév már a 16. századtól adatolható (lásd Juhász 1988: 90).

A két tankönyvben lévő osztályozás nagyvonalakban megegyezik, kisebb különbségek azonban fellelhetők. Míg az 1951-es kiadásban a *nyelvjárásterület* megnevezés szerepel, az 1966-os kiadásban már a *nyelvjárástípus*, ugyanakkor a szemléltető térkép címe *A magyar nyelvjárások területi elterjedése*, a cím alatt pedig a térképen használt vonal mellett a *nyelvjárásterületek határa* kifejezés található. A különböző szakkifejezések az eltérő szempontokra utalnak. A *nyelvjárásterület* megnevezés az osztályozás területi szempontjait, a területhez kötöttséget, míg a *nyelvjárástípus* a tipológiai, rendszertani megközelítést hangsúlyozza. A két kiadás közötti különbség az is, hogy a nyolcadik típus/terület neve az előbbiben *székely* (Kálmán 1951: 28), az utóbbiban *székely és csángó* (Kálmán 1966: 88).

A Kálmán Béla által módosított osztályozást veszi át Szabó Géza *A magyar nyelvjárások* című főiskolai tankönyvében (Szabó 1980).

4. ábra. Kálmán Béla első térképe a magyar nyelvjárás-területekről (Kálmán 1951: 31)

5. ábra. Kálmán Béla második térképe a magyar nyelvjárás-területekről (Kálmán 1966: 119)

6. Észrevételek a nyelvjárások területi változatairól

Noha Deme László nem készített osztályozást, annak elméleti kérdései őt is foglalkoztatták. Másokhoz hasonlóan ő is úgy látta, hogy a szintaktikai rendszerek és az alaktani elemek között lévő eltérések nem eléggé rendszerszerűek és változatosak ahhoz, hogy a tipológiában alapul szolgáljanak. A szóföldrajz még kevésbé alkalmazható: „A szavak, a nyelv magános vándorai, oly változatos történetűek, terjedésüknek annyi minden lehet oka és szabályozója, hogy aligha találni két szót, melynek határai akárcsak a fél ország területén egybeesnének” (Deme 1953: 15). Deme is a hangtanban látja azokat a sajátosságokat, amelyek az egész nyelvterületen megvannak valamilyen formában, amelyeknek elég változatosak a megoldási formái s elég rendszerszerűek a különbségei (i. h.).

Benkő Loránd meglehetősen visszafogottan, óvatosan nyilatkozik az osztályozásról. A Magyar nyelvjárástörténetben így fogalmaz: „A nyelvjárástípusok kérdését akkor szemléljük helyesen, ha a velük kapcsolatos problémákat nem egyszerűsítjük le a nyelvterületnek mondvacsinált nyelvjárási határokkal való felszabdolására, hanem igyekszünk a maguk teljes bonyolultságában szemlélni őket” (Benkő 1957: 27).

Gállfy Mózes 1954 nyarán végzett terepmunka anyaga alapján 7 típusát különbözteti meg a háromszéki tájszólásnak: 1) orbai, 2) kézdi, 3) Szentlélek környéki, 4) alsósepsi, 5) felsősepsi, 6) miklósvárszéki, 7) hídvég-erőrdi. Gállfy ezzel megerősíti Erdélyi Lajos korábbi hetes felosztását, aki az eltérések okaként többek között a történetit is megemlíti: Háromszék a történelem során több közigazgatási részből, székből állt (Erdélyi 1906: 338). Gállfy ismerteti a tájszólásokat egyedítő jelenségeket, térképet közöl tanulmányához (Gállfy 1956).

Végh József az Őrségi és hetési nyelvátlasz bevezető részeiben a gyűjtéseken szerzett tapasztalatairól is beszámol. Végh megfigyelése, hogy Őrségi nyelvjárási tudat nincs, de az Őrségi tudat számukra igen erős. Ez azonban földrajzi és történelmi kategória (Végh 1959: 40). A tájnyelvi beszélők tudatában a helyi nyelvjárás él, amely egy vagy esetleg néhány egymással szomszé-

dos községre terjed ki. A nyelvjárás összefoglaló jellegű fogalom, a valóságban egyedeiben, a helyi nyelvjárásokban él, amelyek között már olyan jelentős eltérések lehetnek, hogy csak a fontosabb összekötő jegyeket szem előtt tartva mondhatjuk a nyelvjárást egységnek (i. h. 38).

7. Márton Gyula a nyelvjárások területi típusairól

Márton Gyula a lexikai jelenségeket ugyancsak kevésbé tartja alkalmasnak az osztályozásban: „a szavak vándorolnak, egy bizonyos területen megvonnjuk elterjedési körüket, távolabb ismét felbukkannak” (Márton 1970: 47). A nyelvjárások elhatárolásában ő is a hangtani jelenségeket emeli ki: „Fontos az is, hogy az osztályozás alapjául szolgáló jelenségcsoport viszonylag szilárd legyen. A hangtani jelenségek ennek a követelménynek is megfelelnek. A hangok változnak ugyan, azonban törvényszerűen, lépésről-lépésre nyomon követhető módon” (i. h. 50). Márton négy nyelvjárási alakulatot határoz meg (i. h. 51–52):

Nyelvjárás – A legnagyobb nyelvjárási alakulat, amelyet nagyobb területen beszélnek. Nem egy esetben felemelkedett átmenetileg az írásbeliség rangjára is.

Tájszólás – Nyelvi rendszerében megtalálhatók a *nyelvjárás* sajátosságai, de ugyanakkor sajátos vonásokkal is bír.

Tájszólásrész – Legtöbbször a tájszólások is tovább tagolódnak. A tájszólásrészeket az esetek túlnyomó többségében szintén hangtani jelenségek alapján határoljuk el, de alapul vehető egy-egy jellegzetes alaktani sajátosság is.

Helyi nyelvjárás – Egyetlen falunak vagy néhány szomszédos helységnek a nyelve.

Balassát követve Márton is 8 nagyobb területi egységet jelöl ki. A két esetben megfigyelhető kettős elnevezések azzal magyarázhatók, hogy meghagyja Balassa terminusát, ugyanakkor átveszi Kálmán újítását is: 1) nyugati, 2) dunántúli, 3) déli vagy alföldi, 4) tiszai, 5) északnyugati vagy palóc, 6) északkeleti, 7) mezőségi, 8) székely.

8. Imre Samu osztályozása és A magyar nyelvjárások atlasza

A magyar nyelvjárások atlaszának (= MNyA.) gyűjtései szükségessé tették egy új nyelvjárasi monográfia és osztályozás megírását. Imre Samu a terepmunka résztvevőjeként, a hatkötetes atlasz társszerkesztőjeként és A mai magyar nyelvjárások rendszere c. monográfia szerzőjeként vállalt részt a feladatokban. Imre az osztályozás elvi kérdéseit érintve írja, hogy „Véleményem szerint a nyelvjárások (nyelvjárástípusok) bizonyos mértékig kétségtelenül absztrakció eredményei ugyan, de a nyelvi valóság számos lényeges vonása reálisan tükröződik bennük” (Imre 1971: 38). A tipizálás lehetősége, annak reális volta mellett szól az is, hogy a magyar nyelvjárásokat jól ismerő szakemberek a nyelvjárasi szövegeket az esetek jó részében meglehetősen pontossággal lokalizálni tudják (i. h. 330).

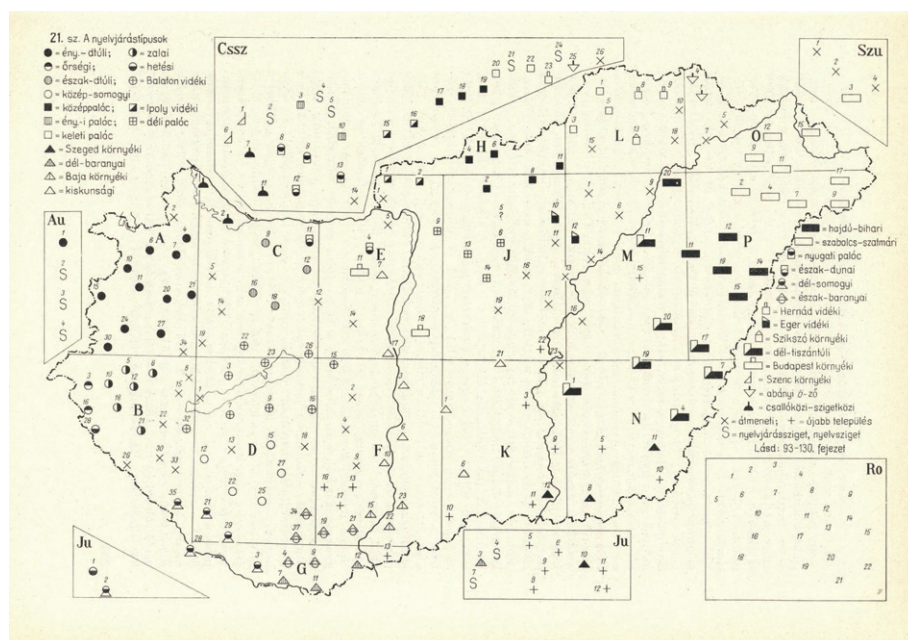
Imre tipológiája a fonémaállományt és -gyakoriságot egyaránt figyelembe veszi. Következésképpen a *nyelvjárástípus* terminust használja, nem pedig a *nyelvjárásterületet*. Elméleti-módszertani szempontból úttörő jelentőségűnek mondja Laziczius eljárását, ugyanakkor rámutat arra, hogy Laziczius nem számol a nyelvjárasi magánhangzó-rendszerek több típusával (i. h. 57–58). Különbség van abban is, hogy Imrénél a magánhangzók gyakoriságának és realizációinak nagyobb a szerepe.

Imre 31 *nyelvjárástípust* jelöl ki: 1) északnyugat-dunántúli, 2) zalai, 3) örségi, 4) hetési, 5) észak-dunántúli, 6) Balaton vidéki, 7) közép-somogyi, 8) dél-somogyi, 9) észak-baranyai, 10) dél-baranyai, 11) Szeged vidéki, 12) Baja környéki, 13) kiskunsági, 14) Szenc környéki, 15) észak-dunai, 16) csallóközi és szigetközi, 17) középpalóc, 18) Ipoly vidéki, 19) északnyugati palóc, 20)

nyugati palóc, 21) déli palóc, 22) keleti palóc, 23) Hernád vidéki, 24) Szikszó környéki, 25) a Zagyva–Tarna–Tisza vidék nyelvjárásai, 26) Budapest környéki, 27) hajdú-bihari, 28) közép-tiszántúli, 29) szabolcs-szatmári, 30) abaúji ö-ző, 31) északkeleti. Imre több típuson belül további típusokat (altípusokat) jelöl ki. Az osztályozást szemléltető térképen megkülönbözteti az átmeneti, keverék jellegű településeket, továbbá a nyelvszigeteket, nyelvjárásszigeteket. Az Imre által kijelölt nyelvjárástípusok nemegyszer egybeesnek a Balassa osztályozásában nyelvjárásnak nevezett egységekkel (i. h. 332).

Mivel az MNyA.-ban a határon túli kutatópontok száma aránylag kevésnek mondható, a külső régiók, különösen a keleti részek leírása eléggé elnagyoltnak mondható. Az erdélyi magyar nyelvjárások tanulmányozásához mindössze 22 település anyaga állt rendelkezésre, Moldvából pedig egy sem. Így Imre kénytelen volt e területek osztályozásáról lemondani.

Imrében is felmerült, hogy a kisebb típusok nagyobb nyelvjárási egységekbe foglalhatók-e: „Megítélésem szerint ilyen egységekkel szintén lehet több-kevesebb realitással számolni, bár ez esetben az elvonatkoztatás természetesen még magasabb fokú, az egység még inkább viszonylagos. Az egyező tulajdonságok száma jóval kevesebb, mint az egyes típusokban, s még a közösnek minősített tulajdonságok is arányaikban e nagyobb egységeken belül eléggé eltérőek lehetnek. Ugyanakkor ezek a számba jöhető sajátságok általában nagy hatásúak, a jelenség hatása alá tartozó morfémák nagy részét érintik, és a beszélt nyelvet is igen nagy mértékben színezik” (i. h. 371). Imre a következő négy nagyobb egységet jelöli ki: 1) nyugati (dunántúli) nyelvjárások, 2) északi (palóc) nyelvjárások, 3) keleti nyelvjárások, 4) déli nyelvjárások.

6. ábra. Imre Samu térképe a magyar nyelvjárástípusokról (Imre 1971: 333)

9. Király Lajos újításai az osztályozásban

Király Lajos osztályozása *A magyar nyelv* című felsőoktatási tankönyvben (Adamikné Jászó szerk. 1985), majd annak *A magyar nyelv könyve* című átdolgozott, bővített kiadásában jelent meg (A[damikné] Jászó szerk. 1991). Király az 1985-ös kiadásban négy típust jellemez röviden: a 1) *nyugati (dunántúli)*, 2) *északi (palóc)*, 3) *keleti*, 4) *déli*. Ezeken kívül megemlíti a 5) *mezőségit* és a 6) *székelyt*, utóbbihoz sorolva a bukovinai és moldvai tájszólásokat is.

Király az 1991-es kiadásban a Balassa-féle nyolcas felosztást kilencre emeli, ugyanis a déli *ő-ző* területet kettéválasztja *dél-dunántúli*ra és *dél-alföldi*re. Megnevezésként a *nyelvjárás régiót* használja. A kilenc régió: 1) *nyugati*, 2) *dunántúli*, 3) *dél-dunántúli*, 4) *dél-alföldi*, 5) *tiszai*, 6) *északi (palóc)*, 7) *észak-keleti*, 8) *mezőségi*, 9) *székely*. Király a Szenc–Szolnok–Kassa háromszög által határolt terület nyelvjárásainak megnevezéseként az *északi* és *palóc* terminust

egyenként használja. A *palóc* megnevezés ilyen nagy területre való alkalmazását többen kifogásolták, erről a fentiekben már szóltunk.

Király Lajos *Somogy-zalai nyelvatlaszának* gyűjtőterületét három nyelvjárási régió érintkezési sávjában jelölte ki. A térképlapok azt mutatják, hogy „a tájszóhatárok nagy része nem egyezik meg a hangtani és alaktani sajátosságok alapján leírt nyelvjárási határokkal, sőt magukkal a földrajzi-néprajzi határokkal sem. Mégis létezik egy olyan tájszócsoporthatár, amelynek gondos összegyűjtése és térképre írása azt mutatja, hogy a földrajzi, néprajzi és nyelvjárási határvonalak meglepően egybevágnak, vagy megközelítően hasonlóan futnak végig a kutatóterületen” (Király 2005: 48).

Imre Samu és Király Lajos egyaránt figyelte arra, hogy a Dunántúlon bizonyos izoglosszák (jelenséghatárok) egybevágnak a török hódoltság alatti végvárrendszer vonalával (Imre 1962: 26; Király 2005: 50).

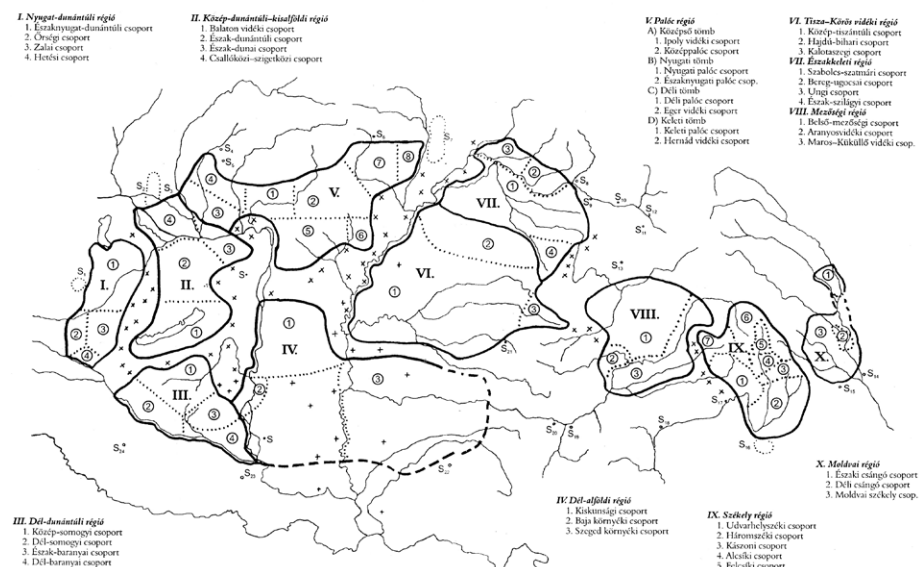
10. Juhász Dezső újításai az osztályozásban

Az ezredforduló idején megjelenő *Magyar dialektológia* című egyetemi tankönyvben a tipológia elvi kérdéseit Kiss Jenő tárgyalja (Kiss 2001), az osztályozást Juhász Dezső készíti el (Juhász 2001). Kiss Jenő hangsúlyozza, hogy a nyelvjárások között rendszerszerű különbségek vannak, amelyek az azonosítás és elkülönítés, tehát a csoportosítás adekvát lehetőségét biztosítják (Kiss 2001: 72). Az osztályozásban az azonos hangrendszer az azonos nyelvjárásba és nyelvjárás csoportba tartozásnak a feltétele. Az azonos hangrendszer azonban egyáltalán nem jelent azonos helyi nyelvjárásba, s nem feltétlenül jelent azonos nyelvjárás csoportba tartozást sem. A nyelvjárási régióknak már nem feltétele az azonos hangrendszer (Kiss 2001: 76).

Juhász osztályozása szintén a Balassa által kijelölt út folytatásának tekinthető. Az Imre Samu által meghatározott nyelvjárástípusok és a Juhász által kijelölt nyelvjárás csoportok nagyrészt fedik egymást (Juhász 2001: 264). Nyelvjárás csoport: egy-egy településre jellemző helyi nyelvjárás és a nyelvjárási régió közötti köztes kategória. Az ezredforduló táján már folyamatban volt

A romániai magyar nyelvjárások atlasza (= RMNyA.) köteteinek megjelenése, ezáltal lehetővé vált a keleti nyelvjárások részletesebb felosztása.

Juhász 10 nagyobb nyelvjárású régiót, ezeken belül pedig 43 nyelvjárás-csoportot különít el. A 10 régió: 1) nyugat-dunántúli, 2) közép-dunántúli–kisalföldi, 3) dél-dunántúli, 4) dél-alföldi, 5) palóc, 6) Tisza–Körös-vidéki, 7) északkeleti, 8) mezősegi, 9) székely, 10) moldvai.

1. térkép. Juhász Dezső térképe a *Magyar dialektológia* című egyetemi tankönyvben (Kiss szerk. 2001)

Juhász megtartja Király Lajos módosítását, az ő-ző déli régió kettéválasztását. Újítás a székely és moldvai nyelvjárások szétválasztása. Ebben szerepe lehetett a moldvai magyarok középkori eredetű, mezősegi gyökerű részéhez kapcsolódó újabb kutatások tanulságainak (lásd Juhász 2004). S természetesen az is fontos szempont lehetett, hogy a földrajzi távolság felerősítette a nyelvjárási elkülönülést a székelyföldi származású moldvai magyaroknál is.

Juhász nem sorolta a nyelvjárású régiókhoz az Imre Samu által átmeneti-ként meghatározott kutatópontokat: „bár sok átmeneti típusú kutatópont nyelv-

vi mérlegelése során megjelölhető lett volna olyan régió, amelyhez a helyi nyelvjárás közelít, de az ilyen eljárással esetleg Imre szempontrendszerét is megbontottuk volna, nem beszélve arról, hogy a régiók közti átmeneti sávok ugyanúgy a valósághoz tartoznak, mint maguk a kisebb-nagyobb típusok” (Juhász 1998: 91–92).

A régiók elnevezésében több változás van: *nyugati* helyett *nyugat-dunántúli*, *dunántúli* helyett *közép-dunántúli–kisalföldi*, *tiszai* helyett *Tisza–Körös-vidéki*. A *közép-dunántúli–kisalföldi* és a *Tisza–Körös-vidéki* tájnévként nem ismert, utal ugyanakkor azokra a tájegységekre, amelyek az adott nyelvjárási régióhoz tartoznak. „A *közép-dunántúli–kisalföldi* név hátránya a nehézkesség, de a lehetőségként felmerült egyszerűbb *közép-dunántúli* megoldást félretettük, mivel az utóbbi azt sugallná, hogy a Dunától északra eső szlovákiai magyarság nyelvjárásai a ’Dunántúl’ fogalma alatt tárgyalhatók” – írja Juhász Dezső (1998: 91).

A Juhász Dezső által módosított osztályozást veszi át Cs. Nagy Lajos és N. Császi Ildikó Magyar nyelvjárások c. kiadványukban. Eltérés, hogy a nagyobb területi egységek megnevezéseként nem a *nyelvjárási régió*, hanem a *nyelvjáróterület* terminust használják, ahogyan korábban Balassa és mások is (Cs. Nagy–N. Császi 2015).

11. Nyelv- és nyelvjárásszigetek

A nyelv- és nyelvjárásszigetek vizsgálata szorosan kapcsolódik az osztályozás kérdésköréhez. A nyelvszigetek meghatározásakor a más nyelvű környezetet tekintjük a legfontosabbnak. Kialakulásuknak az anyanyelvi környezet szórványosodása, a nyelvhatár változása és idegen nyelvi környezetbe való kirajzás egyaránt lehet oka. A külső magyar nyelvi régiók jelentős részére ilyen szigethelyzet jellemző (Péntek 2005: 407), példaként említhetjük a máramarosi, mezősegi, moldvai, dél-erdélyi, szlavóniai, burgenlandi, Nyitra környéki stb. szigeteket.

A nyelvjárásszigetek meghatározásakor a tipológiai, dialektológiai szempontok a meghatározók. A nyelvjárásszigetek azonos nyelvi környezetben, a nyelvterület peremén (ezek az ún. peremszigetek) és idegen nyelvi környezetben egyaránt fellelhetők. Keletkezésük a legtöbb esetben településtörténeti

okokkal magyarázható. A nyelvjárásszigetek vizsgálata azért is nélkülözhetetlen az osztályozás számára, mivel olyan nyelvi sajátosságok is jellemzik, amelyek a környékbeli településeken nincsenek meg, esetleg kevésbé elterjedtek. Gyakran több megkülönböztető, származási helyre utaló sajátosságnak is egybeesik a határvonala. A külső régiókban gyakori, hogy a nyelvjárástipológiai jegyek határa egybeesik a nyelv határával, ezek a nyelvjárásszigetek egyben nyelv-szigetek is.

A nyelvjárásszigetek kérdésköre, keletkezése Balassa Józsefet is foglalkoztatta: „a más vidékre került lakosság, ha csak egy községben lakik is, megőrzi eredeti nyelvjárását, a mely különbözik a körülötte lakókéétól s így az egyes területeken belül nyelvjárási szigetek keletkeznek. Azomban elkerülhetetlen az is, hogy az így elszakadt lakosság nyelve idővel meg ne változzék s ne alkalmazkodjék némi tekintetben az őt minden oldalról körülvevő nyelvjáráshoz. Tehát az ilyen sziget külön nyelvjárássá válik nemcsak a körülötte lakók nyelvéhez, hanem az ő anyanyelvjárásához képest is” (Balassa 1891: 16).

Horger Antal a nyelv(járás)szigetek keletkezését ugyancsak településtörténeti okokkal magyarázza: a kirajzással és a nyelvi környezet változásával, szórványosodásával. Előbbi módon keletkeztek a bukovinai és moldvai szigetek, az utóbbi folyamatok pedig megfigyelhetők többek között Erdély egyes részein, a kelet-szlavóniai nyelvjárásszigeteken stb. Horger megemlíti, hogy a nyelv-szigeteken a különbségek az évszázados elzárttság folytán felerősödtek, mint például a Brassó megyei Datkon, a kelet-szlavóniai nyelvjárásszigeteken vagy az örvidéki Felsőőrben (Horger 1934: 5).

A nyelvjárástipológiai vizsgálatok a belső migrációs folyamatok feltárásában, a történetileg kapcsolatban lévő néprészek tanulmányozásában is hasznosíthatók. A székelyek településtörténetének, nyugati kapcsolatainak feltárásában megemlíthetjük Erdélyi Lajos és Benkő Loránd tanulmányát (Erdélyi 1929; Benkő 1990). A belső migrációból eredő kapcsolatok feltárásának, a nyelv földrajzi egybevető vizsgálatok alkalmazásának kiváló példája Benkő Loránd Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban c. tanulmánya (Benkő 1961).

A magyar nyelvterületen a belső migráció iránya az idők folyamán sokat változott. A török hódoltság leginkább az ország déli és középső részét érintette, ennek következtében a népmozgások a védettebb peremvidékek felé irányultak. A hódoltság után az elnéptelenedett vagy gyéren lakott területeken keletkeztek új nyelvjárásszigetek, ilyenek például a Duna–Tisza közének és a Vajdaságnak palóc jellegű szigetei. Az itteni nyelvjárásszigetek monografikus leírását Szabó József készítette el (Szabó J. 1990).

A nyelvjárásszigetek kapcsolataival, a származási hely kérdésével több más tanulmány is foglalkozik. Benkő Loránd és Juhász Dezső a csángók (Benkő 1989; Juhász 2004), Balogh Lajos a kárpátaljai Nagydobrony (Balogh 1991), Tóth Péter a viski reformátusok (Tóth 2007a), Beregrákos, Nagydobrony és Kajdanó (Tóth 2016), N. Fodor János a kelet-szlavóniai nyelvjárásszigetek gyökereit vizsgálta (N. Fodor 2011).

Péntek János a romániai magyar nyelv- és nyelvjárásszigetekről készített tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelv- és nyelvjárásszigetek vizsgálatában a földrajzi (dialektológiai és areális) és a társadalmi (szociolingvisztikai) dimenzióra egyaránt figyelemmel kell lenni (Péntek 2005: 413). Szükség van a régebben gyűjtött adatok ellenőrzésére, s tekintettel kell lennünk a demográfiai helyzet alakulására is (i. h. 406–407). Péntek János *heterogén nyelvjárásszigeteknek* nevezi azokat a településeket, ahol több magyar nyelvjárástípus van képviselve (i. h. 408). Ilyen például a máramarosi Visk. A helyi reformátusok és római katolikusok közötti nyelvjárási különbségekről Tóth Péter számolt be (Tóth 2007b).

A nyelvjárásszigetek vizsgálata azért is fontos számunkra, mert a környezettől megkülönböztető sajátságok mai állapotáról csak új gyűjtések adhatnak képet. Példaként említhetjük a felvidéki Nagyhinden végzett kutatásokat, ahol már többen felfigyeltek arra, hogy a labiopalatális magánhangzók hiánya egyre kevésbé jellemző: „a nagyhindi nyelv(járás)sziget sajátos hangtani jelensége napjainkban csak ritka nyomokban lelhető fel, és a teljes kihalás szélére került” (Presinszky 2004: 50). Az elmúlt évek kutatásai között említhető meg Vörös Ferenc és Tóth Péter felsőpulyai (Burgenland) és kelet-szlavóniai (Horvátország) gyűjtése, amelynek anyagából több tanulmány jelent meg (Tóth 2021a; Vörös F. 2022a, 2022b).

12. Az ezredforduló után

Az ezredfordulót követően több más tanulmány is érinti az osztályozást, az egyes területi egységeket. Sándor Anna a Bükön megrendezett 14. Élőnyelvi Konferencián a palóc nyelvjárási régió nyugati határát pontosította. Néhány palócos tájnyelvet beszélő települést a szakirodalomban addig határvonalnak tekintett Vág folyótól nyugatra is megemlíti (Sándor 2007: 53).

A mondattani sajátosságok vizsgálatához sokáig hiányoztak a technikai feltevések. Területiségükről azért is elnagyoltak az ismereteink, mivel nem vizsgálhatók a hagyományos nyelvföldrajzi módszerrel, pedig a szórend, a tagadó szerkezetek, az igemódok, az igeidők stb. területi szempontú vizsgálata a tipológia számára is tanulságos lenne. Hegedűs Attila A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban c. könyvében így ír: „a mondat vonzatszerkezetén alapuló vizsgálat nem rajzolja át az ismert nyelvjárásirégió-határokat. Ellenben kiegészíti a tudásunkat az egyes régiók további jellemzésével” (Hegedűs 2012: 47). Itt említhetjük meg Hegedűs Attila és Kovács Mónika komplex klasszifikációra tett kísérletét (2016).

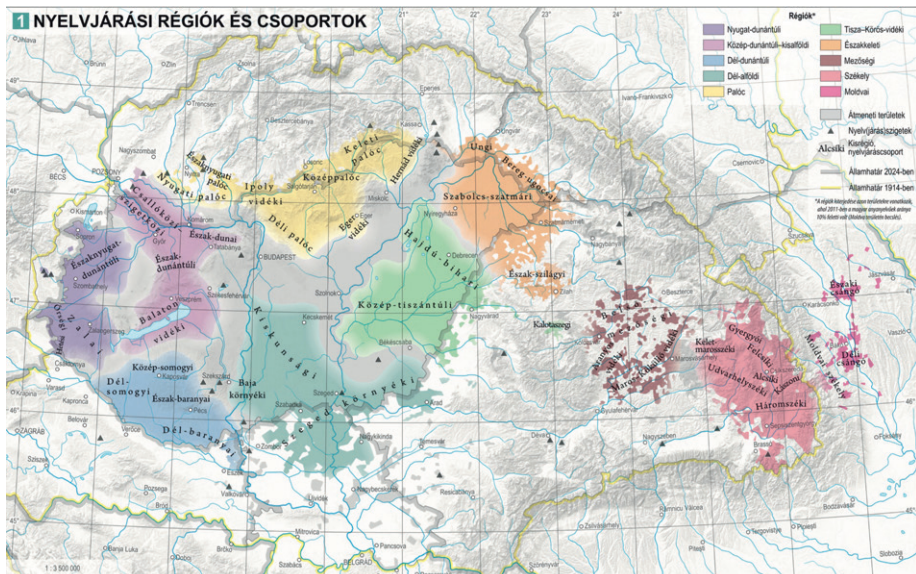
A moldvai magyarokra vonatkozó újabb nyelvjárási forráskiadványok, tanulmányok nyomán ismét felvetődött a belső tagoltság kérdése. A kutatók többsége három nyelvjárás csoporttal számol: 1) az északi csángóval, 2) a déli csángóval és 3) a székelyes csángóval vagy moldvai székellyel. Korábban is felvetették már, amit legújabban Péntek János fogalmazott meg, miszerint a moldvai magyar nyelvjárás elsődlegesen nem hármas, hanem kettős tagolódású. Ez a tipológiai elkülönülés nagyvonalakban korrelál egy Szeret menti és egy, a Szeret jobb oldali mellékvizei mentén, a vízválasztóig tartó földrajzi tagolódással. A tipológiai és a földrajzi megoszlás elsődleges szintje alatt további altípusok különíthetők el mind a nyelvi sajátosságokban, mind a területi megoszlásban. Ehhez az alsóbb szinthez tartozik az „északi” és a „déli” megkülönböztetése is (Péntek 2014: 407).

A modern számítógépes programok a nyelvatlaszok adatainak statisztikai, egybevető elemzésében is alkalmazhatók. A dialektometria a különböző jelenségek adatait együttesen szemléli, tehát nem csak egy bizonyos jelenség területe-

ti különbségeire fókuszál. A Vargha Fruzsina Sára által az MNyA. és RMNyA. adatai alapján készített térképlapok egy színskála mentén ábrázolják, hogy egy település mely más kutatópontokkal mutat kisebb vagy nagyobb hasonlóságot (lásd Vargha 2017). E térképlapok egyúttal a nyelvjárási kontinuumban lévő törésvonalakra is rámutatnak (Vargha 2022).

A kárpátaljai magyar nyelvjárások hangtani alapú osztályozását Horváth Katalin készítette el (Horváth 1976). Az osztályozáshoz a közelmúltban Tóth Péter tett főképp a nyelvjárásszigeteket érintő kiegészítő észrevételeket, Kajdanót és Fornost is a nyelvjárásszigetek között említve (Tóth 2021b).

A Magyarország Nemzeti Atlasza – Állam és nemzet c. kötetben a magyar nyelvjárások területi egységeit Juhász Dezső és Bárány János térképe szemlélteti. A térkép több helyen is különbséget mutat a Magyar dialektológia c. egyetemi tankönyvben közölttel. Az újabb térkép helyenként szélesebb átmeneti sávokkal számol. A nyugati palóc határvidéke a Vág folyásától kicsit nyugatabbra került. Az észak-szilágyi nyelvjárás csoportnak az északkeleti régióhoz kapcsolódása az új térképen sokkal egyértelműbb (lásd Juhász–Bárány 2024: 103).

2. térkép. Juhász Dezső és Báráth János térképe a magyar nyelvjárási régiókról és csoportokról (Juhász–Báráth 2024: 103)

Érdemes kitekintenünk a néprajzi kutatásokra is. Többen hangsúlyozzák, hogy a néprajzi tájegységek nem feltétlenül egyeznek meg a nyelvjárási régiókkal (vö. Borsos–Magyar 2011: I. 9–29; Tolcsvai Nagy 2014: 190). A néprajzkutatás eredményei mégis tanulságosak és hasznosíthatók számunkra, hiszen a nyelvi és kulturális kapcsolatok egymással összefüggést mutatnak. Ehhez kapcsolódóan említhetjük meg Kósa László és Filep Antal *A magyar nép táji-történeti tagolódása* (Kósa–Filep 1975), Borsos Balázs *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében 1–2* (Borsos 2011), valamint Borsos Balázs és Magyar Zoltán *A magyar népi kultúra régiói 1–2* (Borsos–Magyar 2011) c. könyvét. A Magyarország Nemzeti Atlasza – Állam és nemzet c. kötetben a hagyományos magyar népi kultúra történeti-térbeli tagolódását ismertető rész térképei a nyelvjáráskutatók számára is fontosak a nyelvi-kulturális régiók többszemponútú, interdiszciplináris kutatásához (Borsos 2024).

Az osztályozáshoz kapcsolódóan azt is fontos tisztáznunk, hogy a kulturális, közigazgatási és természeti határoknak milyen szerepe van a nyelvjárásterületek, -csoportok kialakulásában (lásd Pajusalu–Pomozi–Juhász–Viitso 2012).

A jelenkori nyelvi folyamatok kérdések sorát vetik fel az osztályozást érintően. Láthatjuk, hogy bizonyos tájnyelvi jelenségek visszaszorulásával csökkennek a nyelvjárások közötti különbségek. A változások a markáns, a környékbeli tájszólásokból hiányzó sajátosságokat is érintik. A nagyvárosokban és vonzáskörzetükben, valamint a népszerű üdülőhelyeken történő népesedési változások ugyancsak több kérdést felvetnek. Példaként említhetjük Sopront és a Balaton környékét. Az itt zajló népesedési folyamatok nyelvi következményeiről még nagyon keveset tudunk.

Tolcsvai Nagy Gábor a magyar nyelvi térség régióinak jelenkori helyzetéről írja: „Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1) a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti néprajzi és városi hagyományokon alapuló régióhálózat, 2) a Trianonban meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt), 3) a kommunikációs társadalom helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózata, amelyekbe bárholnan, bármikor be lehet lépni” (Tolcsvai Nagy 2014: 195).

Az osztályozást érintően nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy mit jelent a *kárpátaljai, romániai, vajdasági, horvátországi, muravidéki, burgenlandi, felvidéki nyelvjárások* kifejezés. Vajon kialakultak a trianoni országhatárok mentén az osztályozásban is figyelembe vehető izoglosszák? A kutatások alapján e kérdésre azt mondhatjuk, hogy a trianoni politikai határok nem írták felül a hosszú évszázadok alatt kialakult nyelvjárási folytonosságot. A tájnyelvi sajátságok ma is összekapcsolják az egymással szomszédos, de különböző országokhoz tartozó nyelvjárásterületeket, -csoportokat. Az északkeleti nyelvjárási régió négy ország területére terjed ki (Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia). E régióban végzett vizsgálatot P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit. Az eredmények azt igazolják, hogy „a nyelvjárások bomlása, színtelenedése ugyan a határon túli településeken is megindult, de lefolyása lényegesen lassúbb, mint a határon innen” (P. Lakatos–T. Károlyi 2002: 236).

Vajon a határon túli magyarok nyelvében az I. világháború után meghonosodott környezetnyelvi átvételek beépültek a nyelvjárások szókészletébe? A kérdésre nyilván csak az egyes átvételek történeti, hangtani, nyelvföldrajzi, gyakorisági stb. szempontú vizsgálata alapján kísérrelhetünk meg választ adni. Az átvételek között olyanok is vannak, amelyeknek különböző alaki variánsai alakultak ki. Egyes kifejezések a háztáji gazdálkodáshoz, mindennapokhoz kapcsolódnak. Ezek beilleszkedése a nyelvjárási szókészletbe nyilván gyorsabb. Más környezetnyelvi átvételek – például a hivatalos ügyintézés kifejezései – ellenben olyan fogalomkörökhöz kapcsolódnak, amelyek távol állnak a népi életmódtól és gazdálkodástól. Ezek a határon túli magyarok szókincsében idegen szavakként vannak jelen. Vörös Ottó fogalmazta meg a határon túli környezetnyelvi átvételekkel kapcsolatban: nem közelíthetők meg a hagyományos dialektológia felől, hiszen nyelvi jelenségei nem alkotnak olyan rendszert, mint a nyelvjárások, de besorolhatók nyelvünk területi változatainak fogalmi rendszerébe, csak másként (Vörös O. 2022: 154). A határon túli magyarok névpolitikai vonatkozásairól Vörös Ferenc készített áttekintő ismertetést (Vörös F. 2019).

A fent említett nyelvi folyamatok a jövőbeli osztályozások számára sem érdektelenek.

Hivatkozott irodalom

- Balassa József 1891: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balogh Lajos 1991: Palócok a Kárpátalján? In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 63–66.
- Balogh Lajos 1998: A magyar nyelvjárások osztályozása. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely. 94–101.
- Benkő Loránd 1955: Megjegyzések Deme Lászlónak „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című tanulmányához. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 7/3–4. 500–523.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1961: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57/4: 401–413.
- Benkő Loránd 1989: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szögéből. *Magyar Nyelv* 85/3–4: 271–287, 385–405.
- Benkő Loránd 1990: Adalékok a székelység korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1/2: 109–122.
- Benkő Loránd – Lőrincze Lajos 1959: A Magyar Nyelvatlasz munkálatai. *Magyar Tudomány* 4/6: 271–280.
- Borsos Balázs 2011: A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében 1–2. MTA Néprajzi Intézet, Budapest.
- Borsos Balázs 2024: A hagyományos magyar népi kultúra történeti-térbeli tagolódása. In: Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza – Állam és nemzet*. HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest. 94–101.
- Borsos Balázs – Magyar Zoltán 2011: *A magyar népi kultúra régiói* 1–2. Mérték Kiadó, Budapest.

- Cs. Nagy Lajos – N. Császi Ildikó 2015: *Magyar nyelvjárások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Deme László 1953: *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdélyi Lajos 1905: *Nyelvjárásaink ügye és teendőink. Irodalmuk és területeik ismertetése*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Erdélyi Lajos 1906: A háromszéki nyelvjárásról. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 36. kötet. 309–344.
- Erdélyi Lajos 1929: *Magyar nyelvi tanulmányok II*. Kókai Lajos, Budapest.
- Gállfy Mózes 1956: A háromszéki nyelvjárásváltozatok határa. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 446–453.
- Gállfy Mózes 1978: A kolozsvári nyelvészeti iskola tevékenységéről. *Korunk* 37/10: 789–798.
- Hegedűs Attila 2012: *A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban*. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- Hegedűs Attila – Kovács Mónika 2016: *Kísérlet a magyar nyelvjárások komplex klasszifikációjára*. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- Horger Antal 1905: A keleti székelység nyelvjárási térképe. *Magyar Nyelv* 1/10: 446–454.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos, Budapest.
- Horváth K. I. 1976: *A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere*. Egyetemi jegyzet. Uzshorodi Állami Egyetem, Uzshorod [Ungvár].
- Imre Samu 1962: Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása (Módszertani kísérlet). *Magyar Nyelvjárások* 8/1: 11–27.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1988: *A magyar tájnévadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1998: A magyar nyelvjárások tipológiájának néhány kérdése az új dialektológiai tankönyvben. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 89–93.

- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- Juhász Dezső 2004: Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 163–174.
- Juhász Dezső 2016: A magyar történeti dialektológia korszakai. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. NYME SEK Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 25–41.
- Juhász Dezső – Bárh M. János 2024: A magyar nyelvjárások térbeli tagolódása. In: Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza – Állam és nemzet*. HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest. 102–109. https://nemzetiAtlasz.hu/MNA/MNA_1_9.pdf
- Kálmán Béla 1951: *A mai magyar nyelvjárások*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla 1962: Megjegyzések a nyelvjárású izoglosszákról. *Magyar Nyelvjárások* 8: 3–9.
- Kálmán Béla 1966: *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Király Lajos 1985: A mai magyar nyelvjárások. In: Adamikné Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv*. Jegyzet a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint. Tankönyvkiadó, Budapest. 229–259.
- Király Lajos 1991: A mai magyar nyelvjárások. In: A[damikné]. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest. 521–558.
- Király Lajos 2005: *Somogy-zalai nyelvatlasz*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 223. Budapest.
- Kiss Jenő 2001: A nyelvjárások osztályozása. In: uő. (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 72–81.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001: *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kósa László – Filep Antal 1975: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lazicius Gyula 1931: Bevezetés a fonológiába II. Magyar fonológia. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 48. kötet. 165–206.

- Lazicius Gyula 1936: *A magyar nyelvjárások*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Márton Gyula 1970: *Magyar nyelvjárastan*. Babes–Bolyai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar, Cluj [Kolozsvár].
- Márton Gyula 1973: A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása. In: Ritoók János (szerk.): *Korunk Évkönyv 1973*. Kolozsvár. 173–193.
- N. Fodor János 2011: A kórógyi nyelvjárás nyelvföldrajzi tanulságai. In: Szoták Szilvia (szerk.): *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Gramma Nyelvi Iroda – UMIZ – Imre Samu Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Alsóór. 62–73.
- Pajusalu, Karl – Pomozi Péter – Juhász Dezső – Viitso, Tiit-Rein 2012: Sociolinguistic comparison of the development of Estonian and Hungarian dialect areas. *Linguistica Uralica* 48/4: 241–264.
- P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit 2002: Nyelvi változások az északkeleti régióban a trianoni határ két oldalán. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyväskylä. 233–248.
- Péntek János 2005: Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101/4: 406–413.
- Péntek János 2014: A moldvai magyarokról és a *csángó* elnevezésről. *Magyar Nyelv* 110/4: 406–416.
- Presinszky Károly 2004: A nagyhindi illabialitás változásai. *Magyar Nyelvjárások* 42: 41–50.
- Sándor Anna 2007: Kísérlet a palóc nyelvjárások nyugati határának pontosítására. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Budapest. 45–54.
- Simonyi Zsigmond 1889: *A magyar nyelv* 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1905: *A magyar nyelv*. Második, átdolgozott kiadás két térképpel s két külön melléklettel. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottsága, Budapest.

- Szabó Géza 1980: *A magyar nyelvjárások*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*. Dél-alföldi Évszázadok 3. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- Tánczos Vilmos 2011: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014: A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 187–197.
- Tóth Péter 2007a: A viski reformátusok mezőszégi gyökereiről. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. I–II. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár. II, 406–411.
- Tóth Péter 2007b: Felekezetek közötti nyelvjárási különbségek Visken. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Budapest. 424–428.
- Tóth Péter 2016: A beregrákosi, nagydobronyi és kajdanói nyelvjárás gyökereiről. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. NYME SEK Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 615–627.
- Tóth Péter 2021a: A felsőpulyai és középpulyai nyelvjárás rövid ismertetése. In: uő., *Nyelvjárási és tudománytörténeti tanulmányok*. Savaria University Press, Szombathely. 62–67.
- Tóth Péter 2021b: Észrevételek a kárpátaljai magyar nyelvjárások osztályozásához. In: Pomozi Péter – Rási Szilvia – Tóth Zsolt (szerk.): *Magyar*

- nyelvjárások napja 2020: Örökség és jövőkép.* Magyarságkutató Intézet, Budapest. 137–146.
- Tóth Péter 2025: A magyar nyelvjárások osztályozása a 19. században. In: *Закарпатські філологічні студії.* Випуск 39. Том 3. 52–63.
- Vargha Fruzsina Sára 2017: *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Vargha Fruzsina Sára 2022: Vélt határok és valós törésvonalak a nyelvjárási kontinuumban: In: Karmacsi Zoltán – Márku Anita – Máté Réka (szerk.): *A határ mint konvergáló és divergáló tényező a nyelvben. Tanulmányok a 21. Élőnyelvi Konferenciáról.* Termini Egyesület – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – Hodinka Antal Intézet, Törökbálint. 101–118.
- Végh József 1959: *Őrségi és hetési nyelvatlasz.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vörös Ferenc 2019: Kárpát-medencei névpolitikai seregszámla. In: Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvfeldrajztól a névföldrajzig X. Nevek a nyelvpolitikai küzdőtérben.* Savaria University Press, Szombathely. 17–61.
- Vörös Ferenc 2022a: A felsőpulyai magyarságról az ezredforduló után két évtizeddel. In: uő., *Név- és nyelvhasználat a magyar nyelvterület peremvidékén.* Savaria University Press, Szombathely. 77–92.
- Vörös Ferenc 2022b: Miről vallanak a kelet-szlavóniai Rétfalu hajdani családnevei? In: Vörös Ferenc (szerk.): *Név- és nyelvhasználat a magyar nyelvterület peremvidékén.* Savaria University Press, Szombathely. 281–315.
- Vörös Ottó 2022: *Szülföld, nyelv, tudomány.* Savaria University Press, Szombathely.

A KÖTET SZERZŐI

Benő Attila: a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékének egyetemi tanára, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet ügyvezető igazgatója

Ferenczi Gábor: a Magyarságkutató Intézet tudományos munkatársa

Gréczi-Zsoldos Enikő: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének és a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének habilitált egyetemi docense

Iancu Laura: az ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet tudományos főmunkatársa

Juhász Dezső: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének professor emeritusa

Ma Jiayi: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola doktorandusza

Németh Dániel: a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszékének egyetemi adjunktusa

Pál Helén: a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos munkatársa

Péntek János: a Babeş-Bolyai Tudományegyetem professor emeritusa, az MTA külső tagja, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet szakmai igazgatója, a Termini Egyesület társelnöke

Pomozsi Péter: a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvtervezési Kutatóközpontjának igazgatója, az Anyanyelvápolók Szövetségének alelnöke

Pusztay János: professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Finnugor Tanszéke, Tokaj-Hegyalja Egyetem

Simon Szabolcs: a Selye János Egyetem Tanárképző Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének egyetemi docense

Tóth Péter: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Berzsényi Dániel Pedagógusképző Központjának adjunktusa

A KÖTET SZERKESZTŐI

Csontos Sára: a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltje

Nagy Dóra: a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa, a Nemzeti Közsolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének egyetemi tanársegéde, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltje

Kiadja a Magyarságkutató Intézet.

Postacím: 1062 Budapest, Andrássy út 64.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: M. Lezsák Gabriella, a Magyarságkutató Intézet főigazgatója

Borítóterv, tördelőszerkesztés: Karácsony Fanni

Nyomás és kötés: OOK-Press Kft.

Felelős vezető: Szathmáry Attila ügyvezető

Magyar nyelvjárások napja 2023–2024

A magyar nyelvjárások nem csak nyelvváltozatok, hanem a helyi közösségek történelmi-kulturális örökségének és identitásának meghatározó elemei is. A Magyarságkutató Intézet az Anyanyelvápolók Szövetségével együtt 2020 óta minden esztendőben, a magyar nyelvjárások napján rendezi meg nemzetközi dialektológiai konferenciáját, mely az évek során jelentős Kárpát-medencei szakmai fórummá vált. A konferenciákkal párhuzamosan tanulmánykötet-sorozat is indult.

E mostani, harmadik kötet is tükrözi a magyar nyelvjáráskutatás sokszínűségét. Olvashatnak benne a regionális köznyelv kérdéseiről, nyelvi attitűdök és identitás kapcsolatáról: a témák Erdélytől Palóc-földön át Dunántúlig érnek. A nyelv és költészet kapcsolatát elemző írás, az etnolingvisztikai alapú helynévkutatás, *A moldvai magyar tájnyelv szótára* kulisszatitkainak bemutatása egyaránt bizonyítja, hogy a nyelvjárások vizsgálata elválaszthatatlan a helyi kultúra, a népi hagyomány és a történelmi emlékezet kutatásától. Ugyanezt a szemléletet erősíti a nyelvjárási írásbeliség és standardizáció lehetőségeit tárgyaló tanulmány, amely a nyelvjárások jövőjének meghatározó kérdését állítja középpontba. Izgalmas írást olvashatnak még a hatalmas Kína belső nyelvi viszonyairól, a kötetzáró munka pedig a magyar nyelvjárások kutatástörténetét tekinti át a XIX. század végétől máig.

